Частина перша

Вступ

Національна політика

У Москві вночі з бокових дверей Кремлівської стіни у город вийшов військовий, одягнений у шинелю, картуз і чоботи. За ним дверцята в стіні зачинив вартовий. Була місячна ніч. Попід Кремлівською стіною лежала густа та чорна тінь. У ній ледве помітно було авто, що стояло при самісінькій стіні. А над ним і над стіною височіла вартова вежа і блищала бляшаним вершком від місяця. Там було тихо. Вежа відкидала тінь через всю дорогу, чи швидше вулицю, яка відділяє Кремль від міських будинків. На цій вулиці місячний блиск від вистеленого каміння хвилями вилискував у повітрі. І всі височезні будинки проти осередку Московської диктатури полоскалися у місячнім світлі і боками, і дахами, і вікнами. А ті місця, в які місяць не досягав, чорніли, неначе казкові провалля. І з жодного будинку не можна було помітити крізь його вікна із середини світла. Мешканці комуністичної столиці так спали, неначе навмисне притаїлися перед бідою, щоб вона проз їх пройшла і щоб не помітила їх загорнутих у містерію схову.

Військовий, глянувши на місто, потім у тінь на авто, підійшов до його. І шофер сквапно перед ним відчинив двері, і військовий сів і сказав до шофера:

— До місця їзди у вас є десять хвилин.

І шофер з місця пустив машину на всю її силу. Й вона летіла проз будинки через перехрестя вулиць, то вскакуючи в затінки, то знов вилітаючи на місячний блиск на дорогу… Хто бачив, як пролітає вогнеліт із безодні на землю крізь торкнуті місяцем хмари, той зможе уявити лет

блискучої машини проз величезні будівлі, повні місячного світла, і проз чорні тіні, похожі на провалля.

Нарешті Їздуни вже минули Москву і мчать степовою рівниною. Проз їх проскакують на боках де–не–де хатки, гаї і великі смуги лугів. І гудок авто ось прорізав заміський спокій і дав знак до зупинки. І машина стала. Чоловік у військовому виліз із машини і, нічого не сказавши, пішов наліво до березового гайка, що був над шляхом трохи поодаль. Перед військовим вилася добре втоптана стежка. І враз гук вартового пролунав назустріч військовому:

— Хто йде?

— Кремль.

Була спокійна відповідь. Вартовий став убік і відсалютував машиновим крісом[1]. А перед мандрівником виринула із–за берез одноповерхова, але висока будівля з великими венеціанськими вікнами і напівплесковатим круглим дахом, похожим краями на з'єднані хорди, вихоплені з кола. А на самім його вершку на довгім міцнім держаку звисав червоний прапор. Його в'яло ворушив вітер, і від цього під прапором на даху коливалася тінь то сюди, то туди, неначе якась чорна велика птиця, прив'язана до припону, з останньої снаги вибивалася, аби тільки зірватися із свого прив'язу.

Навколо будівлі оббігав низенький, пофарбований білою фарбою тинок. А поміж ним і будівлею зеленіли усякі візерунки з дернини.

Військовий швидко відчинив хвіртку і попростував по стежці, викладеній червоною цеглою аж до дверей, що були між двома колонами під широчезним дахом, який дуже здовжувався через стіни. З кожного боку колони стояло по вояку, які, видно, упізнавши нічного гостя, теж виструнчилися і відсалютували. Із будівлі ні одно вікно не показувало світла так само, як і те місто, яке їздець проминув. І через те

осередність її для свіжого ока була просто вражаюча. Найперше погляд ловив панікадило, що зринало згори із самого центру даху на кричуще червонім ланцюгу, похожім на тоненький струмок розтопленого металу, який у своїй течії почав застигати. І від кутика кождої хорди даху витягався теж такий самий ланцюг до панікадила, і через те враження було, що воно висить на червоній сітці ланцюгів. Воно складалося із чотирьох ярусів, повних електричними засвіченими лампочками.

У цій будівлі, здавалося, що тільки є одна оця кімната, що являла простору залу люду, мабуть, тисяч на півтори. Вся середина її разом із стільцями зараз була лицем до прибулого так само, як і високі однопільчі двері аж ген за стільцями, де завжди у таких залах розлягаються сцени. Двері ці мали кольор, властивий свіжим бляхам заліза. І з лівого боку зали, і з правого двері були такі самі. Вся підлога під стільцями аж до порога світилася червоним єдвабом і зливалася блиском багряності із стінами теж кольору кривавого терору. І на стінах не було жодного патрету. У тій стихії червоніння в електричних зливах світла тільки вікна німіли у щільно натягнених запонах зеленого кольору з великими важкими китицями білого кольору. З правого боку від тих дверей, якими ввійшов військовий, стояв довгий стіл під білою скатертиною. Такий самий стіл був і з лівого боку дверей. Коло столів і з попереднього боку і з заднього стояли довгі ослони, оббиті жовтою шкірою, що тепер іскрила світлом. Тільки поміж ними маленький столик завдовжки з три метри мав ослони з обох боків з червоною шкірою, хоч і застелений був так само білою скатертиною. На йому лежала велика розкладена майже на ввесь стіл мапа. А коло лівого стола і коло правого сиділо по п'ять військових у білих мундирах з машиновими крісами, які лежали проти кожного рурками до зали.

І коли увійшов сюди наш їздець, то з обох боків військові встали і віддали йому салют. А він їм сказав, дивлячись на мапу на столі:

— Прохаю, посідайте.

І сам сів, і вони вслід за ним посідали, але свої машинові рушниці не забули покласти перед собою на столі так, щоб були рурками до зали. Той чоловік, що приїхав, був Сталін. І він, не скидаючи картуза, став розглядати мапу. Це тяглося, мабуть, хвилин з десять. Але нарешті він глянув на годинник на своїй лівій руці і відкинувся на опірок ослону спиною і почав дивитися перед собою через стільці на двері. Аж ось вони і відчинилися і ввійшов теж військовий у шинелі і в будьонівці. Він швидко поміж стільцями пройшов і підійшов до столу. Сталін заворушився і, простягаючи йому руку для вітання, спитався:

— Миколо Лигоровичу, чи ті люди, про яких я вас прохав, напоготовлені?..

— Так і єсть, Йосипе Вісарійоновичу! — відповів з облесливою напруженістю наш Лигорович.

— Перед вашим приходом я проглядав ось цю мапу. І моя думка знов за те, щоб відправити цих перших для запобіжності у майбутньому ексцесів тільки у ті округи і райони, що були підпали найбільшим вибухам невдоволення нашими змаганнями до комунізму…

— А хіба ви, Йосипе Вісарійоновичу, гадаєте у тих же гарячих місцях і найперше робити колективізацію?

Спитався Лигорович з глибокою цікавістю і ніби з удаваною боязкістю, що могла прийнятися і за звичайну чемність.

— Про таке не може бути жодних дискусій. Завжди треба у тих місцях найперше починати і найперше кінчати всяке діло, у яких найбільше супротивників вашим намірам. Звичайно, коли там обставини є такі, які ми зробили самі.

І показуючи пальцем на мапу, почав Сталін називати:

— Чернігівщина, Черкащина, Уманщина, Київщина, Полтавська округа, Катеринославська і Херсонська… А потім інші. І після інших, цебто після України, буде видніше. Але вже тоді доведеться про це тільки вам турбуватися… І все ж, незважаючи на вашу виняткову виконливість, не можу не зробити зараз проби для заспокоєння власного сумління… Я хочу знати, кого я тепер посилаю. І через те я і рішив з вами тут зустрітися: побачити людей і самому дізнатися, чого вони варті у тім ділі, на яке я їх призначив. Тільки що, як і завжди при всяких іспитах, я всіх не матиму часу перелапати, яке яйце кожний носить для нашого господарства. Тому тільки деякі для мене будуть об'єктом перевірки, яка стане показником здатності напоготовлених вами людей… Прохаю дати список їх…

Лигорович зараз же поліз руками до течки і витяг чорні палітурки і, розклавши їх, положив перед Сталіним на мапу, і Сталін зараз же й звелів:

— Покличте їх.

Молодий співрозмовник комуністичного диктатора зараз же натис на розі стола точку на скатертині, що випиналася маленьким горбиком, і почувся далеко дзвінок за тими дверима, які були перед ними аж геть за всією залою разом із стільцями. І відчинилися двері, і почали входити в залу люди у цивільному убранні, у військовій одежі і навіть у матроській. Але старих людей не було, і не було обідраних. А їх вік, напевне, обмежувався найбільше сороківкою.

Вони ішли поволі поміж стільцями аж до переднього ряду. Більшість дивилася вниз, а інші, хоч і дивилися попереду себе, але очі так жмурили, що, здавалося, вони нічого й не бачили і швидко теж нурили погляд і повертали голови до стільців, неначе боялися заблудити на те місце, на яке їх призначено. І вже коли котрийсь усідався на стілець, тоді він нашорошено, ніби крадькома, вдивлявся у червоні простори, залиті електрикою. І погляд його був понурий і недовірливий. І таким чином геть всі ряди були зайняті. Душ, мабуть, з тисяча сиділо. А вже коли

останній з їх увійшов, то за ним увійшли і ще два такі військові, які сиділи праворуч і ліворуч від Сталіна, тільки на тих довгих ослонах. Увійшли, зачинили двері за собою і стали коло їх.

І Сталін, не дивлячись на тих, що увійшли, ні на Лигоровича, але все–таки так промовив, щоб його почув його помічник і мовчазна зала:

— Ви кажете, що це всі є вірні слуги революції?

— Так, бо я не посмів би їх сюди запрохати… — відповів Лигорович похапцем, раптово збентежившись.

— Але ж вони всі куркулі.

— Так, куркулі, але жодний пролетар не виконував учора так ретельно своєї повинності перед нашою державою, як ці люди.

І Сталін почав пробігати очима список перед собою і потім, зупинившись очима на одній точці, проказав:

— Казько…

І в третім ряду устав рижий, худенький і невеличкий чоловічок, відповівши так само схвильовано, як і заговорив Лигорович:

— Я…

— Що ти робив?

— Був катом.

— Де?

— У київській Лук'янівській тюрмі…

— А яким ти вчинком заробив таку високу віру в собі, що тобі доручили нищити засуджених ворогів пролетаріату?

— Коли я був дома, перед теперішньою державною службою, то я був переодягнувся українським повстанцем і попрохав у однієї українки, що мала двоє дітей: дочку десяти літ і хлопчика дванадцяти… Попрохав пустити мене в хату переночувати, її чоловік саме був у банді "Чорного ворона"… І вона пустила. А я вночі збудив їх усіх — дітей і матір. І зараз же дівчину і матір застрелив… А хлопчик, без крику притулившись у кутку до стіни, скавулів: "Не бийте… не бийте…" І я його не вбив не через те, що шкода його стало, а через те, щоб вів живий на другий день, шукаючи собі порятунку, ходив між селянами і розповідав їм про мій учинок, і щоб селяни, слухаючи його, жахалися, і щоб уже не зважувалися пускати у свій двір бандитів…

І Сталін озвався:

— Значить, у тебе був намір практично пропагувати наймогутнішу нашу зброю — терор?

— Так, тільки це.

— Сядь.

І Сталін озвався до свого помічника знов:

— Ви провірили оце, що він говорив, перед тим як привести його сюди?

— Провірив і записав у оперативний щоденник.

— Добре.

І диктатор знов став перегортати список і вибирати прізвища. І, вибравши, придавив його указовим пальцем правої руки і став дивитися у залу на зібраних…

Від червоних стін і червоних ланцюгів, які тримали панікадило, і від червоного осередку ротонди електричне світло, відбиваючись від панікадила, творило жахливо–понурі відсвіти на лицях і на одежі усіх тут зібраних. У залі тиша була без шерху і без зітхання. Здавалося навіть, що і люди не дихали. І очі у зібраних у залі були більше поширені, ніж у людей, яких ми привикли бачити на вулицях. І через те трудно було сказати, чи вони всі дивилися на Сталіна, чи на військових, які по боках диктатора тримали залиті в червоне світло рушниці в залу… на з'їзд…

І нарешті тишу кривавого кольору Сталін перервав:

— Парцюня?

І в передньому ряду встав невеличкий чорненький чоловічок із зачесаним чубом назад, що нагадував чуб або молодого попика, або анархіста. Він був у чорних штанях і в такій же тужурці. І, видно, йому тепер хотілося кашлянути, але він силою волі здавив кашель, піднісши руку до горла і потім спустивши її після того, як було здавлено кашель, і ковтнув слину… Він мовчав.

— Що ж ти мовчиш?.. Ти Парцюня?..

Знов запитався камінно–глухим голосом Сталін.

— Я… Це я самий і є… Парцюня.

— Що ти робив у той час, коли ще ти й не думав бути на цім зібранні?

— Був катом.

Лагідна і схвильована була відповідь.

— Де ти був катом?

— У Харкові.

— Ти можеш мені сказати, скільки ти бандитів застрелив у Харківськім допрі?

— Ні.

— Не пам'ятаєш?

— Ні.

— Добре… А яким ти вчинком заслужив довір'я, що тобі поручили таку відповідальну справу в допрі?

— У Богодухові я з п'ятьма комуністами був посланий розкуркулювати свого рідного брата… Він мав колись триста десятин землі. І я чув, що в його є золото десь заховане…

— А як же ти пішов розкуркулювати брата, коли ти й сам куркуль? — перебив йому мову Сталін.

— А так, що мене перед тим три чекісти вловили за моєю хатою і зв'язали, і заткнули рот ганчіркою, і повезли мене вночі на вигін до мойого млина. А там, коло верла саме, лежали старі жорна. От вони

мене зв'язаного і поклали там. І викопав один чекіст дві ямки на мої ноги так, щоб коли в їх положити мої ноги п'ятами вниз, а передками вверх, то щоб вони якраз так були, щоб ні однієї не можна було похитнути вбік. І ось я лежу, і ноги мої лежать у ямках, що були трохи вище від кісточок. І один тримав мене за голову, а другий сів на коліна, щоб я не зігнув ніг і не висмикнув ступнів із ямок. А третій, підкотивши жорна аж до передків, що стирчали вгору, зупинив камінь та й каже: "Станеш чекістом, то будуть ноги цілі, а ні, то зараз я звалю жорна на передки і кості їх зажену в землю по саме нікуди"... І я став чекістом.

— Годі, продовжуй перше.

— Так отож... Я чув, що у брата є десь заховане золото... І от ми прийшли. Але вже нічого його було розкуркулювати... Стіни були поколупані, жердка й лежанка з полом були голі... Не було навіть ганчірки застелити голу черінь на лежанці. І всі п'ятеро дітей сиділо на печі, а старший син стояв коло порога, і коло його батько й мати худі, аж зелені, мовчки ждали, що ми будем робити. Тільки на соломі на полу... А солома не була застелена нічим... Так от тільки на полу на соломі лежала моя мати... Вона ж була і матір'ю цього куркуля. Укрита вона була старою хусткою. Я спитав брата, де його золото. А він взяв та й відвернувся від мене і мовчить. Я питаю жінки, вона теж мовчить. Я дітей — і ті так само. Тоді ми вийшли надвір і я звелів приїхати грузовиком до хати. І я їх всіх забрав із хати на автомобіль: і дітей, і дитячу матір, і батька, і свою стару матір і відвезли в один магазин, де було порожньо і де засіки були попереробльовані на окремі тюремні камери. І от ми всіх у одній і заперли. І я рішив, щоб усі вигибли з голоду, якщо не скажуть, де золото. Минуло два дні, а ми їм не даємо ні їсти, ні пити. Спочатку плакали, прохали, молили, а потім усі й замовкли. Я бачу, що моя мати швидко умруть, бо були дуже вже старі, та й викликав свого небожа, хлопця Сачка, та й кажу:

— Сачку, ви всі вимрете, як не скажеш, де золото. А він і каже, що відколи себе пам'ятає, то в батька його не бачив. І що він навіть може з'їсти грудку землі у доказ того, що таки золота немає. І я подумав, коли

у старшенького не можна випитати, то малі, перелякані і знесилені, такого мені наговорять, що і не такий, як я, нічого не розбере. А щодо старих, то я тільки махнув рукою. Там такі затяті, що я не бажаю і ворогові своєму таких зустріти. І я надумав їх випустити. Але щоб таки вони відчули, що вони не кращі від чекістів теж та ще щоб у пам'ятку їм було золото до нових віників, то я й кажу знов небожкові:

— Задави свою бабусю, тоді ми вас усіх повипускаємо… Але, кажу, щоб і батько, і мати, і вся малеча після тебе підходили до задавленої баби, і кожне щоб трошки подавило її горлянку… І він, мабуть, дуже хотів їсти, бо згодився. І справді вночі він задавив бабу. Та чогось ніхто не підходив давити мертвої. Я знов його викликав і кажу те саме: що, мовляв, умрете усі, коли не подавите бабу за горлянку. І замкнув його… А це вже було їм три дні без води і їжі… Аж ось вночі дивлюся я у двері, підходить батько і стискає знехотя мертву за горлянку, і відвернувшися, хреститься. Підійшла й моя невістка і те саме зробила… Тільки діти давили і не хрестилися, а сховавшись за батька та за матір, поглядали на мертву і плакали.

І я покликав фотографа, і він, і ще два чекісти, і я увійшли разом у камеру, і я поставив в'язнів усіх півколом над бабою і сфотографував, і віддав Сачкові фотографію, і звелів її почепити у себе в хаті. І фотографія ця у їх і досі висить…

— А навіщо ж то ти фотографію таку зробив та ще й звелів її почепити? — знов байдужим і глухим голосом спитався Сталін.

— А це для колективного терору я так зробив.

— Добре, сідай!

Той сів і, витягши хусточку, утер чоло і, подивившись на правий гурт військових, що тримали на столах рушниці, справлені уже на його,

відвернувся і втупив очі поперед себе, але, мабуть, не бачив уже там нічого, хоч і сидів непорушно і мав вигляд уважного і того, що слухає.

— Миколаю Лигоровичу, коли ви записали цю історію в оперативний щоденник?..

— Півтора року тому… Тоді ж було і з'ясовано, чи це справді було так.

— І що ж?

— Так, правда… Та він би вам розповів ще й не таке.

— Добре… Але я невеликий охотник багато слухати ще й того самого оповідача. Я люблю різноманітність… Краще мені ось інший розповість щось цікавого… Ану… у… у…

Протягши останній склад і потім зупинившися, став дивитися екзаменатор у список. І час ішов, здавалося, страшно довго. І зала була мовчазна, неначе осередок піскової пустелі вночі або неначе кладовище зимою морозної та видної ночі, коли чорнота хрестів бовваніє плямами з кудлів намерзлого снігу.

— Мотузка?

— Так і єсть… Я тут… Може, ближче підійти?..

Аж із самого залу обізвався голос. І там уже стояла височенька і стрункенька постать і напружено, і допитливо, і мовчки ждала, і їй відповіли:

— Стій там… яким фахом ти жив до сьогоднішнього вечора?

— Катом.

— Де?

— У Москві, в Бутирці.

— Українець?

— Так і єсть.

— Який у тебе був перший учинок, що викликав до тебе довіру Миколи Лигоровича?..

— Учинок?.. Гм... Ніякий. Я у селі Вірливці, на Україні, убив тільки колишнього царського поліцая. Він до революції служив у кінній поліції... І разом з ним убив його жінку і два хлопчики... А дівчинки не встиг... Їй було вісім років, і вона втікла.

— І чи ти про неї потім що–небудь чув?

— Чув, вона по людях ходила і співала "Журавки".

— А це що воно таке за журавка?..

— Пісня така... Та я її знаю напам'ять, як хочете, то прокажу?

Сталін мовчки з дерев'яним виразом обличчя повернув голову до Миколи Лигоровича, але не зустрів його погляду, бо він дивився несамовито нашорошено на Мотузку, ніби зв'язував свою долю з його відповідями. І відвернувся від Лигоровича Сталін так само повільно і з таким рухом шиї, як і повертався. І процідив до Мотузки:

— Прокажи пісню.

І той почав. Спочатку у пісні говорилося про степ і про високі гори, і про самотніх журавлят, що голодні ждуть у гнізді на високім дереві батька й матір. І про те, як прилетів журавель і приніс пташенятам їжу. І про те, як мисливець убив журавля, а журавлят повидирав з гнізда і забрав із собою. І нарешті у пісні говорилося про те, як прилетіла журавка і, нікого не знайшовши, затужила:

І не знялись крила їй

летіти від горя,

тільки ноги понесли

журавку полями.

Довго, довго журавлят

скрізь вона шукала,

довго захід, довго схід

сонцем червоніли.

Передибала вона

нашу Україну,

та журавлят не знайшла,

а світ їй запався.

Ой, журавко, журавко,

ти дітей шукала,

а хто ж тепер піде в світ

про тебе питати?..

Після пісні Сталін крутнув вус правою рукою та й спитався знов:

— А хто ж він тобі був, той поліцай?

— Кум.

— А як же це ти так свого кума?

— Мене Чека викликала в район і сказала, що як я не покажу ніякої революції, то вони виберуть такий час, коли я вночі спатиму, і спалять мене разом з хатою. А я собі й подумав, хоч у мене й було трошки земельки, та все ж я завжди любив читати і Біблію, і Кобзаря, то мені не дорого показати свою революцію. І я й показав.

— Сідай, кате.

Той сів. І Сталін затулив реєстр і, не дивлячись ні на кого, тільки бувши з повернутою головою до зали, відсунув лівою рукою його набік. І потім, ніби щось собі пригадуючи, попрохав:

— Будь ласка, підніміть свої руки вгору всі ті, хто ще не був катом?

І всі й не ворухнулися. Усі ніби ще глибше хотіли увійти хоч би у ту можливість супокою, що дає людині тиша. Ані кашлю, ані зітхання, нічого не виявив з'їзд від цього питання. Тільки ніби рівніші поставали їх спини і понуріші під бровами погляди. І Сталін, не встаючи і так

супокійно, неначе констатував, що довбня є довбня, знов ствердив питанням:

— Усі кати?

У відповідь і тепер було тільки непорушне мовчання. І диктатор устав, і заговорив злорадно і з понурою втіхою:

— Так, ви всі кати… І вам немає місця і неможливо, щоб ви його й мали і на цім світі, і як ще хтось вірить у той, то й на тім. Ви кати, ви мерзота і в очах людей старої культури, і в очах тих, які вас тепер проклинають. І вам відступати немає куди, хіба що під кулю у землищі чи під обух у селі… Вам найщасливіший вихід із своєї душі і з вашого становища тільки в обійми холодної смердючої і слизької смерті… А поки ви ще живі, то ще можете інших туди посилати і за це мати можливість ґвалтувати чужих жінок, пити горілку, їсти хліб і спати в теплі… І коли ви ще маєте таке "сьогодні" і таку перспективу майбутнього, то хіба й цього мало?.. Значить, і вам є заробіток і нагорода, бо ж все, що мають ті люди, яких ви уб'єте, буде ваше… Хіба ж не так?

І в залі в цей час почулося коротке зітхання кількох сотень грудей, неначе люди зрозуміли суть справи і те, що вже не буде інших сутей, ні гірших, ні кращих. Та й знов, неначе заворожена страшним видовищем біжуча мить, напружилося в залі мовчання. А Сталін вів своє:

— Я вам даю право над людьми цієї країни, яких я вважаю ворогами її. Вони зараз невидні, але вони себе виявлять з такою доконечністю через рік, як виявляють себе літом черв'яки після дощу. І ваше завдання буде в тім, щоб їх тепер з усією їх смердючою тваррю вирвати зісподу на убійчий погляд нашої сили і здерти з їх усе добро, яким вони обросли, і нагородити ним себе. А їх кості і шкіри по можливості впакувати так у небуття, щоб навіть мої і ваші приятелі і прихильники не могли й догадатися, де їх кладовище. Інструкції для цього вам дасть у подробицях Миколай Лигорович Єжов… Але прохаю вас не радіти тим,

що тільки ви кати і сволота!.. Гляньте вгору і під ноги собі: все червоне, і ви від його червоні, і я червоний… І в мене теж така перспектива, як і у вас… серед цього народу і серед тих народів, з яких ви повиходили… Я знаю дуже добре, і ви, і кожна дитина знає дуже добре, що мене звуть червоним сатаною. Цебто катом над катами!.. Ви кати, а я між вами і над вами найбільший!.. Що, відлягло?.. Якщо відлягло, то це значить, стало приємно вам, мої товариші!.. Бачу, що приємно, хоч і мовчите, неначе в роті тримаєте останній віддих ще на цім світі!.. Гляньте ось на цього чоловіка, Миколу Лигоровича Єжова, який не служить ні Чеці, ні війську, а тільки тій справі, що я провадю поза військом і Чекою. І на тих он людей… подивітесь…

І тут він провів рукою в напрямку лівої купки жовнірів озброєних, а потім і правої, і показав через залу аж на тих двох, що стояли при дверях:

— Всі вони такі, як і ви, і я, кати! І всі ми робимо зусилля довести наші країни до того стану, в якому ми себе почуватимемо добре, і щоб це добре у майбутньому не мало ґрунту змінитися для нас на найгірше… А раз ми хочемо, так воно й буде. Про цю нашу мету товчуть і в школах, і на кожних зібраннях, і на кожних святах, і з приводу кожної нашої політичної події… І тому і вам вона відома, і мені немає чого говорити про неї. Але конче треба зробити застережливість, щоб наше вимріяне не наткнулося на непередбачене і не розбилося і не пішло разом з нами всіма на дно суспільного моря. Застережливість таку зробите ви, кати!..

Я пошлю вас у найхворобніші місця України, і кожний з вас буде призначений на певне місце в село чи район. Робота буде громадського характеру. І ви все ж не, підлягатимете ні Чеці, ні війську, ні комнезамським організаціям. І геть–геть, після вашої роботи і Чека, і військо, і колективи зіллються непомітно з нами, і утворимо потрібне нам суспільство, в якому ми, кати, зневажені в сьогоднішнім світі, будемо володарями світу і будівничими, і панами свого щастя, яке ми передамо своїм дітям, внукам і правнукам… І вони вже не знатимуть, що ми були кати, а тільки матимуть на увазі те добро, яким вони житимуть,

коли нас зватимуть будівничими і винахідниками щастя для всього людства. Діти батьків не питають, де вони беруть засоби для їх утримання. І через те все, що ми робимо, то тільки для себе. І всі, кого ми убиватимемо, то тільки для добра свого, своїх дітей і майбутнього наших дітей, що тоді буде зватися щастям всього людства. І цього ні на хвилину не спускайте з ока… Чи питимете горілку, чи лежатимете у рівчаку, ховаючись від куль, чи спатимете із жінками забитих вами їх чоловіків, чи лежатимете поранені в державній лікарні. Для цього нашого майбутнього я зараз вас і посилаю на Україну… І ви там прислухайтеся до всіх тих осіб, яких шанує народ і любить… Навіть хоч би десять душ тільки для якоїсь особи віддавали свій респект, то й таку треба конче тримати на замітці до того часу, в який ви з нею порахуєтеся назавжди. І чи вони, ці люди, будуть кооператори, чи учителі, чи звичайні селяни, чи низові партійці, цебто ніби наші близькі, то однаково мусите знайти засоби, щоб якнайшвидше їх знищити!.. Про це вже думав і багато вже для цього зробив Миколай Лигорович. Засоби підібрано різні. Револьвер — убити з–за рогу і скласти на іншого вину… Отрута… Непомітно отруїти за допомогою жінок і дітей і поховати так, неначе задавленого самим Богом… Провокація. Коли не можна буде використати ні зброї, ні отрути, то підгекати такого супроти нас і тут же відкрутити голову…

Але якщо поміж селянами вам трапиться знайти і знищити якийсь талант: чи соціальний, чи культурний, то ви про його зберіть анемнезу… Цебто всі його життєві факти: як він виявляв себе, вибиваючися вверх, і як він виявляв себе, уже оформлений, у своїй діяльності, і мені про це здати звіт, після того, як я вас викличу. Про таких людей, вами убитих, але з великими освітами та ще й, може, родовитих, та ще й, може, із покоління інтелігентів мені нічого не потрібно доповідати!.. Пугачови, Стеньки Разіни, Хмельницькі не родовиті люди, і їх покоління інтелігентські не формували, а з роду в рід цілі племена їх своїми пристрастями і вимогами розпікали, кували і давали їм образ свій.

Через рік, а, може, й раніше почнеться колективізація, і суспільство від згаданих людей мусить бути нами очищене… Як бачите, у нашім

труднім ділі вам будуть товаришами: обман, підтравність, зрада, душогубство і витривалість!.. А хтось із вас прохопиться словом про нашу зустріч на якомусь місці, то вже не зійде з того місця живий… І після його геть всіх вас, катів, буде знищено до ноги. І через те ви всі уже тепер мусите знати, котрий із вас здатний висолоплювати язик із–за зубів!..

Все те, що я тут сказав, практично оформить незабаром Миколай Лигорович Єжов і зараз же всіх вас розвезе по призначенню аеропланами! Та ми ще з деякими зустрінемося, а, може, й зо всіма, якщо всім пощастить з анемнезами… І так — до побачення, мої запорожці!..

Єжов здригнув. Сталін дивився на його і простягав на прощання руку. І Єжов, ніби зрозумівши, в чім справа, раптово і собі простяг до диктатора, і той стис мовчки її і відвернувся. Єжов зніяковіло поправив на боці ліворвер і сквапно стасував реєстр у палятурці, і взяв під пахву, і рушив до бокових дверей зали… і, відчинивши її, показав рукою першому ряду, щоб виходив… І всі присутні встали і почали ждати тоді, коли передні виходили у суворому порядку, неначе ченці з молитви або школярі до причастя. А Сталін мовчки стояв і, підвівши вгору праву руку, тримав її по–військовому на знак прощання. Коли майже половина вийшла, то Єжов і собі став у чергу найближчому проходящому і вийшов з ними разом… А вже як останні з заднього ряду почали доходити до дверей, то гурток військових у білих мундирах встали і один за одним собі пішли за всіма. Це саме зробили і ті, що стояли зліва. Тільки аж ті два, що стояли по той бік зали, зійшли із своїх місць і вийшли надвір своїми дверима, і зачинили за собою двері. Сталін лишився сам, спустив руку, і трошки постоявши, глянув на мапу на столі, чогось її потяг до краю стола. І не затуливши, вийшов тим спрямуванням, яким і увійшов.

Розділ перший

Україна. Оникіїв Яр

Колись у Оникієвім Яру стояло повно води, яка вся попід береговими пагорбами була обросла осокою, рогозою і очеретом. Тільки серединою лисніло плесо води. І воно непомітно простягало прозорінь під сонячним світлом до величезної загати, насипаної ще за панщини. І вона тут було тільки й стримувала воду. І сюди тільки, може, раз на рік з'являлися мисливці трохи пополохати дичину, та ще пастушки з раннього квітіння аж до першого жовтня дзвінкими вигуками оглашали тут болота, зарості на болотах та не скаламучені води, які тільки блисками сонячного проміння порскали навкруги, коли безпритульна дичина їх раптово ламала чорно–білими або червоно–чорними лапками та білявими носиками, ловлячи рухливу мільку та бубирці…

Радісно було колись глянути з височини якогось боку Оникієвого Яру униз. Вода срібною свіжиною вирізнялася у небесну глибочінь серед куп зеленого верболозу і важких своєю вогкістю верб. Між ними можна було конче побачити якусь корову, що втікла із–за бугра з набридлого стійла і тепер стояла по черево у воді та тільки хлюпала довгим хвостом себе по боках. І хвіст її відбивався у воді так, неначе якесь казкове весло серед глибочезного неба. І радісно було чути гуки обуреного пастушка, який, побачивши утікачку від отари у воді, несамовито лаяв її, на ввесь яр розкидаючи луни:

— А щоб ти луснула була ще маленькою!.. І щоб ти, розсобача душе, повік була сонною і не побачила не тільки оцей рогіз… Будь він тобі тричі проклятий… А щоб до Страшного суда і кісток своїх не визбирала!..

І кажуть, що спочатку вся загата була суцільною від одного краю до другого, тільки насеред неї, якраз у половину її височини, була прокладена наскрізь неї велика цеглова дірка для збігу лишньої води. Але коли земля навколо неї розмилася водою, то і мур цеглової дірки розвалився, і утворилася серед загати розрива, і вода опала так низько, як ще ніхто із старих людей не пам'ятає. І та вода, що стояла глибочінню, почала безнастанно дзюркотіти у ще дальші зарослі Оникієвого Яру, неначе неодмінно на те, щоб пастушки своїх корів

виганяли із води, не пливучи до них наввимашки, а тільки щоб скидали штани і несли їх над головою, по пуп у воді бредучи до своєї худоби.

Радісно колись було супокійній людині спостерігати кольори Божого світу і самий Божий світ: як сонце і речі цілий день світилися, і як і сонце, і речі погасали надвечір і зливалися із своїми тінями.

А тепер ні для ока спостерігача, ні для гуку пастушка, ні для свавільної корови немає нічого у Оникієвім Яру. Та й лиски і качки сюди не навідуються навіть для того, щоб жива душа почула свист їх крил!.. Верби давно вже повирізували, і пеньки з їх погнили і потрухлявіли. Вода збігла, очерет, рогіз і осока зникли, як і не було, а замість їх чорніє засохлий та порепаний мул. А через простір яру, упродовж аж до загати, ледь–ледь помітно тягнеться блискучим чорним блиском вузенька ниточка осиротілого струмочка. А на колишніх берегах видніють свіжо–упорядковані чотири кринички. І проти кожної з бугра нависла в яр зроблена нашвидку невелика садиба.

Але не ці хати були приключкою до спустошення води і рослинності у Оникієвім Яру. У 1930 році в селі Куцівці москалі звернулися до селян, щоб вони відбудували зруйноване господарство поміщицьке на Холодному. І кожному селянинові пообіцяли, що як він виїде парою коней на відбудову, заплатити за день по півпуда піскового цукру. Мовляв, на цю ціну погодився і Матусівський цукровий завод. І селяни рушили, старе й мале, і кіньми, і тільки вруч робити нову економію. Головно їх те спонукало, що із цукру виходить дуже міцна і добра самогонка…

І в Оникієвім Яру косили очерет, рогозу, осоку на сніпки. Рубали верболіз на закидку і на заплітку стін.

І товклися ціле літо аж до глибокої осені. І вирізали, і витовкли своєю скотиною і возами, і своїми невтомними ногами увесь яр аж до глибокої земельної чорноти і білувато–жовтої глини. І лишили яр на 1931 рік

неначе випалений: нічого не вродило хоч трошки зазеленити колишні береги і дати живого блиску вільній проточній воді…

І ці чотири хатки, що спершу були, ніби чудовий додаток до краєвиду в Оникієвім Яру, зараз і самі ніби аж почорніли від того, що прийшлося дивитися на низ, на пересохлий та порепаний мул… Ніби вони всю чорноту майбутнього спустошення прийняли у свої зариси, що простяглися від їх аж туди, у ще незриму руїну всієї України, яка мала стати за присудом московських завойовників колгоспною калікою та обшарпаною через якихось кілька місяців.

Крайня хата над Оникієвим Яром, що стояла якраз поруч того шляху, яким колгосп вивозив верби, очерет, рогозу і осоку, була Овсія Юхимовича Бруса. Зараз від неї аж до кринички в яр зеленіла бараболя, а навколо хати і невеличкої повіточки, що стояла трохи далі, на бугрику, стіною позводилися соняшники, і поміж ними поплуталося густе та листасте гарбузиння. Тоді як перед вікнами хатини, у подвір'ї на спориші, коло стежки в яр, лежали порожні ночви, а праворуч від хатніх дверей стояв оголений росішок, а під ним цинкове відро. Трохи ж далі, перед першими дверима повіточки, що тепер стояли навстіж, бовванів одинокий візок. На йому лежав хомут, дуга і батіг, та ще дві курки діловито греблися на візку коло їх у соломі. Все подвір'я мало вигляд спустошеності: бараболя над стежечкою, що від хати в яр, була потоптана, і спориш між хатою і повіточкою був так вибитий, що на нім ще й досі позначалися такі сліди, як ото буває хтось посковзнеться на молоденькій травичці і розтягне вздовж порвані її листочки і видушений зелений із їх сік. Цю пустельну одноманітність підкреслювалося ще й тим, що з–за зачинених других дверей чулося дуже голосне мукання хоч телиці–ялівки, а хоч молоденької корови.

Тоді в селах можна було бачити такий вигляд дворів дуже часто, бо вже тоді Совєти хазяйнували десятий рік на Україні і вже привчили селян до безнадійної перспективи їхнього життя. Але із цієї садиби кілька день тому ще й винесли на кладовище стару господиню. І все це разом не могло сприяти веселішому вигляду двору.

Хата була зроблена на зразок традиційних українських хатів. Вона розділялася сіньми на дві половини. Тільки й було різниці у архітектурі те, що одна половина хати була далеко меншою від другої. І зараз у меншій коло вікна стояв височенький чоловік років тридцяти, одягнений у тужурку і в штани навипуск захисного військового кольору. Лице у чоловіка було трошки здовжене і голене і дуже приємне на вигляд. І зараз воно було отінене думкою, що справляло найзначущіше враження у всім його вигляді… Це був син Овсія Юхимовича Бруса. Його викликали телеграмою із Києва на похорон матері. Але через те, що поїзди ходили ще по натхненню Чеки і не в ті часи, які висіли у розкладах руху на залізничних станціях, то Іван Брус і опізнився аж на три дні, хоч виїхав із Києва вчасно. І так він матері не побачив ні перед смертю, ні мертвою. І зараз оце, стоячи перед вікном і бачачи подвір'я в сумнім стані і чуючи мукання телиці, яке в цю мить йому здавалося тужем за господинею, думав одну настирливо уперту свою думу, похожу своєю невідгонимістю на одну якусь маніакальну у тієї людини, що задумала життя скінчити самогубством:

— У чім були її радощі і що складало її втіху в житті?.. Мабуть би, і вона не сказала, якби її спитали? Адже ж для існування людини думка виконує іншу межу, ніж та, в якій вона себе тримала. Бо ж людині страшно боляче припускати в житті достатність того, щоб накидати на світ дітей, неначе розсипати із жмені десь у закутку горошинок, щоб як зникли, так щоб і з'явилися. І те тільки щоб жило, котре має сили вхопитися ключечками із землі і дати пагінці, і листочки, і стручечки… І нарешті знов спочатку і так самісінько. І про тих, що згинули, немає нікому ніякогісінького діла… Чи вони були чогось на світі, а чи зовсім не були?..

І вона ж ніколи не дбала про те, щоб дитину якось навчити молитися Богу чи щоб навчити шануватися між людьми, бо й сама, здається, знала тільки "Отче наш" і "Царю Небесний". І вдуматися у те явище, що звалося "мати дітей", у неї не було часу ні вільної думки, яка з'являється у вільнім відпочинку. І поведінка її дітей між людьми нею освячувалася

тільки та, яка в собі несла першість брутальної сили. Набила сусідська дитина її виплідок, то вона й навчала скривджене:

— А ти, як він тебе пхнув, ухопи цеглину і бий нею його, де влучиш.

— А як я його вдарю по голові, і він буде крутитися, неначе курча?..

— Ну то він і здохне, як курча, тільки й того, що краще його сховають.

І така школа у першу чергу відбивалася на ній самій, і вона ні одно своє поріддя не могла заставити, щоб воно їй помагало. Їх було шестеро, і всі одно за одним… І всі вони з рання до смеркання десь бавилися, билися, прибігали додому замурзані їсти і знов розбігалися. А вона, плачучи, сама–самісінька, і обпирала свою сарану, і обшивала, і порала сама скотину, і дбала їй їжу, ходячи по панських берегах з клунками трави і носячи з панських загонів із свіжонакиданих ясел то пшінку, то сіно, то іншу якусь пашу для тієї однієї корівки, яка малася у господарстві, щоб хоч пісноту якось заситити.

У неї не було часу навіть заговорити до своїх дітей, а не то що ще чомусь навчати. У неї ж були і кури, і качки, і гуси, які так само, як і діти, потребували і уваги, і догляду. І все зводилося в догляді до того, аби птицю змалечку привчити до хати, а дітей до того, щоб кожне знало, хто тато і хто мама, і щоб утрапляло до хати так само, як качата, гусенята і курчата. І була жорстока у своїй науці своїм дітям для їхньої поведінки із сусідніми дітьми, а сама хотіла б, щоб її діти слухали її тільки з доброго слова так, неначе вони породилися на зразок Афродіти, що враз була і мудрою, і гарною, і богинею. Вона хотіла, щоб її людську думку розуміли ті, які вважали кожне її слово, як пару до води, як піну до шумування хвиль, і як непотрібну працю, щоб витягти з печі якесь вариво, коли матері нема дома. Одно слово, материну розмову вони мали за щось таке непотрібне, після якого іде справжнє діло: хоч биття, хоч їжа, а хоч укладання на нічний сон. Вони краще відрізняли материне

діло від її слів, ніж чужі городи від своїх і чужі садки від тих кущів полину, що росли у матері під хатою.

І своє невдоволення дітьми мати кінчала тим, що розповідала чоловікові, батькові своїх дітей, про їхні неморальні вчинки… І вже йому дорікала, що він їх розпустив і що не вміє тримати їх у руках… І під цей гук підкидала, як у піч дров для більшого полум'я, те, що він, батько, не думає про завтрашній день, не хоче собі хати будувати і розпозичає зароблені гроші таким людям, що ніколи їх не віддають… І що пиячить, забуваючи про сім'ю і про Бога… І що з товаришами разом налившись, плаче, співаючи про "п'яницю гіркого". А в церкву ходить тільки двічі на рік: на Великдень та на Різдво. І таке траплялося найчастіше коло обіду або коло вечері. І батько тоді, ніби перший раз бачачи своїх дітей і ніби не почувши всіх дорікань своєї дружини, придивлявся до тих істот, що разом з ним їли, і світячи своїми ясними сірими очима і ховаючи усмішку у довгих та кудлатих вусах, говорив:

— Я від світання до смеркання їздю по селах та по економіях, справляю у пана свою службу і людей зарятовую, як лиха година ударить їх товаряку. І не знаю, що воно у тебе тут за турки ростуть… І якщо воно поводиться, як скотина, то воно, оце людське сміття, мабуть, якась скотина і є. Тут уже я нічого не зроблю… Не слухає твого людського слова, хапай першу поліняку і періщ по чому влучиш… По вухах, по голові, по животі, по спині… По чому влучиш… А братиметься якесь із тобою вручки, скажи мені, і я з ним теж візьмуся вручки і скрутю з Божою допомогою та з доброю полінякою якомусь в'язи… І, може, збільшиться у пеклі якимсь чортом. А якщо у Бога ангели похожі на моїх дітей, то збільшиться на небі одним ангелом.

І мати замовкала і мовчки втирала сльози, що котилися з очей великими краплинами по лиці. І мовчки, плачучи, мила посуд, а потім ішла десь у господарство і десь за повіточкою під стіною чи між соняшниками ставала навколішки і кілька разів прочитувала "Отче наш" і "Царю Небесний", а потім починала імпровізувати молитву, яка, на її погляд, краще підходила до діла:

"Я в Тебе, Боже, багато не прохаю, а тільки те, що Ти можеш мені зробити Своєю ласкою і без мого нещасного прохання... Якщо трапиться лиха рука на моїх дітей, то нехай вона не має сили поперебивати їм кості і в ногах, і в руках... Щоб не були каліками та щоб мали силу навіть тоді, коли почнуть людські вороги ще й орати бідними людьми".

І знов усякий дріб'язок для їх споготовляла і мовчки обходила всякий примус, який би спонукав її дітей до роботи. І навіть забувала, які дні над її головою проходили разом із сонцем, бо одуріла від клопоту та самоти. І сусідки це знали і приходили завжди до неї перед святами та й казали, що взавтра не можна робити, бо неділя чи там якесь інше свято.

І діти росли неграмотні і незвичні до роботи і до того, щоб слухати порад чи якогось розумного наказу. А як попідгонилися вгору, то їх і порозгонив жах Московської диктатури по Україні у такі місця, яких стара мати і вимовити не вміла. При ній лишився тільки Мадес, який московські перемоги над Україною прийняв собі як пророкування добра, а розумнішим людям від його як належну кару за те, що вони розумніші за його. І він одружився і став запомишляти матір'ю, неначе якоюсь худобиною. І ось її вже немає. І жаль стис горло Івану Овсійовичу:

— Навіщо вона жила? І кого виглядала, і кого вигодувала?.. І яка їй була за це дяка чи словом, чи поглядом, чи якоюсь потрібною подарованою річчю? Ні дяки, ні співчуття... Як деревина самітня, як висохла билина, яку ворона чи сорока несе на своє дерзке гніздо. Яке страшне і безіменне життя!.. І яка порожнеча на тім місці, де людина має в запасі слова: Бог, Правда, Справедливість! І де є ближче від цієї порожнечі до світової і вимріяної людьми Правди? Чи відти, де мати не мала сили і не вміла вести своїх дітей у своїй волі? Чи відти, де страшне лихо Московської диктатури скувало, неначе мороз води, нещасних людей в одну безрухість закам'янілого настрою від переляку, аби він, сам себе переживши, став містичною силою, на якій мала б триматися майбутня людськість у московських лапах?

Це було в 1923 році, в жнива. Червоноармійські московські частини переходили Черкаський повіт і вбивали, арештовували і катували тих, що були у зв'язку з не виловленими ще повстанцями. А Іван Брус тоді був у Києві перший рік за студента і якраз там і жив. І ось одна частина туляків зайшла в село Куцівку. І в сільраді по списку, який мали з собою, стали вимагати людей, причетних до повстання. І назвали тоді Бруса і шкільну учительку Сіму Покальчук. І її негайно привели із школи і за вимогою червоноармійців заперли в холодну. І шатнулися в селі, аби скликати людей дивитися, як будуть карати "бандитку". А через те, що населення було в полі на роботі, то до сільради прийшов тільки голова організації незаможників. Москалі вдовольнилися і запропонували йому бути присутнім при покаранні дівчини. І голова незаможників спитався політрука:

— А хіба вже суд відбувся, що вже говорите про кару?

І той з притиском йому зазначив:

— Ще тоді відбувся, коли сформувалася перша частина армії, щоб іти з Росії на українських куркулів. А вас ми хотіли сьогодні скликати, щоб ви виявили з нами солідарність. А раз вас нема нікого, то ми тут є, щоб довести свою справу до кінця.

— А якою ж карою ви покараєте арештовану дівчину? — спитався знов голова сільради.

— Ми ще не знаємо. Це буде залежати цілком від наших червоноармійців. Ми вирушимо від вас уночі. І по дорозі зупинимося для виконання екзекуції коло сільради…

І стурбований голова незаможників запитався востаннє:

— А хіба можна бути справедливим до дівчини, не спитавши в неї ні одного слова про справу?

І політрук, глянувши на його насмішкувато, запевнив:

— Якби ми були справедливі до бандитів, то вони б не були бандитами… Ми вас не силуємо. Можете й не бути на екзекуції. Ідіть собі.

І політрук лишив сільраду.

Справа розмови відбувалася перед вечором. Сонце вже було за Костяченковими вербами, і тіні від їх затемнювали увесь вигін перед сільрадою. Тільки ще вона сама світилася однією половиною причілка, та коло неї в дворі червона пожежна машина блищала піднятим кінцем водокачного коромисла. І незаможник вийшов із сільради і, примостившись на ґанку, почав чекати, що воно буде. У сінях сиділи на двох ослонах озброєні чотири червоноармійці і гляділи дівчину, заперту в холодну. І настав вечір, потемніла сільрада і в її дворі погасло коромисло на пожежній машині. І один з чотирьох червоноармійців підійшов до незаможника на ґанку і звелів:

— Ей ти, слиш? Правалівай атсюда…

Незаможник не зрозумів. Тоді червоноармієць випнув наперед рушницю, неначе споготовившись до стрілянини, крикнув:

— Правалівай, гаварят!…

І незаможник, зрозумівши тепер, чого від його хотять, відійшов від ґанку у протилежний бік до людської садиби, бо вже політрука не було, щоб змагатися за справедливість. І під людським двором незаможник став чорніти, неначе стовп, обгорілий на руїні.

І враз почулася із–за верб маршова музика, гавкіт собак і тупіт москалів. І незаможник швиденько покинув своє місце і зник між хатами

у темноту вулиці. А музика і душ півтораста солдатні зупинилася на вигоні перед сільрадою під вигук:

— Стій…

І зараз же на ґанок сільради вийшли два червоноармійці, кожний з ліхтарем. І залунала нова команда до озброєної частини:

— Вільно!.. Всі в коло!..

По боках частини стали з'являтися селяни і ставати то коло ґанку, то під тином, то осторонь від загальної тисняви людей. І розітнулася знов команда:

— Перше півколо… круг…ом!

І все коло нашорошилося обличчями до ґанку. А на ґанку вже стояв ззаді ліхтаревого світла політрук. Він почав говорити, і його лице і постать були у темряві, тільки блищала бляшана зірка на будьонівці та пряжка пояса на животі:

— Товариші, вам не треба нагадувати про те, яке велике зло роблять нам повстанські банди. Вони гірші від найлютішого звіра. Бо звірі тоді небезпечні, коли випадково з нами зустрічаються. А повстанці шукають цієї зустрічі, але так, щоб напасти на нас ззаді. І не шкодують ні поранених, ні хворих, які самовіддано робили нашу загальну російську справу і опинилися тимчасово у бездіяльності. І ви мусите бути жалісніші до своїх товаришів, і мусите бачити і свій завтрашній день… Перед наші очі зараз ведуть бандита, і ваше діло згадати про робітничо–селянську Росію і від щирого серця зробити вирок бандитові… Увага! Його зараз ведуть…

І справді, саме в цю мить два червоноармійці вивели попід руки з сіней сільради дівчину на ґанок. І ті, що тримали ліхтарі, підняли у

рівень з її обличчям світло. Голова її була без квіток і стрічок. Коса самотньо злягалася від потилиці на спину. Тільки рукави сорочки пишно майоріли мережками із–під чорної корсетки. Обличчя було простеньке, ніби дитяче, і дивилося перед собою так, неначе впізнавало між натовпом у вечірній темряві свою ласкаву долю. І здавалося, що воно б засміялося сміхом, яким зустрічають діти прихильну до себе увагу. Бо ж Леся Українка і для неї написала слова:

Я на гору круту кам'яную

буду камінь важкий підіймать,

і, несучи вагу ту страшную,

буду пісню веселу співать.

Та назустріч молоденькій патріотці і нашій Великій Поетці все повітря здригнуло несамовитим і диким ревом задоволення, що виявилося московською піснею:

В сєлє малий Ванька жіл,

Ванька Таньку палюбіл…

Тпру, ну, га–го!

Тпру, ну, га–го!

Рев, свист, тупання ніг і плескіт у долоні… Якби табун вовків, табун собак–вовкодавів і з десяток бузівків телят змішалося у один клубок звуків і боротьби, то таким би жахом не війнули на людину, як це сталося від москалів під літнім вечірнім небом перед сільрадою на Україні.

І два червоноармійці спустили вниз ліхтарі, а другі два повели оглушену переляком дівчину до червоноармійського кола. І розступилося воно, і впустило водіїв і дівчину до себе всередину, і замкнулося. І вся солдатня без команди повернулася очима в центр. І в ту ж мить верескнув повний несказанної розпуки крик молодої українки. Але його заглушив спів великої кількості пітних та розгарячених горлянок: зачули про таке та ще й про те, що у сільраді червоноармійці питалися і за Івана, то рішили, що і їм так може накотитися якесь лихо. І зійшли з рідного двору у сусідські села перебути поганий час. Та й забарилися так, що тепер не мали змоги з'явитися навіть на похорон матері.

І чи після такого об'єднання України з Москвою міг бути якийсь клопіт у Мадеса про батька і про те, що грамотний брат живе напередодні того, аби бути оголошеним бандитом… І що йому у рідній землі будуть двері відчинені тільки для виходу на той світ, а для входу тільки у тюрму? А про інших братів і сестер нема чого говорити, бо яка мати мертва чи жива може зібрати до себе, хоч на хвилину, тих дітей, що москалі розженуть по світах та по шляхах? Від материного горя ще можна уявити собі далечінь, яка кінчається Богом і вимріяною людьми правдою. А від московської волі, що веде українських дітей по закривавлених шляхах дійсності, немає можливості навіть подумати про якусь далечінь, яка кінчається Богом і вимріяною людьми правдою, та ще й з тією господарською дійсністю, де самотня і прив'язана скотина не тужила б ревом із повітки за статечною та дбайливою господинею.

Розділ другий

Іван Овсійович і батько

І враз надворі почулася хода людини, і Іван Овсійович перервав думку і геть–чисто став іншим: інший настроєм і такий до тих думок, що ішли, як і той птах до своєї пір'їни, яку згубить. І справив він свою увагу на те, хто йде. Такий душевний рух, як цей, міг виробитися тільки безугавною обережністю із словом у тих обставинах, серед яких він жив

у Києві. Може, він би і спокійніше закінчив своє думання, якби від його передбачала

З–под города ідьом,

за Дунаем турка бйом!..

І спів плигав під зоряним небом ревом жорстокості, то реготом перемоги, то свистом нахрапного шалу. І ця душогубська оргія крику, реву, свисту тяглася, мабуть, з годину. Вона заглушала собою те, що коїлося в середині кола. А навмисне для цього призначені москалі, порозганявши селян від страшної екзекуції, що глушилася ревищем, ходили навколо кола і стерегли жах, що уставав цинічним та роз'юшеним ґвалтом до зоряних небес. А село мовчало ще тихше, як у надрах кам'яних гір сон майбутніх катастроф. Тільки собаки у близьких городах та дворах аж пінилися гавкотнею та виттям. Нарешті ревище звіроти затихло, знов розступилося коло, і винесли два червоноармійці з його нечувственну дівчину і, піднісши її до тину біля пожежної машини, перекинули її у пожежний двір. Дівчина впала на землю, не ойкнувши і не застогнавши. І почулася команда:

— Станавісь!.. Равняйсь!..

Небо було зоряне й тихе. Тільки цілу ніч собаки валували по людських городах і по дворах, але на вигін до сільради не наважувалися вибігати. І сільрада, і пожежний двір мертво німіли. А там, де було "коло" московської солдатні, лежала пожмакана корсетка, та хазяйки її з–за тину не видно було. І тихо темніли на Костянченковому березі верби і високі явори. У їх коло коріння лежав чорний туман, ніби для того, щоб хтось подумав, що мертву українську дівчину якби шукати, то й там можна було б знайти. І не рипали хати нігде тієї ночі, і люди були, ніби невидимки тієї ночі.

А на другий день сільрада общеською грабаркою відвезла на кладовище самотню українку і сховала без ніяких відправ. Навіть родичів не сповіщали. Дарма, що вони жили в недалекім селі Калинівці.

Після цього село і сусідські села мали що говорити, мабуть, з місяць. А брати і сестри Івана Овсійовича як ся якась реальність, а то його психічні рефлексії ішли ніби для того, щоб виправдати сум про тяжку для його душі ситуацію. Людина, коли ховається із словом, то й думки цієї цурається, що проситься у слово, і завжди носить у своїм зовнішнім виразі відбиток якоїсь приреченості, а разом і маніакальності.

Та й оглянувся він навколо себе ніби для остаточного заспокоєння. І аж тепер він помітив розташову тієї хати, у якій він був. Вліво від дверей була піч і лежанка впродовж печі у куток і відрізнялася від стіни такою смужечкою простору, аби тільки було можна боком пройти. На лежанці лежала постіль, упорядкована на день. А вправо від дверей попід самою стіною стояв маленький ослінчик, торкаючися своїм кінцем лівого боку високої із соснових дощок шафи. І від того, що вона була нефарбована, то мала вигляд кольором дуже давніх дверей коло якогось льоху. Вона була замкнена на колодку, із–під якої виднілася велика і кругла сургучева печатка з двома мотузяними хвостиками. Напроти неї під другою стіною білів під скатертиною столик. На нім нічого не було, але під ним лежав чималий чамайдан, уже обкручений мотузкою, видно, для від'їзду його хазяїна. Піч була заслонена, і перед її припічком бовванів маленький стільчик на трьох ногах. Долівка була земляна, нерівна і давно мазана, але чисто заметена, а віник лежав доладу покладений при стінці лежанки. А в сумній височині над столиком висіла дуже давня, аж чорна, невелика ікона Спасителя. На ній виразно блищали тільки худі щоки божества, і над ними невиразно темніли плями очей. Та ще внизу на ній, під Спасителем, жовтіла Адамова голова на двох перехрещених кістках. Із–за ікони з одного боку стирчали дві маківки, притримуючи край біленького рушничка, яким завішена була іконка… І все було тут мовчазне і нерухоме, неначе трималося в своїй нерухомості сургучевою печаткою, що висіла коло колодки на шафі.

Аж рипнули двері, і в хату увійшов середнього зросту чоловік, сухий, сіроокий і заросли аж до очей рідкою русявою борідкою, яку на два боки розтягали великі довгі вуса:

— Добридень, бо я тебе ще сьогодні не бачив… — обізвався той, що ввійшов.

А Іван Овсійович, не відвертаючися від вікна, відповів:

— Не бачилися, тату…

Ця відповідь, видно, вразила старого чоловіка, і він зараз же сів на ослінчик при самій шафі і з болем в голосі спитався:

— Ти сьогодні хочеш їхати?..

— Сьогодні.

Була суха і коротка відповідь молодої людини, що все в отій самій вистаті, не повертаючись від вікна, з виглядом тяжкого смутку стояла. А батько правою рукою, яка стала тремтіти від осереднього хвилювання, почав від бороди натягати вбік довгий вус і говорити переривчасто:

— Сину… візьми мене з собою в Київ… Я тут швидко умру… Там же є усякі лікарні для скотини… А ти знаєш, я умію ходити і рятувати усяку твар… Я не буду тобі тягарем і не буду над душею тобі нависати, сину…

І син раптово повернувся до батька і став дивитися на його. За всі три дні він аж тепер був уважний до батька. Оце повернувшися, він помітив у всій його сидячій постаті якусь несказанну зміну тієї людини, яку він завжди уважав своїм батьком та ще й людиною рішучою і нап'ятою завжди якоюсь невгасимою енергією волі. Він як оце приїхав, то не дуже придивлявся до батька, бо брат Мадес наговорив, що старий п'є безнастанно горілку і що люди з кожного села, у якому він лікує

скотину, привозять його додому неначе мертвого від горілки і зносять, і кладуть коло призьби перед хатою ще непорушнішого від деревини. І батько там лежить до опритомнення. А потім сам устає, уточується у хату і вже там долежує свого п'яного чаду. І Іван Овсійович, тепер бачачи у батька очі, не то повні сліз, не то хворобливого сльозіння так, що він ніби не бачив навіть, з ким говорив, — став ще пильніше вдивлятися в образ рідної людини.

На йому старенький чорненький піджачок і такі самі штани, управлені у вимазані дьогтем чоботи… Мабуть, ще перед похороном вимазані… І двовуха шапка у лівій руці на лаві, перекинута дном угору, говорили страшною і незгласимою мовою про якийсь душевний і незносимий тягар, а не про пиятику. І в Івана Овсійовича аж тепер мигнув у голові сумнів щодо правдивості братових інформацій. Він знов у цій жалюгідній постаті упізнав ту людину, яка ніколи не доведе до того стану, про який йому розповідали. Вони, видно, надіялись, що гість з Києва прийме батькову хоробливість за наслідки пияцтва. І син сквапно дістав триногий стільчик коло печі і поставив на те саме місце, де він тільки що дивився у вікно, і сів проти батька та й спитався усім болем смутку і співчутливості:

— Що таке, тату?

— Візьми мене в Київ… Раз там є великі школи на все і на скотину, то я там знадоблюся і не буду тобі завадою… А тут я пропаду… Ти чуєш?.. Ото реве корова, заперта зранку в хлівці. Вона хоче води, а якби повіточка була відперта, а я взяв та й дав їй води, то Мадес не дав би мені просвітку цілий день. Він каже, що я хочу його худобину отруїти… І то дивися ти, і приходить людині отаке в голову!.. Та хіба ж то він її й придбав?.. Та то ж мені Макіївські люди дали теличкою за те, що я їм колись позичив грошей. А вони не мали зароблених, то й віддали мені теличкою… Та й чого варті тепер оті гроші?.. І я тому її віддав на хазяйство. І тепер, дивися ти, сходить просто з двору з жінкою, а скотину запирає, щоби я варився від світання до смеркання отакою невпорядкованістю..

— Тату, це для мене не зрозуміло, і я силкуюся все збагнути, і думки холонуть...

— Та й де ж його новій людині все взяти до тями?.. Він уже давно злигався з отим комуністичним підгекувачем Маздигоном. І ще як мати наша була жива, то він і її ні в що не ставив, і мене... Ну, наче тобі переробили собачі душі людську натуру!.. Але ми тоді з матір'ю ще якось не давалися на поталу... Ще вдвох сходилися і говорили, що треба разом умерти, щоб не поневірятися на чужих судилищах у своїм дворі... Бо ж якби не комуна, то хіба б Мадес додумався до таких штук із своїм батьком?..

— А ви горілки не п'єте?..

Спитався син з якимсь жорстоким притиском, ніби не кладучи свій присуд ні на брата, ні на батька. І батько враз вирівнявся сидячи. І впала шапка з лівої руки додолу. І, подивившись на ікону Спасителя так, ніби у його мигнула думка взяти Бога у свідки, а далі, упершися своїми очима у синові очі, крізь гіркий усміх, що заворушив вуса у бороді, промовив:

— П'ю... І поки мене люди не минають, я і тієї чарки не минатиму, що від їх простягатиметься до мене.

— І вони вас нечувственного привозять додому?..

Та тут уже старий устав і таким голосом, що виходить із того серця, яке тут на землі всякі суди касує і не сподівається ні від кого якоїсь правди, вигукнув:

— Ну, розсобачої душі душа!.. Добре вже мене обійшли своїм висвячуванням!.. Та чи ти коли–небудь, як жив дома, бачив мене таким, щоб я не своїми ногами ішов до хати... Та ж ти добре ще пам'ятаєш, як я напивався, і ніколи було не іду якимсь возом, а завжди своєю конякою та ще й верхом... Я ж тоді об'їздив цілий район, лікуючи скотину, і якби я

не мав на плечах голови, то мене б і моя коняка б не носила на спині своїй… То невже я зараз, по–твоєму, на старість, перед своєю погибіллю можу втратити голову?.. Я напиваюся, але люди не помагають мені триматися власними ногами за цей нещасний світ… І сорому людського я на свою совість ще не покладав, і ще не зневажав своєї і людської слави!..

І син після останніх слів рвучко нагнувся і дістав батькову шапку з долу і, поклавши її знов на лаву, промовив схвильовано і стишено:

— Тату, сядьте… Я більше ніколи вас не образю цим у вашій хаті… Я вже все знаю про ваше пияцтво…

— Знаєш…

Гірко прогомоніло на всю нашорошену хату.

— А чи ти знаєш, що оце та печатка висить ось, коло колодки на моїй шахві, з моїми ліками?.. Бачиш?.. То як же ж ти можеш казати, що знаєш моє пияцтво?..

І син йому перебив:

— Я сказав так, щоб ви зрозуміли, що я страшно шкодую, що випустив таке слово із вуст, бо я не вірю жодній поголосці, що йде супроти вас…

— Сину, сину… Чи ти віриш, чи не віриш, а я знаю, що я такий, який є у тих чутках, що про мене навмисне пускають… на те, аби без ніякого шелесту забрати усі пляшечки ось із цієї шахви…

І він ударив злегка долонею по дверцятах сховища своїх ліків і провадив далі:

— Оця комуна, оця "народная власть" увійшла у стачку з пекельними силами і випустила на нашу землю із самого споду людської злоби найлютіших собак у образі людей, щоб вони нас ось тут, на землі, домучили, не допустивши і до геєни огненної… Бо скажи ти мені, на милість Божу, як назвати оттакі підтравності та лиходійства, що вони коять… Ось учитель сільський, Маздигін… Що я йому заподіяв?.. Але не встигли незаможники зіп'ятися доладу на силу, як уже він звернувся до людей, щоб відібрати у мене мої ліки, бо я, мовляв, не маю права лікувати скотину… Бо я самоук!.. І коли я таке почув і побачив, що то воно таке говорить із їх печінок, то я вже знав, що відберуть… І не гаючися ні хвилинки, майнув у Ташлик до Сергія Сергійовича… Ти його знаєш… Він людський хвершал, а краще орудує за когось іншого й не такого, як сам. Та й кажу до його:

— Заберіть у мене мою ветінарську аптечку…

А він подивився на мене сумно та й промовив:

— А хто ж буде людей рятувати? Та й з чого ви будете жити?

І я йому зараз усе й розповів, а він, недовго думаючи, приїхав до мене і вибрав ліки, які йому найпотрібніші були… А ти знаєш, що він уміє так само до людей, як я до скотини, тільки що більше грамотний і більше знається із людьми вченими. І що ж він після цього робить? їде в Черкаси до ветінарного лікаря Фігуровського і повідомляє його про мою справу… І іде в Городище до ветінарного лікаря Бровенка і те саме робить. І аж накінець усього іде в Шполу до якогось жида, теж ветінарного лікаря, і його підбиває. І з'їздяться вони втрьох до Сергія Сергійовича в господу. А в його вже були якісь повітові голови сполкомів… І всі вони гуртом на підставі свідків з колишніх сіл виробляють мені документи, що я маю право лікувати без усяких заборон людську скотину скрізь, куди тільки не поїду. І пошесті, і нещасливі случаї, і хвороби від слабкості організмів. Я тобі про це писав разом із Шелестіяном у Київ… Там у його є донечка Гапуся, та така

грамотна… Отож її писання ми до тебе й послали, та, видно, ти його від нас не одержав?

І почулася глуха відповідь:

— Не одержав.

— От бач, як про нас дбає народна власть… І, Боже мій, що то у мене за Великдень був… І люди були, їй–богу, як подуріли, бо як приїхав я в Ташлик до Логвина Кагамлика… У його була кобилка здулася… То, повіриш, людей понасходилося, неначе на весілля або на похорон. І майже кожен прийшов з барильцем під пахвою: той з самогоном, той з брагою, а той з медом… І, як перед Богом кажу, три дні пили та гуляли, аж хата тряслася і, мабуть, долини та яри гули… І Логвин Кагамлик зробив рями до нового мого документа та ще й захварбував їх, неначе золотом. І п'яні невіри почепили у рямах документ на стіну у його та й почали вигукувати:

— От де наш гетьман… Оце так, так, слава тобі Господи, наша взяла!.. Ге–ге, правда, хоч би була і кам'яною горою, і то якби її вкинути у море, то вона б випливала із дна, неначе та пліточка!

Отаке було, насилу я відтіль спровадився додому. Але вони, що то п'яні, винесли мені до коняки мій документ з перев'язаними через плечі рушниками… Ге–ге… І дома я на другий день повісив свою документацію ось тут, на цій стіні, над шахвою з ліками… І вже не журюся, знов за своє. Помагаю людям, і люди до мене добиваються з усіх закутків повіту. Ба, приїздю я якось вечором додому. Розсідлав коня, поставив у хлівці, узяв свою торбу з лікарським причандалом і входю у свою цю хатину… Аж гульк: немає на стіні моєї документації. Я торбу з рук та мерщій у хату до Мадеса. Аж він стоїть коло стола, а край столу сидить Маздигін і мовчки посміхається, поглядаючи то на мене, то на сина. Я до Мадеса:

— Куди це ти дів із стіни мій дозвіл на лікування?..

А він:

— Який дозвіл?.. Хіба то, каже, дозвіл був, то, каже, була буржуазна путьовка в села каламутити темне селянство…

І сміється так само, як і Маздигін. Я втратив силу стояти і сів на лаву, і дивлюся на ці дві людські подоби, і мовчу. І так мені важко, неначе мені всередину відкілясь упало два пуди холодного олова. І повіриш, я перший раз у житті не розсердився, бо їй–богу, я просто побачив, що це сунеться страшна земляна гора засипати людей і мене вже першого дістала своїм важкелецьким груддям… Ні говорити я не міг, ні щось робити, щоб вийти і не дивитися на свою біду. Аж заговорив Маздигін і опам'ятав мене так само, як, мабуть, опам'ятовує кат засудженого на смерть, показавши йому вірьовку, на якій за хвилину нещасний буде теліпатися:

— Так що, дядюшка, Овсій Юхимович, пора вже стати з "гетьмана" тим, чим ви є… Я прийшов запечатати ліки, якими ви помилково користувалися. Вони народні, їх забере хвершал Онопрейович, а хоч, ми візьмемо і відвеземо у район. А поквапитеся нам перешкоду чинити, то ми з вами царимонитися не будемо… А тепер віддайте нам ключі від шахви з ліками. Скотину будуть лікувати образовані люди, а не такі, що й розписатися не уміють.

Ключі були при мені, і я кажу:

— Ніяка людина не віддає свого добра оттако, з доброго дива. Хочете ключі, товаришу Маздигоне, то беріть їх самі. Вони в мене ось тут, у цій кишені, бо вам тільки так брати їх годиться, а не з людських рук…

Він перестав сміятися і встав від столу та й до мене. Я й собі встав. І він, мабуть, щось помітив у мені, бо зупинився і звернувся із словами до Мадеса:

— Мадесе Овсійовичу, мені брати так не личить. Ви свої. Візьміть ви у свого батька ключі від народного, а через те і від вашого добра.

— Що, совість знайшлася і в вас?.. Добре, кажу, бери, Мадесе, ти…

А він зараз же швиденько до мене та ще й додав:

— Не злякаєте.

І тільки що хотів у кишеню руку пхати, і я не витерпів, я забув, що це насунула Божа кара, супроти якої немає рятунку… і правою ногою я його як ударю під коліна, а він навзнак так і впав, а я вихопив ключі з кишені і аж брязнув ними об морду свого сина, і сам вийшов, і хрьопнув дверима…

І хто з їх перший узяв ключі, я не знаю, але вже їх у мене немає, і печатка, бачиш, сургучева висить коло замка…

— Становище страшне… — луною стривоженої душі відгукнувся Іван Овсійович.

— Страшне, сину… — притакнув і батько та й ще додав жалю:

— А найстрашніше для мене це те, що за всі три дні і словом не згадав про всіх твоїх братів і сестер… Адже ж із їх, крім Мадеса, ні одного не було на похороні. І я, прийшовши оце зараз до тебе із своїм проханням, почуваю, що ти нам усім страшно чужий, і почуваю, що я від тебе матиму таку допомогу, як і від того ворона, що пролітає над нашими недомученими головами… І через те у моїй голові іде непотрібний шелест… А, може, і он як потрібний, про те, що ти такий

самий, як і ці, які мене грабують. Тільки що ти в Києві і на нас лише націлюєш оттаку тлю, про яку тільки що була мова. А за те, що я говорю, почуваючи таке, догани мені добрі люди не складуть, бо я ж якийсь батько… І до останньої миті не дозволю своєму серцю вимовити вголос, що дитина моя тварюка і мерза гірша, ніж та, що до чобіт пристає…

— Я думав, тату, що вони всі десь поблизу і що були вони на похороні.

— Ні, вони не були. Старший у Кривім Розі, а Каленик на Донбасі, а Пріська десь повіялась аж у Бориспіль. Тільки Наталка у Буді замужем, але тепер лежить хвора і не здужала прибути в останній раз побачити матір…

Але син зараз же устав і почав ходити від стола до лежанки. І те, як він осередньо хвилювався, говорило, що йому дуже боляче бачити все, що батько бачить, і все, що батькові не видно. І нарешті він витяг із кишені гімнастьорки, що з лівого боку, якийсь пакунок з папером і став перед батьком, і схвильовано промовив:

— Коли людина живе у небезпеці, то ніколи не помічає, як час міняє навколо неї світ. Два з половиною роки — це ж ніщо, а як страшно у мені похазяйнували. Тільки враження колишні у мені ще живі, а сьогоднішній і позавчорашній день б'ється об їх, неначе хвиля широких вод, і ніяк не здолає відкинути їх, щоб і самим стати враженнями для моєї думки. Ось ви сказали про братів і сестер, і сказане вами для мене справді чуже, чуже, бо незнане… Але ви, тату, мені видніші крізь це незнане, і я бачу вас у такім самім стані, як і себе. Цебто, таким самим, як і я. Ви прохаєте взяти вас у Київ від страшної дійсності, а я тікаю з Києва від страшної дійсності. Я ще перед смертю матері зібрався тікати за кордон від цієї шахрайської влади. І як не важко мені це зараз казати, але якраз ніби для того, щоб полегшити мені задумане, я одержав вашу телеграму приїхати на похорон. І не барився ані хвилинки. Зібрався і виїхав, щоб так само негайно із похорону справитися за гряницю. І моя втеча у Києві приховалася б за вашим і моїм нещастям. А тепер не втечу… Ось бачите

оці папери?.. Цей мій останній твір, якого ніхто не зважиться друкувати у цім бідолашнім краю. Хоч і я знаю, і ті люди, що творили наукою підстави для щастя нашої батьківщини, що цей твір зараз не має собі рівного ні по думці, ані по силі вислову. І він написаний про Україну. І я уже не маю духу кидати батьківщину, а себе рятувати заради твору про неї. Бо ви, тату, тепер для мене є справжня Україна, і я зрадником для неї не стану… Я не можу покинути вас на поталу тому жахові, що нам з півночі кацапи принесли… І нехай я, тату, зараз себе обманюю, але без вас немає мені шляху до втечі. Ми мусимо разом там опинитися, куди я замірився сам.

Але тепер для спільної втечі треба прогаяти трохи часу. Треба мені вернути до Києва і там споготовити ґрунт для нас обох… І ви вже витерпіть тут ще тижнів два, три… А тепер треба з цими паперами дати раду. Я їх назад не везтиму, бо у мене є якесь передчуття, що з ними мені щось недобре буде. Треба їх тут заховати, хоч би навіть і в землю закопати. Бо справді, якби мене Чека з ними упіймала, то і без суду, і без усякої огласки десь би у землиці якогось допру застрелили б… А твір лишили б у своїх сховищах безгласним… Ні одного б рядка не з'явилося б надруковано…

Розумієте мене, хто на вас насилає тлю і хто вашу кров повертає супроти вас?..

І батько встав, глянув рішуче в очі синові і промовив тільки двоє слів:

— Потривай хвилинку…

І хутко вийшов із хати в сіни. І чути було, як заклацала якась залізяка чи об горщик, чи, може, об цеглину. І чути було, як батько важко зітхнув і знов затупав назад до хатніх дверей. І увійшов він у хату, тримаючи у руці порожню бляшану коробку із–під того чаю, що колись фірма Висоцького продавала його по півфунта, і залізну швайку. Іван Овсійович не раз бачив її ще хлопцем. Тоді батько нею лагодили

собі то сідло, то гнуздечку, то ще якийсь потрібний дріб'язок. І не говорячи ні слова, Обсій Юхимович швиденько поставив коробку на стіл, а стіл відсунув від кутка, і там просто під іконою Спасителя, ставши на обоє колін, почав енергійно копати швайкою ямку. І Іван Овсійович теж мовчки, хоч і здивовано трохи, слідкував тямущим поглядом за батьковою працею… І нарешті Овсій Юхимович розігнувся і попрохав:

— А дай–но мені своє писання.

Іван Овсійович подав. А його батько, не встаючи з колін і тримаючи папери у одній руці, повернувся трохи боком і дістав бляшану коробку із столу, і все–таки, не випускаючи паперів з руки, розчинив узяту бляшанку і всунув туди літературний твір свого сина. А потім затушкував його накривкою і впустив у викопану яму. І почав загортати… І чогось глянув знизу на сина. Мабуть, хотів щось сказати… І вираз його обличчя завмер… Майже прийняв кам'яну машкару, спотворену жахом. Іван Овсійович помітив, що перед оцією переміною його батько попід столом був кинув погляд до дверей. Та й повернувся миттю він і сам туди. Та й побачив відчинені двері і за порогом брата Мадеса, який мовчки спостерігав, що робиться в хаті. Заклопотані конспіратори не чули ні шуму, ні рипу дверей і допустили непроханого свідка.

Може, Мадес їх крадькома і не відчиняв, може, вони були й не причинені?.. І от сталося тяжке і неприємне, і нічим непоправне діло.

Тягар мовчання від розуміння того, що вже все майже пропаде завдяки страшному конфліктові батька з Мадесом, просто здавив двох людей до несамовитого оторопіння. Але все–таки і ця задушлива мара мовчанки тріснула і ніяковіння від діла з кольором злочину ввійшло у простіші і реальніші межі, коли заговорив Мадес:

— Тату, ви самі повезете Івана на станцію?..

— А хіба що?

— Та я бачу на візку упряж, то й запитався.

— А чого ж ти себе не запитався, чи скотина хоче пити?.. Бо ж чуєш, як реве заперта телиця… Чи воно чужа справа видніша під лісом, ніж своя під власним носом?

— Ну, вже вас зачепи!.. Легше сусідову зорану гінку переїхати, як з вами слово сказати…

Відповів Мадес і повернувся, і вийшов із сіней надвір. Мабуть, таки пішов до телиці, що увесь час не переставала ревти, роблячи невеличкі мовчанки. Батько сидів на ногах і мовчав.

А тепер Іван Овсійович, коли залишився удвох із ним, мовчки і зважливо пробрався за столик у куток, нагнувся, узяв швайку, яка лежала коло свіжого насипу над ямкою, і відкопав сховане. І з бляшанки узяв свій твір назад у ту кишеню, із якої було його і вийнято. А порожню коробку закопав і віддав швайку батькові. Батько встав. Чого тоді Іван Овсійович так зробив, я гадаю, що він би не сказав нічого про це до ладу, якби хтось був про це спитав. Та батько, неначе знаючи, чого так син зробив, повідомив його про цілком сторонню справу, хоч і ґрунтовну для Івана Овсійовича:

— Піду споряджати коня в дорогу.

І вийшов… Але зараз же і вернувся з таким жалем, який у його словах бринів скаргою на того, хто його виявляв:

— Доведеться тобі, синку, ще у мене переночувати одну ніч, бо Вигра зринула із конов'язі і вийшла із повітки, і десь пішла у хліб. Це вже я знаю, що доведеться шукати довгенько…

Син промовчав. Таке було враження, що він цього й чекав. А батько тим часом потупав проз хату у широку зелень хлібів, що розпросторювалась навколо хати, здавалося, так далеко, на скільки хватало сонячного світла.

Розділ третій

Маздигін учителює

Товариш Маздигін був головою Куцівського парткому і завідуючим семилітньою школою. Вона була обгороджена сторчовим дощаним тином. У межі цього тину входив і великий фруктовий садок, який ще колишнє земство насадило. Маздигін у цій місцевості вже півтора року. Разом з ним була приїхала і жидівочка років сімнадцяти і помагала організовувати у найближчих селах комсомольські осередки, її прізвище було Сіямська, а звати було Маня. От вона спочатку, кажуть, правила Маздигонові і за дружину. Але не довго цей совєцький пан тішився щастям з нею, бо приїхав якось її брат, високий урядовець Чеки, і забрав у Київ свою сестру. А комнезам, шануючи у Маздигона нахил до одруження, приставив йому помагати у домашнім його хазяйстві дівчину, українку, теж років сімнадцяти. Одначе швидко, щоб не наробити дівчині сорому, товариш завідувач віддав її заміж за одного комсомольця, Передерія, який дістав за це двохрядну гармошку. Цей струмент спеціально для цієї мети було віднято у селянина Вербокрута, якого обвинуватили у агітації супроти совєцької влади і посадили в "холодну". І він, просидівши там чотири дні, і, щоб не сидіти довше, віддав по вимозі парткому Маздигонові гармошку, яка призначалася учителям вислуховувати у дітей голоси. І Вербокрута випустили, а його гармошка стала засобом до урятування дівочої слави. Вона опинилася у Передерія.

Та й після цього товариш завідувач, все ж таки не можучи стерпіти самоти, знов наглядів у шостому класі чотирнадцятилітню дівчину одного незаможника, одноокого Шелестіяна, і підбив її покинути школу і стати йому в допомозі при його домашнім господарстві. Невідомо, чи

батько дуже протестував, чи ні, тільки всім у селі стало відомо, що він перевів із шкільного хліва пару коней до себе на хутір у менший хлів і почав ними господарювати.

Ці коні були відняті разом з бричкою у сільського багатиря Медяника. І бричка лишилася в шкільнім дворі. І коли траплялася потреба завідувачеві, товаришеві Маздигонові, їхати на якийсь партійний з'їзд у друге село, то Шелестіян брав у себе у дворі пару коней і в шкільний двір приводив до брички, і тут запрягав, і їхав туди, куди вже було товариш Маздигін звелить.

Шелестіян радянської влади не любив і ні до кого не підлизувався, хоч і опинився ніби на службі у голови парткому.

Сьогодні товариш Маздигін, видно, був не заклопотаний ніякими громадськими справами, бо був дома і в кухні ходив задумливо від сінешніх дверей до стіни. А сінешні двері, між іншим, були на гачку. А Гапуся під вікном, зап'ятим широкою занавіскою з простирадла, прала перед маленьким кухонним столиком білизну. Вона була спиною до стіни, до якої доходив із своєю задумою і господар. На столику у тарілці лежало мило і стояла коло тарілки засвічена гасова лампа. І вона весь час здригалася від того, що Гапуся енергійно віджимала у ночвах білизну. Вся зелена табуретка, на якій стояли ночви, була захлюпана водою з милом. Маздигін, проходжуючися, поглядав і на лампу, і на дівчину. Здавалося, його турбувало те, що здригалося світло. І нарешті він спитався:

— Чи тобі вже води не треба?..

— Ні, я зараз повикручую, виллю воду надвір і знов понатираю, та й нехай лежать у ночвах до завтрього.

І сама розігнулася, дивлячися на Маздигона. Вона була у одній сорочці з закоченими за лікті вишитими рукавами. Маздигін, глянувши

на її руки, відвернувся, ніби від несподіваного світла, яке вразило непривичний його погляд. Гапуся помітила цей його рух і, напівсміючися своїм широченьким ротом і веселими сірими очима, закинула свою куценьку грубу косу, заплетену червоною стрічкою, на спину. Він знов глянув, але тепер на всю дівчину, і став супроти неї та й сказав:

— І доки ти, Гапко, будеш отака?..

— Яка?..

— Отака дурна?.. Скільки вже часу я тебе морочу, а ти неначе нічого не тямиш і не хочеш мене слухати?..

Гапуся перестала усміхатися та й спиталася не то з насмішкуватим тремтінням верхньої губи, не то з хвилюванням, яке завжди буває у молодих дівчат, коли вони почувають себе безборонними і в обладі того чоловіка, від якого вони викручуються довго і уперто, а він довго і уперто домагається свого:

— Я вже знаю вас. Всі хлопці такі, як і ви. Але хлопці завжди звичайні і слухають тих дівчат, з якими ночують. А ви ніколи не слухаєте.

— А відкіля ж ти такого досвіду набралася, що знаєш, і як хлопці ночують, і як поводюся я з тими, що ночую?..

— Ви таке мене питаєте, неначе це Бог його й знає, що за дивина. Всі наші люди, і батьки, і матері, до заміжжя ж ходили на досвітки і підночовували із своїми гуляками. Так і ми робимо, і все добре знаємо і без школи.

— Ні, ти мені скажи, відкіля ти знаєш, як я поводюся із своєю ночувакою?.. Бо ж ти ще зі мною не ночувала… І це вже мене дратує. А я ж парубок, хоч і такий, про якого співають:

Огірки жовтяки,

старі хлопці, як бики.

А ти дівчина і не хочеш слухати, хоч я добре знаю, що ти ночуваки в селі не маєш… Ну, скажи, хто тобі сказав, як я ночую?

— Ніхто не казав.

— Як не знаєш, то й не мели чортзна–чого… Чи, може, щось поміж людьми патякав Передерій?..

І Гапуся, неначе злякано, знов швидко нагнулася до сорочок і стала якось нервово довіджимувати їх і складати на стіл на простелений для цього рушничок. Вона мовчала. А Маздигін, постоявши ще хвилини зо дві, зробив крок до неї і взяв її енергійною правою рукою за ніс і, притримуючи лівою дівчинину потилицю разом з косою, підвів їй голову. І вона станом випросталася, і почервоніла, і дивилася поверх його руки йому в очі. І він мовчки випустив її ніс, і взяв її голеньку руку коло ліктя, і почав її гладити правою своєю рукою, примовляючи:

— Гапусю люба, Гапусю моя маленька, скажи мені, що ти чула про мене? Бо то ж дуже недобре буде для мене, як почнуть голосно верзти про мене всяку погань. А я ж учитель і голова парткому. І мене можуть і з школи нагнати… Скажи мені, моя дівчино?..

Він був високий, з м'ясистим і в'ялим від солодосної ліні обличчям. Очі мав сірі, великі, але завжди примружені напівсонною котячою флегмою, і через те вони позначалися між повіками невеличкими щілинами. Тільки тоді він розтуляв повіки на всю широчінь, коли траплялася якась несподіванка або кінець якогось діла довершувався чи починався. Ходив він завжди у чоботях і в синіх штанях і по–московському у верхній сорочці навипуск, і підперезаний кавказьким черкеським пояском. Чуб мав жовтий і вгору довгий, і завжди

підстрижений під польку, але ніколи не тримався купи, а завжди розпадався на дві половини, утворюючи широкий і плисковатий проділ. І все це разом творило вигляд його голові, сповнений нехлюйства і безсоромної затяганості. Ще й чогось у його завжди була мокра пляма на сорочці посеред спини, поміж плечима. І відти смерділо потом, який нагадував пах тієї щетини, що жиди колись продавали із здохлих свиней.

І зараз він, говорячи і гладячи Гапусину руку, був нахилений до неї, і чуб йому, спадаючи на виски, вирізняв блискучі щілини його ласих очей. Дівчина аж мінилася своїм обличчям: то блідла раптом, то жахливо червоніла, але не відводила свого погляду з його обличчя, ніби зачарована. Але нарешті вона вирвала руку і відступила під стіну та й проказала:

— Не зачіпайте мене, мені легше буде казати.

І він її не ловив, але у попередній вистаті лишаючись, наполягав:

— Ну, кажи, кажи… Це дуже важливо… мені, Гапусю…

І, зітхнувши, поправив на лівому виску чуб і обіперся правим стегном об столик. Він чекав. А вона, пополотнівши, але силкуючись себе перебороти, стала белькотати:

— Це баба Якимиха розповідала жінкам, та й я чула… Вона казала, що Передерій у дворі Вербокрута, п'яний від самогону, на порозі хатніх сіней вигукував: "Він думає, що я дурний. Він думав, що я не розберу, чого він у вас одняв гармошку… Він, собача душа, осмалив мою жінку раніше від мене, і мені дав вашу гармошку, щоб я собі награвав та смалятини не чув. Нехай, — каже, — ще трохи порозкошує, нехай підожде, то ми йому справимо не таку смалятину…"

— Це він так казав?

— Щоб я з цього місця не зійшла, як усе те неправда, що я кажу… Хіба що баба Якимиха брехала?.. Але ж ні: вона стара і богобояща жінка.

— Якщо він таке робить, то він протів Совєцької власті… — заговорив роздратовано Маздигін.

— Він злигався з куркулями, і ми його відціля спровадимо… Побачимо, хто кому швидше справить смалятину. Тепер ми всіх, що водяться з куркулями, поправимо на ту дорогу, з якої додому ніхто вже не вертається… Добре, добре. І якби це й ти зараз у школі не робила, то ми б і твого батька, Шелестіяна, разом з Передерієм погнали б у далекий край, де справляють горбатих та язикатих… Але ти у мене робиш, то і твій батько не тільки не має загрози вилетіти з рідного села, але ще й держатиме і надалі шкільні коні для мого комнезамівського хазяйства.

Але Гапуся, коли він тільки згадав про її батька, зараз же звела брови над очима у понурий вигляд і спитала, посвітюючи стуманілим поглядом:

— А що ж мій батько зробив поганого Совєцькій власті… Чи він що з Передерієм мав спільного, що ви і на його зводите ремство?..

— О, Гапусю! Твій батько з Брусом товаришують, сходяться, п'ють самогон і п'яні Совєцьку власть у домовину покладають… Але навіть якби вони один з другим Совєцької власті і не зачіпали, то й то я тільки через саму тебе твого батька пошкодував би, хоч ти його і не шкодуєш.

— Чого ж я батька не шкодую?..

Уже тихше і трохи злякано, і з почуттям, не керованим ніяким напруженням зусилля, і з бровами, і чолом, вирівняним у звичайну форму супокою, що нагадувала береги якоїсь річки, кудою раптом з'являється розбурхана вода, спитала дівчина.

Та Маздигін, уже сміючись удавано–заспокоюючим сміхом, говорив:

— А що ж ти кажеш, що я дівчат не слухаю, коли з ними лягаю спати, і на доказ цього мовляєш, що я "осмалив" Передерієву жінку раніше від його?..

— То ж люди говорять і сам Передерій, а не я, що ви дівчат перебираєте і віддаєте заміж за комсомольців. І через те з вами я боюся лягати.

І Маздигін занімів від останніх слів дівчини, але, ніби для того, щоб приховати це, двічі ступив до неї і взяв її праву руку знов у свої обидві і почав цілувати її повільно від п'ятірні аж до ліктя, приказуючи:

— Я вже буду тебе слухати... Буду слухати, і ти будеш зі мною спати, я тобі буду чоловіком, а ти мені жінкою...

А та, знесилившись і від раніше відчутих і незвичних переживань, які Маздигін збудив і своїми погрозами, і своєю нахрапністю тепер, вже нічого не говорила, а тільки шептала так, неначе маленька дитина шепоче ввесь час те саме, коли утомиться якимсь одним почуванням. І були в дівчини розтулені рожеві уста. Здавалося, вона тяжко забажала пити:

— Я не хочу жінкою бути... Я не хочу жінкою бути... Я хочу з вами ночувати так, як у нас хлопці ночують та дівчата... Я не хочу жінкою бути... Я не хочу жінкою бути...

І в неї з чола десь узялося маленьке пасмо кіс і звисло через око, і через щоку, і присохло до нижньої губи рота, і заважало їй говорити. І Маздигін, відірвавшись поцілунками від руки і побачивши присмаглі дівочі вуста з присохлими кісьми до їх, видав із себе якийсь звук, не то стогін, не то задоволення від дівочого оп'яніння, і обняв жадібно лівою рукою її стан і влип знов. А відірвавшися і подивившись із мить на майже

знепритомнілу дівчину, почав нападами її цілувати з таким присмаком, який виявляє голодний кібець, вганяючи свій чорний дзьоб у тепле тіло зловленої курки. І вона, подібна до людини, яку непомітно отруїв чад, почала осідати під стіну, сповзаючи з неї спиною. І любосник аж тепер підхопив її на руки і швидко поніс із кухні у свою кімнату. Тільки тоді, коли він правою ногою тусонув у двері кімнати, то куценька і груба Гапусина коса, погойднувшись, ударилася об одвірок, неначе хотіла вхопитися за стіну, не пустити свою маленьку господиню на стежку глуму та неслави. І після цього Маздигін уже аж за порогом кухні задки ногою так зачинив двері за собою, що вони аж хрьопнули, та ще голоснішим зробили безнастанний шепіт дівчини, що скидався на благання крізь плач:

— Я не хочу жінкою… Я не хочу жінкою… Я хочу так, як дівчата і хлопці в селі…

А потім стало чути тільки скиглення її, похоже на скавучання знесиленого голодом та холодом занесеного цуценяти десь за село, у рів, і покинутого на дощі та на осіннім вітрі. І задирчало ліжко, збите з місця, і заскрипіло від ваги всіма своїми розхитами та пружинами. А потім стало тихо і солодко, неначе в злодія в порожній кишені. Але ця холодна байдужність часу не довго тяглася. Вона зникла ще швидше, як крижана бурулька на тій гіллячці, яку наставлять над вогнем. Це прогуло Маздигонове полегшене зітхання, і вдоволений його вигук ударив по всіх напругах стін у кімнаті:

— Вот і всьо, дурочка!.. А ти боялася…

Було вже годин одинадцять літньої ночі. У кухні крижаніла байдужість тиші. А на столі горіла сиротливо гасівка і відсвічувалася і на тарілці з милом, і на сорочках, викручених і складених поруч із лампою, і утворювала темні пасма тіней, переплетених разом з пасмами світла, що позначилися на випнутих боках купи білизни. А в ночвах же на табуретці ще червоніла тільки одна сорочка, влипши у мокрі боки та в дно, затягнене замиленою водою. З калюжі вода, що виднілася під

ночвами скраю на табуреті, помірно капала на підлогу, ніби відраховуючи час тому, скільки ще лежати незакінченій праці у затихлій кімнаті. На підлозі води не було, тільки була темна пляма від капання. І чулося, як надворі розходився вітер, бо шумів сад і якесь дерево черкало галузками об вікна. Але простирадло на вікні своїм супокійним висом, відгороджуючи ніч від кухонного світла, затамовувало можливість вияву всякої людської тривоги, яка б наважилася перервати хатній супокій принишклих людей. І хоч в цей час явно стало чути собаче дряпання знадвору у кухонні двері і вряди–годи прохальний гавкіт до середини. Але всі речі в кухні під захистом запони на вікні та втихомирюючого капання води усмоктувалися в тишу ночі аж до того низу, що споконвіку тільки чує під собою у непорушній землі глибину, страшнішу від сну і навіть від самої смерті.

Аж ось крізь шум вітру і гомін саду, і дряпотню, гавкання собаки на мокрій тиші кинутої в кухні роботи почулися слова Маздигона:

— Гапусю… Гапусю, вставай… уже дуже пізно…

— Ну то що, що дуже пізно? — почувся відгук сонної дівчини.

— Як то що?.. Тобі ж треба дома ночувати…

— А я гадала тут переспати ніч і взавтра докінчити прати сорочки, і вже геть–чисто їм вивести лад.

— Ти взавтра з дому зможеш і пізніше прийти та й докінчити їх…

І чи дівчина у цих словах почула якусь загрозу, чи взагалі зрозуміла своє становище, але вже відповіла своєму "ночуваці" словами, повними тривоги і прихованої розпуки:

— А як у мене буде дитина, що тоді я робитиму?..

— Дурненька, — засміявся Маздигін, — так швидко не буває дітей…

— А я кажу, що, мабуть, я буду черевата, то як я буду між людьми?..

Почулися Гапусині слова, говорені несміливо, боязко, але настирливо домагальні якоїсь ясної відповіді, яка б могла заспокоїти бідолашну дівчину і виправдати ті ночування із оцим чолов'ягою, хоч він у неї ці ночування вирвав силою і ніби супроти згоди її. Але Маздигін знов засміявся і вже удаваним сміхом, і промовив:

— У таких молоденьких, як ти, не буває дітей хоч від якого ночування…

— Не буває?.. А як буде?.. Що я тоді робитиму?..

— Що?.. Ми таке зробимо, що не буде… Ну, годі, годі… Іди вже, Гапусю, бо мені треба спати, я взавтра дуже заклопотаний… Та як будеш зачиняти двері, то впусти Нелю. Чуєш, як вона скавучить?..

І не то крізь плач, не то крізь тільки зляканий переляк, який їй, мабуть, не давав з самого початку віддаватись своєму жалю, Гапуся, чути було, заворушилася в ліжку і говорила:

— Я так і знала, що так вийде… Що і мені доведеться шукати якогось Передерія…

І тут же разом із цими словами залунали неголосні ляпаси по голому тілу і гупання босих ніг на підлозі коло ліжка, і Гапусине не то обурення, не то докір:

— Краще б ви самі себе поляпали там, де оце мене, аніж робити отаке.

І вийшла в кухню, зачинивши за собою двері. Вона в руках винесла і спідничку свою з простого полотна і зафарбовану городньою бузиною. І в кухні, надіваючи її поверх сорочки, Гапуся чогось оглядала уважно її з перекривленим ротом, ніби стримуючи плач. Та гук із кімнати її опам'ятав:

— Та не забудь, Гапусю, сказати татові, щоб він перестав сходитися із старим Брусом, бо що буде Брусові, те буде і Шелестіянові!..

І чи ці слова злякали дівчину, чи вдарили по дуже роз'ятреному почуттю, але вона, похапливо зав'язавши на пузі кінці вшитого пояска в одежину, погасила світло на столі і помацки відкинула гачок на сінешніх дверях, і відчинивши їх, вийшла надвір.

І вскочила в кухню велика собака з довгими вухами, що звисали з боків. І, як потім виявилося, що вона мала руду шерсть і була з тих, що ходять із охотниками і виносять із річки чи із ставка на берег забитих птахів. І вона зараз же із скавулінням лапами відчинила двері в кімнату до Маздигона. І там, радісно гавкаючи, чути було, вскочила до його в ліжко. І він щось до неї ласкаве говорив. Та це мені не цікаво. Мені шкода Гапусі, і навертається думка, що знов такі часи настали для нашої батьківщини, коли бідна людина мусить поступатися собою навіть і собаці…

Розділ четвертий

На станцію

Було годин п'ять ранку, як Бруси виїхали із двору. Іван сидів спиною до коняки поруч із батьком. Сидіння було із свіжовкошеного пирію і застелене ряднинкою із великого кропив'яного лантуха. У задку возика лежав прикритий травою чамайдан. Його весь час Іван Брус почував носками черевиків. І сонце хоч і зійшло уже, мабуть, більш як годину тому, але мало чари незаплямованої і первісної краси. Перед ним ще був

увесь світ свіжим, прохолодним, зеленим; і в іскрах роси, води і тієї дичини, що перелітала із озера в озеро понад купками туману, які, тримаючися і за жита, і пшениці, не могли ще відірватися від вогкої землі.

Сумно було дивитися Іванові Овсійовичові на батькову садибу, що поволі відбігала від його погляду і занурювалася в зелені гриви того жита, що її оточувало. Навколо хати і повіточки спиналася молоденька акація і своїми зеленими вершками досягала рівня нахатнього гребеня. І на йому при самім цегловім виводі у високім гнізді стояв чорногуз і годував своїх дітей. Він сплескував крильми, коли якесь чорногузенятко надто настирливо випиралося із гнізда до його довгого носа. І воно зразу осідало, і на його місце слабіше ставало, а старий птах знов сплескував крильми. І так було аж до закінчення годування пташенят. Але ці птахи завжди здавалися Іванові Овсійовичу такими, неначе зробленими з дерева. Вони йому завжди нагадували дерев'яного млинка, який своїми крилами ворушиться проти вітру…

Але завжди Іванові Овсійовичові було приємно бачити цього птаха мешканцем української садиби. І раз у раз від чорногузів і від їх гнізда у його душі будилися ті самі голоси, що і при спогляданні журавля коло криниці. І ці дві речі завжди Іванові Овсійовичу здавалися зроблені з одного матеріалу. І коли якоїсь із їх недоставало у вигляді нашої садиби, то він почував у душі невдоволення болючіше, ніж відчуває маляр, коли споглядає якусь милу і дорогу серцю картину, але не закінчену на кілька геніальних домазків. І зараз чорногузяча родина на гребені хати без журавля внизу над криницею ніби говорила, що тут давнина рідного побуту завмирає, якщо не завмерла. І обставини життя батькового і його настроювали душу до того смутку, який люди мають, прощаючись з чимось дорогим навіки. І згадав молодий чоловік вірш свого знайомого поета Павла Петровича Філіповича:

Шануй гніздо старого чорногуза:

він стереже і хату, і стіжок…

І здригнув. І глянув убік на батька, що правив конякою. Коняка була гарна, плекана і, видно, розумна, бо те, як батько тримав віжки, і та приємність, що була видна на батьковім обличчі, затуляла від ока і ту страшну дійсність, що була у його душі. Але все–таки батькова постать була зібгана недавніми переживаннями… Він сидів трошки нижче на траві, ніж син, та й ще до коняки лицем. І це його становище обумовляло до певної міри і синові враження від батька. Батько сидів і упирався ногами, взутими у чоботи, об крижівницю воза. Чоботи були припалі пилом, який перетворився в земляну кору. Картуз на батькові мав такий колір, як і його піджачок, і штани. А з–за коміра піджачка виднівся вузенькою чорно–червоною смужечкою вишитий комірець полотняної сорочки.

Хто його вишивав?.. Чи мати, чи якась сестра, що не прийшла на материн похорон? Чи, може, ця сорочка була вишита ще тоді, коли його, Івана, ще й на світі не було?.. І, як зараз вдуматися, то чи він і сестри, і брати існують на світі для батька? Вони ж усі зараз для його, як розкидані цеглинки із зруйнованої економії до якоїсь іншої цеглинки, що похожа на любу, яку можна зустріти на любім шляху. Він же зараз у страшній смузі розпачливої духовної безпритульності. Що, що його можуть покликати ще селяни лікувати скотину?.. Ну, то це батько, мабуть, добре відчуває, що він у таких випадках опиняється у ролі того дубчика, якого підхоплюють, коли наскакує розлючена собака. А вже коли вона відстане, то дубчик відкидається, як непотрібна річ, яка ніколи потім не буде розшукуватися. І Іванові Овсійовичу ще шкідніше стало ось цього зібганого чоловічка, що зветься його батьком, який зараз оце править конякою… і який, може, удає, що йому мило керувати нею, аби тільки не говорити з сином і не надокучати йому собою… таким покинутим і таким безпорадним…

Аж ось і руїни розгромленої панської економії. Від стін ще й досі лежали купи глини, зарослі щирицею та будяками. Ще й досі чорніли ями, з яких селяни повикопували стовпи. А серед їх бовванів іржавими боками паровик, спершися на передні колеса, а задком угрузши глибоко в землю. Ним колись молотили хліб у степу, а зараз із піднятої колесами

передньої частини у його темніла кругла дірка. Ще давня сажа в її середині відставала коржами від заліза. А над нею два соняшники тяглися з дірки і загинали голови ще нерозквітлі на спину паровика. Трохи далі збоку лежав і його маховик. Молоденьке просо і старий полин переплiталися з його шпицями…

І ця ось машина, поламана, потовчена і розтягнена, тепер справді не здатна те робити, для чого її призначалося ще цілою. А його ж батько ще цілісінький своїми людськими здатностями, і от же його змушують бути гірше непотрібним, ніж оцей лам. Обставини життя завжди ласкавіші до бездушних речей, відмовляючи їм тільки можливість їхнього вжитку, коли вони справді не варті нічого. Але люди поламаним речам додають ще якоїсь мстивої містичності бути для цілих людей, викинутих із суспільства, показниками всяких катастроф особистих. І нещасні люди поневолі знаходять собі утіху у тім жалю, який виникає із свідомості, що вони мають однаковість з долею поламаних речей, які себе справді пережили. Таким чином, кожна річ має дві долі: одну тоді, коли вона свіжа і ціла, а другу, коли вона поламана. А людина?..

Іван Овсійович не припускав думки, щоб його батько, оцей чоловік, що править конякою, чекаючи від сина першого слова для розмови, міг мати щось таке у своїй голові свідомо, як оце промайнуло у його, молодого Бруса. Але він певний був, що воно є у батька у відчутті, і воно його разом з усім пережитим здавлює до найменших моральних розмірів…

Іван Овсійович не мав такої тривкої певності, щоб однонастроєво ставитися до батька. Багато пережитків з дитинства і розповідь Мадесова, як не є, а все–таки написала сліди в його душі. Це не говорило нічого за його життєвий досвід чи мудрість, а тільки підкреслювало його молодість.

І він згадав найстрашніший випадок із свого дитинства. Учився він у Матусівській земській школі. І якось дістав у одного свого товариша книжку "Індіана" Жорж Занди і, прийшовши додому і не готуючи лекцій

для другого дня, почав читати у черезсінешній хаті коло столу. Вікна були повитягані з луток для більшої вільготності у хаті, і замість їх були нап'яті дротяні сітки. Крізь їх проходили подихи надвірного повітря і ворушили листя калачиків у вазонах, які стояли на підвіконню. А на столі лежав великий ніж. Ним перед Великоднем і Різдвом кололи свиней. І враз Іван чує:

— Іване, а чи багато ти вже прочитав?..

Він підвів голову і побачив молодшу сестру Пріську. Вона дивилася крізь сітку і посміхалася. Йому стало досадно: чого вона йому заважає?.. І, не сказавши їй ні слова, знов похилив голову над книжку. Але сестра вела своєї:

— А я скажу батькові, що ти тільки книжечки читаєш, а вроків не вчиш…

Він зупинив читання і став чекати, що далі буде, хоч назовні показував повний вигляд читацької уваги. А сестра не вгавала:

— І нам учитель казав, що книжки тільки тоді помагають, коли вроки вивчиш… І тоді можна собі читати аж до червоних сліпів…

Іван мовчав і вже ясно почував, що роздратований і читати не зможе, але ще удавав із себе читача і стримував у собі кожний рух, що рвався щось зробити непроханому підглядачеві. Тим часом сестра почала вже й реготати і доводити йому його нікчемність:

— Ти думаєш, що мене батько не послухають?.. Ого, ще й як!.. Вони тобі покажуть, як їх дурити… Бо що ж то за вроки, оті казочки?.. Та ж вони простісінько тьфу, та й годі, якщо і без рихметики, і без молитов… Батько тебе просто батурою попровадить до школи… Поперед себе, як ледачого волика із свіжої городини… І нехай хоч яка гарна твоя казочка, а учителі тебе стрінуть у школі загребущими пальцями і потягнуть тебе

за оті довгелецькі "вухналі" просто навколюшки!.. Що, вже не бере?.. Не читаєш... Злякався?..

І Іван не витримав, і з якимсь скаженотруйним настроєм кинув очима навколо себе, і, вглядівши перед собою ніж, схопив його і з усієї руки шпурнув у вікно, у те обличчя, що сміялося з його... Ніж проскочив сітку і тільки зачепився колодочками, щоб не вилетіти надвір. Але Прісьці він дістав зачепити чоло коло правого виска... І надворі почувся несамовитий крик. Він отверезив хлопця, і в його грудях занімів одворотний холод страху.

Він не знав, що з собою робити, але добре знав, що йому від батька чи буде щось за читання, але за ніж і сестрине чоло щось добре окошиться на його шкірі. І він рвонувся тікати з хати куди завгодно, аби не ждати заробленого. І скочив, і панічно вхопився ручки коло дверей... Та жах і безум! Двері хтось запер. Рятунку не було.

Аж тут і вікно потемніло. Іван придивився. Відти заглядала Пріська. Голова була перев'язана рушничком, якого кінці звисали на праве плече, а з–під його по щоці аж на шию струмочила вузеньким цюрочком кров. І ніс був у плямах крові... Праве око теж було затулене рушничком. І на неї страшно було й глянути. А вона мовчки лівим оком гірко і уважно щось шукала в хаті. І нарешті вглядівши його, прогомоніла:

— Бачиш, що ти мені зробив?.. Уже мати побігли до батька аж на роботу... Швидко вони сюди прибіжать із батьком, і батько на тобі шкуру обіб'ють так, як ти оббиваєш на молоденькій вербичці, коли робиш свисток. Тепер начувайся... То мати тебе заперли...

І після цих слів вона відійшла від вікна і, мабуть, побачила, що хтось іде, почала галасувати на всі свої спроможності:

— Ой, Боже ж мій… Ой, Боже ж мій… Ой, він же ж мені ножем увесь мозок вицідив… І, мабуть, око вилізло… Ой, Боже ж мій; ой, Боже ж мій… І де вони так довго?..

І чути було, як її якась жінка почала вкоськувати:

— Чи ти не здуріла, що так трохи не на увесь світ кричиш… Та якби у тебе з голови мозок вицідився, то ти ж би лежала на землі недвиженною, як ота колода… Не кричи, нічого тобі не станеться…

— Еге, не станеться!… Якби таке вам, як оце мені, то ви ще, може, й голосніше кричали б…

Та й знов почала:

— Ой, Боже ж мій! Ой, Боже ж мій… Що ж це він мені наробив?..

І так спромоглася страшно кричати, аж неначе вити, що у запертого Івана вся свідомість опинилася в ногах, повних тремтіння і того почуття, що визначають: "аж морозить". І нарешті він почув:

— І не заціпить бісової душі дівчукові!..

А Пріська у відповідь ще вище подала свій глас, і вже неначе накликаючи і на чужу жінку помсти:

— Ва–й–й!.. Ідіть швидше. Він ще не втік… Він сидить запертий… а тітка Саниха його, мабуть, хотять випустити… Ой, Боже ж мій… Ва–а–й!..

Та й почув Іван тупіт ніг. І через те, що батько і літом ходили у чоботях, то тупіт їх залунав у душі запертого, неначе похід Іродового війська до його із далекої жидівської давнини. І двері відперли мати. І

батько переступив поріг і зупинився тільки на мить. І Іван тоді помітив ось такі ознаки свого батька… Тонкі вуса розставлені просто на обидва боки, і дві сірі брови аж поруділі, і під ними два вогники, похожі на ті, які він бачив колись на однім малюнку у вовка, що підкрадався літнього вечора до забутого пастушком теляти. А щік, носа, чола, картуза, чуба і одягу не помітив. Та ще в руці грубий ремінний нагай, з яким батько не розлучався ніколи, домальовував батьків патрет. І батько тільки й спромігся на однісеньке питання:

— Це ти сестрі розкраяв чоло?..

І відповідь, хоч була тиха і перелякана, але правдива:

— Я…

І в одну мить з якимось зловісним стогоном ударив батько нагаєм з усієї руки свого сина через голову. І син поточився і впав коло ліжка. А батько з несамовитою непритомністю почав бити долі упалого. І бив, як скажену тварюку… Як щось таке, що не підлягає ніякому людському розумінню ні в своїй злобі, ні в учинках люті супроти людей. І захеканий був батько, неначе молотник коло ціпа, але був мовчазний. І син тільки раз і скрикнув:

— Та це ж вона призвела!..

І замовк, і здригаючи від ударів, ухопився ліжка і хотів під його підлізти. Але батько це помітив і люто вдарив двічі малахаєм по руці, і син скрутився гадиною і вже лежав під ударами мовчазною деревиною… Тільки здригав усім тілом, коли чувся по йому гуп малахая. І тут уже й мати перелякалася, бо їй прийшло у голову, що син уже неживий, і вхопила за руку чоловіка та уже й сама загаласувала на всю хату:

— Рятуйте, люди!.. Він убив!..

І батько схаменувся, уперіщив малахаєм ще й матір через плече і вийшов із хати з такою хуткістю, з якою був і вскочив у хату. І в хаті стало тихо.

І скільки Іван Овсійович не пригадував, то батько його був завжди такий жорстокий і невмолимий, коли, на його погляд, була порушена людська правда… Він завідував і рогатою худобою, і кіньми на чотирьох економіях. Він скотину лікував і бракував, і призначав вистоюватися на жомі, щоб потім продавати. І він же або по його вказівках докуповували худобу, і в його під руками завжди було багато робітників, і він з ними поводився так само, як з власними дітьми. З роботи ніколи не виганяв робітника за шкоду, а після другої або третьої провини доривався до винуватця з малахаєм і бив, скільки вже його серце бажало, щоб насититься. І жоден битий його не оскаржував, і не противився биттю, коли бачив, що від перших ударів нема куди рятуватися. І всі знали, що Овсій Юхимович дурно не присікається і що він завжди за правдою стоїть і ніколи не вижене ніякого провинного, але конче сам своєю власною скарає, і на цім окошиться. І люди шанували, і робітники просто раді були, коли бувало він до їх починав жартувати, бо він був не такий, як усі: він був правдивий і справедливий. І Іван Овсійович певний був і тепер, що якби він був сказав батькові тоді, коли карав за Пріську, що не він розкраяв чоло Прісьці, а батько все–таки знав, що Іван це зробив, то він не бив би його, аж поки не змусив би сина визнати свою провину вголос, аби покарати його теж перед всіма. І те, що він перед батьком і запертий був, і переляканий, але все ж таки вимовив: я винен, для батька довго було приємним міркуванням, що син може і перед шибеницею не побоятися правди!

І цей випадок із сином у такім освітленні Овсій Юхимович не раз любив розповідати і гостям у себе в хаті на святкових бесідах. Всі ці батькові якості якраз і не могли зараз наказати Іванові бути одноцільним у настрої до його. Бо жорстокість справедливої людини може мати добрий вплив тільки на людей тих, що живуть переважно емоціями. А на людину з розбурханою думкою жорстокість справедливої людини завжди вносить елемент нещирості і надужиття. І через те не

міг бути Іван Овсійович до батька одноцільним і по–рідному близьким. І враз візок, що з'їжджав з горбика на рівне, і дійсність оточення стали Іванові Овсійовичу перед очима. Він оглянувся і пересів на сидіння лицем до коняки в один ряд із батьком.

І перед ним розгорнувся широчезний та зелений простір степу. З лівого боку, аж при кінці обрію, серед весінньої зелені садків та полів виднілися біленькі цяточки стін хаток старого Матусова з високим заводським виводом… А далі Станіславчик і нарешті залізничні "посадки" — гайки почали виступати серед пшениць та житів… І нарешті перед ним за широченною та розлогою долиною з купками туману замаячіла станція з димками від паротягів. Відти вряди–годи чулися і гудки хоч тих поїздів, що маневрували, а хоч тих, що проходили проз станцію. І відти, із–над гудків, вибивалися до неба зелені та високі акації понад степовою зеленню, неначе зелені скелі понад просторами зелених розливів весни. І серце у Івана Овсійовича почало нити почуттям безпритульності і самоти.

А хвилі хлібів ішли безнастанно, то спадаючи, то знімаючися до Станіславчика, а потім аж під узвишшя десь далеко до Буди із такою ж байдужістю до рефлексій молодого Бруса, як і колись вони це робили тут під час битов Хмельницького з поляками. І поряд з ними пролітали великі латки тіней від поодиноких хмар, що мандрували серед тихого та ясного, аж сліпучого неба. Здавалося, і хвилі хлібів, і тіні хмар біжать наввипередки до найближчих степових озер, щоб там, перебігши чисту та не скаламучену воду і сколихнувши прибережну траву, нести дальшим весняним просторам вогкість води, пройняту глибокою небесною блакиттю. А над всім жайворонки кричали так високо, що людське око ні одного птаха не могло помітити. І здавалося, що то так скрипить простір від руху вітру, хмар, тіней, молодих колосків та хвиль на степових озерах.

— Сину, а поглянь лишень на нашу межу, якою ми Ідемо… та придивися до людського хазяйства, та й побачиш наші поля трохи іншими, бо всяка далекість ховає собою людську працю від щирого ока.

Почулися батькові слова. І Іван Овсійович з незбутим болем самоти глянув на боки із візка і на межу, яка із–під коня поміж житами випиналася довжелезною смужкою вперед. Понад її краями упродовж росли польові маки, ромашки, козельці, нехворощ і пирій та спориш. А через їх перехилялося густе і ще не покрасоване колосся жита, просто їм у візок через драбини. А туди, трохи далі від межі, виднілися серед жита якісь купи, проростілі наскрізь бур'яном. Придивився. І впізнав купи борін з червоними зубками від іржі і з порепаними рамами від дощів та вітрів. І між ними стояли три сіялки з відчиненими скринями для зерна. У їх були навіть передки не поодчіплювані. А штильваги та йорчики просто лежали упоперек межі. І ввесь цей реманент був проростілий березкою, мишієм, полином і коров'яками. І коли переїздили через штильваги та йорчики, вони голосно затарабанили і заторохкотіли, і відти вилетіла дика качка і впала недалеко у гущину жита. І все це було схоплене з усіх боків польовими травами, неначе довгими ногами якогось небаченого спрута, що зібрався їх всіх утягти у вогку масноту чорнозему навіки.

І батько знов обізвався:

— І хто це наших незаможників навчив так господарювати?.. І де ж таки?.. Кидати реманент на цілого півроку в полі!.. Та з таким доглядом то його хватить, ну, нехай на два, на три роки… А воно ж людська праця!.. Оті потріскані та поскалені дошки на сіялках та планки, та перебійки на боронах. Та оте колоддя полускане та побахкане — воно ж людські кістки, людські ноги поламані та руки струджені… І якому дурилові може прийти в голову, що це хазяйство нашого народу?

Іванові Овсійовичу такі картини уже були давно знайомі, і йому здавалося, що і батько про цю синову обізнаність добре знає і говорить зараз тільки через те, що його безпорадність ослабла і що від неї можна виборсатися… І Іван Овсійович рішив нічого не відповідати, хоч і знав добре, що батькові від цього буде ще тяжче. І щоб собі дати спокій, став дивитися на коняку. Вона вже не бігла, а швидко йшла, бо межа була страшно заросла бур'яном, з якого ще не спала навіть нічна роса. І

коняка була забрьохана, ніби вийшовши з річки: і копита, і ноги аж по черево мокріли, а з черева краплинками скапувала вода то там, то там. А на мокрім хвості і на боках видніли порвані листочки трави і червоні пелюстки маку… І син чогось не утримався:

— Тату, коли вам треба буде писати до мене, то листів не пишіть. Вони не доходять… Доходять, хоч і запізнено, тільки телеграми… Та чи у вас є гроші на телеграми?..

— Сину, скільки є людей у п'ятьох селах: у Матусові, Куцівці, Самгородку, Ташлику і в Сигнаївці, стільки я маю і гаманців з грішми для себе. Тільки що я до тебе не буду писати ні листів, ні телеграм. Я покладаю надії на твоє слово… Як ти не приїдеш, я буду певний, що ти загинув і що мені нема чого жити. Я загину теж… Ти ж бачиш, що вони всяку людську правду вигнали із своєї обіхідки… І їм треба нащось винищити старе людське покоління, аби новим людом керувати так, як вітер перекотиполем… От і все… Більше мені нема чого говорити.

— Рідний і дорогий мій тату… — обізвався Іван Овсійович, силкуючися бути щирим і сердечнішим у своїм слові:

— Мені просто сипнуло морозом за шкіру від ваших слів. Мені здається навіть, що я втратив тяму і розуміти вас. Бо ж навіщо ставите у своїй душі таки ж самому собі якийсь кут безвихіддя?.. Мовляв, як тебе не буде, то мушу згинути. Я в цьому тільки одне і розумію, що теперішній час страшний. І ми в ньому ходимо, неначе дичина по пастках. Але ж ми знаємо, що в страшних битвах воєн не всі вояки вигибають… Та все ж, щоб ваша душа не побивалася у таких жахах, то ось я вам кажу, що не буду ждати якихось двох неділь, а прибуду раніше від того строку, про який уже прийшлося мені говорити… Я знаю, що то значить самота і тривога в людини, яку прирікають на громадську смерть… Я швидше приїду…

— Чи там у тебе ж є кому сорочку випрати, коли ти кажеш про самоту?..

Спитався Овсій Юхимович таким живим батьківським зацікавленням, неначе й мови не було про страшні скутки життьові. І це питання, видно, добре уплинуло на сина, бо він, ніби усміхнувшись і засоромившись, відверто і просто виявив те, що цікавило батька:

— Так, у мене є подруга. Я з нею живу ось уже більше року. Вона цієї осені кінчає медичний інститут і буде акушеркою… Працює вона зараз у Олександрівській лікарні…

— То я тоді не візьму в тямки, як ти можеш зважуватися кидати близьку тобі людину і тікати самому за гряницю… Чи, може, вона погана людина? Як її звуть?..

— Ця справа, тату, дуже складна. Їй треба ще вчитися місяців чотири. По книжках вона вже все здала, і їй тільки треба відбути практику… І підбий я її ділити разом із собою утікацьку долю, то вона, може б, уже нігде не мала практики, і я б їй усе життя зіпсував би. І я не хочу вже більше того нещастя, що я маю.

— А як же її звуть?.. Якого вона роду?.. — не відставав батько…

— Її звуть Олена Щоголова, її батько залізничний інженер… І родина хороша, і Олена дуже гарна людина… Але вона…

— Ех, сину, сину… що там тобі якесь "але"? Ти молодий, то не знаєш. А щастя людське має за життя тільки одну зав'язь, так само, як і кожде яблуко на дереві. Пропаде зав'язь, то вже не буде ні листків, ні самого яблука. І людина нічим не краща від їх… І я гадаю, що якби ти приклав більше розважності, то врятував би свою долю… чи так, чи сяк. Хіба б не можна було б і виїхати із цього краю, і притаїтися, і своє робити, не заважаючи їй теж свого допевнятися… Видно, щось там між вами

негаразд. І ти, може, й тікаєш від цього "негаразду", а я, дурний, ще й собі "нате і мій глечик на капусту". Що воно там у тебе таке?..

— Я уже вам казав і ще раз кажу. Я письменник і не можу звати добром завоювання москалями України… І не можу звати тих засобів, якими вони нас приборкують, своїм добробутом і своїм визволенням. Значить, уже мені "амінь" з моєю літературою тут. І чи ви б мене звали путящою людиною, якби я геть замовк і не зазначив чесно московських слідів у нашім громадськім житті?

І зітхнув старий, і поправив на голові картуз, та й промовив:

— Людині мало треба на землі. Треба тільки, щоб вона була корисна своїм людям і потрібна їм. І тобі треба не більше і не найбільше. Але я знаю, що то таке совість у людських грудях. І коли вона неспокійна, то ніякі багатства і ніякі сили не здолають зробити людині мир на землі, без якого неможливе ніяке вдоволення життям, а не то що засягати якогось щастя. Мені дуже тяжко тобі казати, але кажу… Роби так, як підказує твоє серце…

І знаю, що молодій людині майже завжди серце говорить так, як говорить і зрадник своєму цареві… Майже завжди у твоїх літах воно людину веде із світла у ніч, коли йому розум не дасть свого малесенького ліхтарика. А молодість тим і молодість, що ніколи нікого не питається. "Дай серцеві волю, заведе в неволю". Ти зараз вибив із моїх рук досвід, який би міг стати тобі в допомозі. Бо, мабуть, люди живуть і вмирають, слухаючи серця, а досвід записують у книги, щоб там і тямився… Горе мені старому і горе мати дітей, знаючи, що їх життя не навчить. Роби, що хоч. Ти мого нічого не послухаєш…

І вдарив старий коняку возжиною. Коняка шарпнула і почала тюпати, але він її притишив на стару ходу. Права рука у його знов трусилася. Видно, він був дуже схвильований і, видно, він осудив сина, відчувши з останньої розмови, що ніякої злагоди і навіть просвітку на цю

злагоду немає, а тільки є одна загряниця, неначе одна дорога у прірву, у яку колись плигали і козаки Тараса Бульби… Тоді дехто з їх вхопився, а дехто і розплескався на скелях.

Так само і син після останніх батькових слів збагнув усім своїм єством, що він уже не може нічого сказати у відповідь, бо він з батьком був і в батьковій хаті, і під оцим тихим ласкавим сонцем не таким, як треба було б. Він увесь час почував у собі настрій зверхності над батьком і через те, що тепер батько був безпорадний, і через те, що він колись був потужний. І він розумів, що всього настрою збутися не можна без глибокої любові до батька, бо найвсеосяжніша пошана не може бути одновартою навіть з найтихішим зітханням співчуття, яким коротенько часом дихне любов.

І син мовчав і дивився, як поволі під'їздили до того хутора, що недалеко від станції, над самим переїздом до неї, носачівські люди збудували. Перша хата від поля була не огорожена і покрита залізним червоним дахом із тієї бляхи, що зірвали з якоїсь панської будівлі, бо тоді покрівлі купити не було де. Перед нею над межею росло із п'ять вишеньок свіжопосадовлених. А останні хати уже всі були оброслі молодими тополями та акацією. І коли вони наблизилися до хутора кроків на двісті, син сказав:

— Тату, тут я злізу і піду пішки. Вам не можна під'їздити конякою під саму станцію. Ваша Вигра дуже гарна і ставна, і червоноармійці, якщо є на станції, відберуть її у вас разом з возиком.

Батько нічого не відповів і мовчки зупинив коняку. Син вискочив із візка, витяг із трави свій чамайдан і поставив його коло своїх ніг, а сам уловив батькову ліву руку і припав до неї устами, прощаючися. І старий Овсій Юхимович, застуканий такою несподіванкою, поклав праву руку на синову голову та й промовив:

— Сину… я і сам зможу дати собі раду… Як буде час, заїзди за мною, а як буде тобі з ним скрутно, то сам їдь за гряницю… Але мені здається, що якби ти і заїхав, то я тільки з тобою попрощався б…

Із очей його котилися по щоках і по вусах ревні сльози, але не видно було жодного сліду у настрої старого, який би говорив, що він бажав би поцілувати на прощання сина. Та й син добре знав, що батько навіть із своїми, так само як і з чужими людьми, цілувався тільки на Великдень.

У цю саме мить пролетів над ними аероплан просто на Куцівку. Мабуть, один із тих, що Сталін споряджав везти на Україну катів робити соціальну профілактику серед населення. Син і батько його не помітили, бо розлучалися у глибокім і стриманім горі.

Розділ п'ятий

Із самої Москви

Була обідня пора. Товариш Маздигін сидів у себе в кімнаті коло столу у товаристві комсомольця, який стояв перед ним і мняв у руках будьонівку. У кухню були трохи прочинені двері, і відти чути було, як Гапуся цокала рогачами і тарабанила ложками. Мабуть, доготовлювала обід. А на охайно застеленім ліжку сірим новим одіялом лежала собака Неля, руда, з білими плямами. Вона була сита і випещена, її руді вуха лежали на обох передніх лапах, а поміж ними світили розумні собачі очі, повні уваги до хазяїна. Хазяїн же сидячи не зважав ні на собаку, ні на комсомольця, а тримав пильний погляд на ліворвері, що блищав на ріжку стола від правої руки. Здавалося, що господар хоче увагу прикувати до зброї і комсомольця, щоб знав, з ким діло має. А над Маздигоновою головою у кутку і в такій формі вису, у якому завжди пробував образ Спасителя на такім самім місці, висів патрет Сталіна, а трохи ближче до комсомольця, при вікні, був патрет голови Всеросійської Чеки Менжинського. І вся підлога пофарбована чи смолою, чи мазутою, але без жодної запахучості, різко відділялася від білих стін

кімнати неначе для того, щоб нагадувати сажу індустріального пролетаріату. А посеред підлоги, аж попід столом і Маздигоновим стільцем, лежало біле селянське рядно. Його крайки були штучно виткані з блакитними зубчиками і жовтими маленькими півниками. А посередині між кождим півником і зубчиками червоніло дві ягідки з двома зеленими хвостиками.

— І тобі начальник Орточеки нічого не давав?.. — спитався Маздигін.

— Ба ні… Ось вони дали у конверті якусь бомагу…

І витяг із спідньої кишені піджака кореспонденцію, і подав начальникові парткому місцевого району. І Маздигін узяв і швидко прочитав, що, мабуть, йому справило приємність, бо він весело став говорити і так голосно, щоб його почули і ті, що аж у кухні:

— Начальник Орточеки пише, що ті арештовані, яких ви сьогодні до їх відігнали, узавтра будуть відправлені у Черкаси, а відти на північ у Росію.

— Як, то це Передерія і Вербокрута геть забрали із села?..

— Геть забрали. Вони вже сюди не вернуться.

— А я думав, що вони не більше тижня в районі пробудуть. А воно он яка штука!

Здивовано і ошелешено проказав комсомолець. І в кухні під цей гук розмови страшно напружено і чуйно затихло. Ні стук, ні брязк, ні цок, ні плеск води не виривався із тиші. І Маздигін і цим був удоволений, і переводив погляд то до дверей кухні, то до комсомольця. І в погляді був і допит, і радість перемоги. І довершуючи загальне враження, він сказав, ніби жалкуючи:

— Вони останні дні поводилися в селі так, неначе подуріли. Тільки те й робили, що пили та лаяли Совєцьку владу. І далі вже таке терпіти не можна було. І я мусив виконати свою повинність перед партією…

Під час цього, що Маздигін говорив, у комсомольця почало прояснюватися на обличчі якесь злорадство чи, може, тільки втіха, бо він, чухаючи потилицю і аж ніби винувато, почав так говорити, як говорить буває селянський оповідач, коли думає несподівано здивувати слухачів і виграти і собі вдоволення:

— А ви знаєте, товаришу Парком, що оце, як я… та й ті товариші, з якими ми відгонили арештованих… Як оце, ідучи назад, порівнялися з цариною, то, їй–богу, просто на наших очах за селом проти Цибульки сів аероплан. І до його люду так і посунуло. А відти виліз чорненький чоловік і каже, що він навмисне приїхав до нас наводити порядки… Такий невеличкий… І каже людям, що він із самої Москви і пробуде у нашім селі з тиждень. І допитувався, де школа. Він, мабуть, уже швидко тут і буде…

Треба було бачити самому читачеві той жах, який виявився на всій постаті Маздигона, щоб зрозуміти, що то воно таке є несподіванка для людини з порушеним сумлінням. Товариш Маздигін був просто замовк усім своїм чуттям і вицвів у своїм погляді до безкольорового і зчерствілого звичайного шкляного виразу. І його обличчя й тепер було справлене до кухні, якесь вже таке несамовито неживе і стовпувато невиразне, що навряд таке можна знайти навіть у тих кам'яних бабів, що можна зустріти ще на Волинських узвишшях. Та й ці порівняння не можуть дати образу того очманіння, яке виявив товариш "Парком".

І коли він трохи опритомнів, то гарячково ухопив ліворвер із ріжка стола. Схопився і потім, упхнувши зброю у кишеню, швиденько підійшов до кухонних дверей, аж Неля на ліжку підвела голову, і, ставши на порозі, він облесливо і ласкаво звернувся до своєї "господині":

— Гапусю, швиденько, серце, кидай варіння та готування… Ти вже, мабуть, усе споготовила?..

— Усе. Треба тільки у тарілки наливати та розкладати.

— То ти вже не турбуйся, серце, а біжи мерщій додому та трохи причепурися і чекай, поки я тебе не покличу. Гість прийде, то ти будеш служити йому… Іди ж, не барися і сама не вертайся. Жди, він прийде, і я зараз же й покличу.

І Гапуся, заряджена його несамовитим настроєм, справді на мить зупинилася серед свого начиння, глянула, щось обтерла на хвартусі і коло очей і хутко вийшла. А хазяїн, охоплений своїми спасенними думками, і комсомольцеві звелів теж:

— А ти негайно лети до голови комнезаму і звели йому, нехай сам сідає на вантажну машину… Де вона зараз стоїть?..

Стурбовано перепитався, неначе спотикнувся об якийсь несподіваний під ногами камінець. І хлопець спокійно відповів:

— Та ж під тином у його… у товариша комнезаму.

— Ну, то от.

Почав знов гарячково Маздигін:

— Нехай сідає на машину і жене щодуху до Передерієвої жінки, і нехай захватить її з собою, а відти так само нехай пре до Шелестіяна… І нехай захватить на вантажника і Гапусю… І нехай він їх обох везе в Оцарок, де зараз свиняче стійлище нашої комуни. Там свиней зараз, може, з двісті. І нехай… Ці дві жінки найрозумніші і найохайніші… Крім того, вони обидві є дочки вороже настроєних батьків до Совецької влади… І нехай вони там будуть аж доти, доки не помиють геть усіх

свиней у озері… Це протягнеться з тиждень. Але коли голова комнезаму братиме жінок, то нехай не каже, куди і навіщо… Нехай аж на місці їх поінформує про важливість справи… Я гадаю, що приставник із Москви не буде оглядати нашого хазяйства аж у степу. Та впорядкованість його і нам зробить більше приємності… Ну ж, не барися… Почекай, я й забув… Та скажи голові комнезаму, нехай і сам лишається з машиною, аж доки я йому дам знати. І нехай там наглядає за цими двома жінками, щоб не повтікали. А як приїздитиме по харчі, тоді нехай свинарі наглядають не тільки свиней, але і цих жінок… Вони бідні, і їм вигідно буде там побути… Ну, то швиденько до діла… І щоб нічого не забув!

Комсомолець вийшов. А в Маздигона мигнула була думка піти назустріч "приставникові" з Москви, але всі справи, які він сподіяв останніми днями, тепер його пригноблювали, і він рішив побути самому, поки він не прийде. Незалежність, хоч і п'ятихвилинна, все–таки є незалежність, яка нагадує ще не стурбовану звірину у норі. І це непогано. А те, що він так не по–людському повівся з Гапусею, то, коли придивитися пильніше, стане зрозумілим.

Останні два дні Маздигін просто боявся, щоб вона не наробила йому недоброї слави. Вона кождий день його питала: коли ж ми станемо чоловіком та жінкою. Цебто, коли запишуться у Заксі, якщо не можна звінчатися. А він удавано сміявся і говорив:

— Та ми ж і так чоловік та жінка… Ми ж і так щоночі удвох спимо…

Гапуся сердилася і подавала останню свою аргументацію, що у неї, мовляв, у цю пору прочищалася кров, а тепер немає, щось усередині загатило. І їй страшно стає, що ж далі буде? І допитувалася, чи тепер є куди подавати скаргу, бо люди говорять, що колись на того, хто скривдить дівчину, було можна подавати в суд. І за ці дні Маздигонові ставало цього доволі. Він постановив визволити себе із почувань, зв'язаних з Гапусею, але селянські умови і затишок Маздигона схиляли до приємностей з нею, і він відкладав.

І враз оце приїхав хтось із самої Москви наводити порядки… І він почав діяти під тиском тієї совісті, що змушує і всякого злочинця ховати сліди, аби тільки себе назовні являти порядною людиною. Бо ні один злочинець, навіть за всі свої удачно накоєні гріхи, не проміняє отієї зовнішньої таблички, що зветься порядністю. І через те Маздигін так легко з гарячої голови просто викинув дівчину геть від себе туди, відки скарга на його або не могла з'явитися, або могла, але дуже забарившися.

І враз він почув віддалений тупіт ніг, та й заглянув у причілкове вікно своєї кімнати, і побачив, що іде чорненький, чепурний чоловік, тримаючи в руці ленінську кепку, а поруч із ним селянин із чамайданом. Підійшли до воріт шкільної садиби, і селянин поставив чамайдан і зупинився, щось гаряче говорив. І скільки Маздигін не придивлявся, але селянина не впізнав. І довго випроводжав його тягучим поглядом ще й тоді, коли явно чути було стукіт у двері про дозвіл увійти, і коли Неля скочила із ліжка, стала коло дверей і люто почала гавкати. І тільки тоді, як селянин зник за тинком школи, хазяїн повернувся до дверей і гукнув:

— Куш назад!..

І відчинив двері. Собака ж у цей час, вискочивши знов на ліжко, стояла з підведеними трохи вухами і дивилася на нову появу. Гість швидко переступив поріг, підійшов до першого вікна і поставив під ним свою вагу, а на неї свою кепку поклав. І простяг праву руку до господаря, і промовив:

— Парцюня… Спеціально до вас із самої Москви… Ну, у вас, видно, буде що робити, бо селяни мене зустріли коло аероплану з такими вимогами, що ніхто б не сподівався. Так і почали: "Наведіть, мовляв, порядки"…

— Порядки?.. — нервово перепитав Маздигін, а той йому:

— Ні, про вас вони нічого ще не говорили. Але ви розумієте, як може така вимога вразити ту людину, що приїхала поглиблювати революцію на селах, а від неї вимагають порядків?..

— А яких же їм треба порядків?

Уже з певним заспокоєнням і полегшенням спитався Маздигін.

— Ну, про це, мені гадається, вам краще мусило бути б відомо. Але чемність — це другий закон для людства після всякого першого державного… Селяни і тут виправдали Марксове твердження, що живлення визначає свідомість. Вони скаржаться, що Матусівський завод не виплатив їм половини обіцяного цукру за возовицю матеріалів на будівництво радгоспу, а що комуні ваших незаможників виплатив. І вони зараз гадають те, чи не віддали належний їм цукор вашій комуні теж.

— Та сідайте ось. Чого ви стоїте?

Аж тепер запропонував Маздигін прибулому стілець, коло якого недавно стояв комсомолець. Той сів, і за ним сів хазяїн на давнє своє місце, тільки й того, що на правім ріжку стола уже не лежав ліворвер. І аж тепер уже хазяїн геть став вільно говорити, не почуваючи стовідсоткової небезпеки:

— Дурні вони, ці селяни. Їм кожний раз говорять у Матусові, що цукор їм увесь належний віддадуть, тільки треба підождати, поки новий дирехтор приїде. А вони там марудять і себе мордують, ніби цим приспішать справу… Ото тільки як ідете селом і побачите купку людей, то то вже там кипить мова про те, що має новий дирехтор приїхати і виплатить їм належний цукор… Дурні, аж крутяться… Краще б мовчали та ждали, то щось би й було, а так…

— Е–ге–ге…

Задоволено протяг Парцюня:

— То я бачу, що у ваших краях і у вашому селі не так страшно, як здається. Тут уже, видно, добре заглиблена революція. Коли так говорять у заводі, то це значить, що совєцька держава виграла. Це значить, що новий дирехтор є і що він селянам і гадки не має, щоб платити. Бо селянина зроби дужим, то він і з голими руками піде супроти гармат і кулеметів... І врешті зможе й перемогти. Ні, революція не на те прийшла, щоб їм порядки робити... Ні–ні...

І при цих словах Парцюня витяг з бокової кишені піджака папір і подав його Маздигонові... Той прочитав і, склавши його, знов подав власникові з дуже чемним і трохи боязким питанням:

— І що ж би ви від мене зараз хотіли, товаришу?..

— Нічого особливого, тільки того, що ви уже знаєте, — була відповідь.

Маздигін напружився і потягся сидячою своєю постаттю наперед, неначе враз оглух від якогось раптового гуку і забажав конче чути кожне слово розмовця. А розмовець, не дивлячись ні на кого і мацаючи те місце одежі, яке було над кишенею з папером, тільки що туди покладеним, знов почав говорити:

— Вам клопотатися нема чого. Я тут тільки те робитиму, що ви уже робили, але робитиму з більшою настирливістю і з більшим вибором буду ставитися до об'єктів своєї роботи... І сьогодні мені потрібно тільки дві речі... Одна і друга... Друга річ — це найти приміщення мені ночувати, а перша — найти мені щиру і безпосередню людину, яка б знала дуже добре місцевих людей: щоб коли я її розпитував би, то щоб вона мені не мізкувала, а говорила тільки те, що у неї назбиралося у почутті... Чи, краще кажучи, у підсвідомості, про ту річ, яка мене цікавитиме... Мені треба говорити з селянином неосвіченим і нігде не

бувалим поза межами села. Ця перша потреба мені є на те, щоб я, коли одержу другу, цебто приміщення, міг у йому обмірковувати все переговорене і на другий день щоб міг почати вже революційні операції у вашому селі… Розумієте?..

— Розумію…

— Ви парторг і голова партійного осередку, то повинні розуміти…

Притакував Парцюня і провадив далі:

— Але мені важно не тільки те, що ви мене розумієте, а й те, щоб ви, розуміючи річ, держали її у свідомості, виробленій нашою пролетарською революцією. Щоб ви не пускали качок ловити рибу у польовий пісок, а курей збирати черв'яки унутрі тієї води, що кипить у лотоках.

— А чи ви схочете, щоб і я був на ваших розмовах?.. — спитався обережно Маздигін.

— Це і геть–то ваша справа, бо ви ніяк не зможете заважати чи затемнювати думок того селянина, що я візьму на конференцію… Прості люди завжди з більшою приємністю розповідають те, що на їх розуміння є хорошим, більшій приявності людей, ніж комусь одному. І з цього боку ви були б навіть бажаним слухачем… А я цікавлюся тільки тим найкращим у селянськім житті, яке виробила буржуазна культура на протязі всього її існування… Але я продовжую… Скажіть мені, чи ви пролетарці?..

— Пролетарці.

Та Парцюня не вгавав і знов поставив паскудне для Маздигона питання:

— А той незаможник, селянин, що робить у вашій комуні, теж пролетарій?..

І хазяїн твердо і переконливо запевнив:

— Пролетарій, тільки що хоч несвідомий, а хоч малосвідомий.

І Парцюня зареготався і вдоволено, і радісно зазначив:

— Ви, звичайно, вибачите мені за такі підозрілі питання. Але я дуже радий, що так вас запитався… Ви не розумієте, що таке пролетарці, хоч і бороните нашу революцію справді по–пролетарськи… Цього від мене ви ніяк не сховаєте. Я це почуваю… Пролетарів тепер між тими людьми, що працюють, не шукайте. Всі вони там і між тими людьми, відкіля керують тими, що працюють… Диктатура пролетаріату!.. Та ж оцей вислів чого вартий!.. Яка ж би там була диктатура пролетаріату, де він би сам працював? Ніякої. Там би хтось інший диктував, що і як треба робити, а не пролетаріат. І скажіть мені, будь ласка, чи буржуї щось своїми руками робили у своїй державі?

— Ні… На їх робили інші.

Якийсь відгомін думки почувся, а не відповідь на Парцюнине питання. А Парцюня, чогось торкнувшись носа указовим лівим пальцем, став говорити вдоволено і наполегливо:

— От бачите, ви починаєте розуміти… Тепер пролетаріат уже схопив владу у свої руки, маючи справді голову на плечах, бо буржуї її не мали. Вони давали геть всім своїм робітникам і селянам… економічний ґрунт для повстань супроти себе… А без економіки ніяких повстань ніколи б не було. І через те ви видовбайте просто у своїй свідомості, що нам, мені, усім пролетарям, які тримають владу у руках, справжній ідеал робітника є такий, щоб робітник був голий із жінкою і разом з дітьми, як Адам і Єва із своїми Кавелями і Хавелями… Щоб не спробували зробити

супроти нас повстання... З вашого лиця я бачу те, що треба, і продовжую. Я приїхав вам помагати, а не вас топити. Нам немає чого тут, на селах, щось добре робити, а єсть просте розуміння і обов'язок супроти себе, супроти пролетаріату конче зробити всіх людей, якими ми керуємо, голими, як я уже сказав, неначе наші прапрадіди Адам і Єва, і завжди голодними, неначе класичні вовки!.. От вам що...

І він передихнув і став дивитися переможно на свого слухача, але у його можна було вловити з обличчя, що там є якась тінь і глибокого докору. Маздигін мовчав, кусаючи верхню губу, але не від сміху або від наміру засміятися. Ні, якісь інші почування випиналися з його, ще не звичні і ще не перечуті, бо його очі мали такий колір і вираз, який можна побачити у щілини тих повік, що має вішальник, лежачи у анатомці з незатуленими геть очима.

І Парцюня, ніби вдовольнившись належним враженням, знов несподівано засміявся, приказуючи:

— А схочуть Адам і Єва ходити в рубцях, то ми приведемо їх на фабрику, і вони нароблять одежі, а ми їм дамо по парі сорочок й піджачків, а решту і запрем у коморі, а ключики сховаємо в кишеню... Схочуть Адам і Єва їсти, ми поведемо їх у поле, і вони там напрацюють гори хліба, а ми його увесь змолотимо і звеземо в комору, і дамо кілограмів по п'ять на тиждень Адамові і Єві, а від решти хліба ми покладемо ключики собі в кишеню... Схочуть вони і яблучок, то ми звелимо їм насаджувати садів. І вродять яблучка, і ми всі ті фрукти, що потовчені та побиті, що швидко у коморі можуть згнити, віддамо їм, а від решти покладемо ключик собі в кишеню... І нехай тоді нащадки буржуазії забажають зробити супроти пролетаріату повстання, то хто їм віддасть ключики від одежі та від хліба, щоб хоч поснідати перед повстанням, яке ми спровокуємо зимою їм для циганської халяндри, бо ж вони будуть у рубцях або голі... Тепер розумієте, що значить ми, пролетаріат?..

І в тім питанні його голос забринів ненавистю і погордою...

— Ми ті, що хочемо обладувати вічно, поки й цієї планети, на якій живемо. І хочемо обладувати всією планетою, яка зветься Земля… Тепер розумієте, що таке диктатура пролетаріату?.. Отож подумайте та й не кажіть мені нічого.

І саме в цей час почувся надворі проз вікна тупіт, і Неля скочила з ліжка, і, опинившись коло дверей, почала гавкати. Хазяїн підбіг до неї, вхопив за ошийок і без усяких церемоній шарпнув її назад до стіни в куток. Собака завищала і з напівпідведеними вухами, здавлено гарчачи, зробила стійку, ніби збираючись плигнути. І відчинилися в кімнату двері, і Неля, заспокоєна, зараз же знов ускочила у Маздигонове ліжко і лягла на передні лапи, бо там, за порогом, стояв одноокий Шелестіян. Він дивився мовчки якусь мить на двох людей перед собою. Мабуть, не сподівався зустріти тут нікого, крім Маздигона, а може, зразу зніяковів перед тим товаришем, що приїхав, як ішла поголоска, "порядки наводити". Але, кажу, він спочатку був ошелешений, а потім, щось ізміркувавши, звернувся зухвало–демонстративно до Маздигона, і в голосі у його забриніло непідроблене, велике горе:

— Дякую вам, товаришу Паркоме, за ласку і за правду… і за мою щиру працю… так само, як і за доччину!..

— Чого вам треба?..

Приступив до його Маздигін.

— Як то чого?

Несамовито вигукнув Шелестіян, аж його голос перервався на тім високім піднесенні, де завжди так звані "фальцети" рвуться від напружених почуттів. Його солом'яний бриль сидів у його на потилиці, а з чола бїї піт у два струмки, і він цього не почував. У лівій кишені полотняних штанів ховалася ліва рука, а у правій руці було вишневе

пужално без батога. І він ним обпирався, і воно гнулося своїм тоненьким крайком між босими ногами, не дуже ще забрудненими.

— Та ж ви моїй дівчині сказали, щоб вона причепурилася, бо когось благородного треба призволяти трапезою… А ви її прибрану звеліли негайно відвезти до комунальних свиней у Оцарок.

— Почекайте, товаришу Шелестіяне… Вийшла помилка. Я перекажу зараз у комуну, щоб негайно вона відти вернулася до свого діла сюди. Ідіть додому, та й ви так само поможіть мені це швидше зробити.

Спокійно і нескаламучено почав заспокоювати "парком", овіяний духом Парцюні. На Шелестіяна цей спокій подіяв тільки тим, що він знизив голос і став говорити рівніше, але все–таки голосом, повним образи і незаробленої кривди.

— Вона вже до вас не прийде. Вона лежить не при собі, у мене в хаті… Тільки й того, що дихає…

— Кажу вам, ідіть додому, бо вийшла помилка… Ідіть, не робіть тут мені перед чужою людиною непотрібного галасу.

Перебив селянинові мову Маздигін і хотів узяти його за плечі і повернути до сінешних дверей, та Шелестіян відступив крок назад і благально звернувся до Парцюні:

— Вислухайте мене хоч ви, товаришу… Щоб моя кривда не стала горою і щоб правда була обстояна за нас, бідних людей…

І Парцюня, на великий жах Маздигона, ласкаво обізвався до Шелестіяна:

— Розказуйте все, як вийшло… Я все вислухаю і всьому запобіжу, чому треба. Кривди не буде вам і не буде неправди і над тим, хто помилився. Розказуйте, я слухаю.

І Маздигін відступив мовчки назад, із страшною непевністю глянувши на свого гостя і ковтнувши чогось слину. А Шелестіян аж тепер утер з чола піт лівою долонею, витягши її з кишені, і почав:

— Та ж отак воно вийшло, пане–товаришу… Тільки що моя дівчина, прибрана у чистеньку сорочку і в спідничку, вигулькнула з двору, аж тут женеться ахтонобіль. Та й перегородив їй дорогу. І шохвер їй каже: "Вилазь, підвезу, куди треба… Просто до школи підвезу". І вона вилізла. Аж там уже сидить Передерієва жінка і усміхаючися каже… Це все шохвер розказував людям. Отож Передерієва сміється та й каже: "Що це?.. То він і тобі вже так швидко дав ладу?.." А моя, почувши таке, нестямилася… Та як затужить!.. А Передерієва знов: "Це він мене вхопив, щоб я тому, що приїхав "порядки наводити", нічого не розказала, як він ориштував мойого чоловіка. А тебе спекався, щоб ти нічого про нас усіх не розказала. Бо ти, дарма що з ним уже спиш, а ще дурна та молода, то в тебе з язика все може злетіти". А моя, їй нічого не кажучи, затуливши лице хвартушком, сидить та тужить, аж нею підкидає. Та вже коли Передерієва сказала, що це вони ідуть у Оцарок на тиждень свиней мить, то Гапуся схопилася, неначе окропом опечена, то з ахтонобіля так і плигонула в ріллю. І де в неї й та сила взялася, що переплигнула шлях у ріллю?.. І, полежавши якусь мить, схопилася і рушила назад бігти до села скільки духу… І не біжить шляхом, а все ріллею та ріллею. І влітає вона в хату задихана та перелякана, неначе молоде зайченя, та просто матері в ноги, та як заголосить:

— Навіщо ви мене віддали Паркомові, та він же ж уже мене до свиней наймірив… А ви віддали. Тепер я пропаду у вас отуто, бо я черевата.

Та й упала і не дихає. Жінка сюди, жінка до людей. А дочка лежить серед хати, неначе серед подвір'я, бо й дверей не випадає зачиняти при

такій оказії. Люди йдуть, дивляться. А це вже послали по Онопрейовича. Тут у нас такий фершал… То я оце і прохаю вашу комисарську милість… Найдіть ви на скурвого сина правду та закон, а то ми його й самі селом покараємо!..

Та й поклонився Шелестіян благально. А Парцюня тоді і озвався:

— Виходить, що товариш Маздигін без вашої волі узяв вашу дочку до школи господарювати? Так, здається? Він питав вас чи ні, як брав її до себе?..

— Та що, як питався?.. То хіба так можна робити з людськими дітьми?..

— Значить, ви знали, куди давали. Ви знали, що він з вашою дочкою може і пожартувати? Бо так же не можна, щоб кіт жив із собакою і щоб собака ні разу не вхопив кота за шерсть.

— Пане комисаре, ви мене дурняєте, неначе маленького. А ви ж, здається, із наших людей і через те, мабуть, знаєте добре, що дівчата і хлопці наші гуляють і жартують по два і три роки, але хлопець не дозволяє собі дівчину кривдити, аж доки вона з ним не побереться… А тут що вийшло? І ще двох тижнів нема, а воно он що. Ви прийдіть подивіться. Вона ще й геть дитина, а він швидко буде кольором чуба такий, як я, змалився. Поліз до дитини… Ні, як собі хочете, а так не можна. Будьте людиною… Вже усе село ремствує на товариша Паркома…

— Ну, годі…

Перебив йому мову товариш Парцюня:

— Я з вами буду взавтра ще говорити про це. Я вас викличу, а зараз ідіть додому. Зараз я не можу нічого зробити: я тільки що з дороги… Ну, до побачення.

І подав руку Шелестіянові. Шелестіян з несподіванки хитнув головою так, що аж бриль насунувся на очі, і хоч простяг руку, але, не зловивши Парцюниної, зніяковіло поправив тільки бриль на голові і вийшов, схвильовано мимрячи:

— Попускати не можна… бо непорядок більше шкоди робить, ніж невчасні дощі на обробленій землі… Прощавайте до завтрашньої стрєчі.

І пішов.

А Парцюня повернувся до Маздигона з таким приязним усміхом, неначе нічого й не трапилося, повідомив:

— Хоч ви мене, може, і запрохаєте побути у вас у школі, але з міркувань чисто громадських я візьму собі помешкання у когось із незаможників у селі. Викличіть мені комсомольця помогти перебратись… Крім цього, я вас повідомляю, що оцей товариш Шелестіян буде мені першим інформатором про ваше село і що, як цікавитеся, приходьте на цей "сеанс".

І Маздигін, що увесь час стояв ні в сих ні в тих, згубивши, видно, охоту і виправдовуватися, тепер з полегшенням свиснув. Неля скочила з ліжка, і обоє зникли з хати. А Парцюня все стояв. І тільки аж тоді, коли хазяїн із собакою швидко йшов поза шкільною садибою, він підійшов до стола і розсунув рукою на нім Маздигонові папери і почав роздивлятися.

Розділ шостий

"Сеанс"

Товариша Парцюню примістили в селянина Дем'яна Кліща. Його хата стояла задньою стіною до нового кладовища, а правим причілком до старого. Старе кладовище тоді було обгороджене трухлявим сторчовим тином і всередині так заросле травою, вишеньками, бузиною та кущами самосійної акації, що навіть гробків не можна було впізнати. Тільки де–не–де із трави сіріло надгробне каміння якимись своїми крайками.

Нове ж кладовище відділене було від села ровом, який колись оббігав у цім місці замість кладовища панську землю. Рів був ще панщаний. На новім кладовищі бовваніло, може, ще тільки з п'ятнадцять гробиків, і від їх на відстані метрів з п'ятдесят маячив височезний дубовий хрест. Ним село заклало кладовище зараз тоді, коли відрізали для його землю.

Висока акація велично зеленіла над високим почорнілим від негоди сторчовим тином, обкинутим навколо давнього кладовища, і сходилася з ровом нового кладовища в одну лінію, яка ішла поза хатою Кліща. Ворота на нове кладовище були напроти церкви.

Між двором школи і подвір'ям Кліщевої хати зеленів споришем вигін з будяками. А поміж цими двома людськими осідками серединою вигону сірів шлях просто до церкви, що була на одній відстані і від школи, і від хати Кліща. У його двір був охайний і з криницею коло перелазу.

Коли товариш Парцюня перейшов у приміщення до Кліща, у порожню черезсінешню хату, то вже сонце сіло на спочинок і село обгорнулося першою хвилею нічної темряви. Тільки ще захід із–за церкви показував прозолоть, проведену тоненькою смужечкою над самим обрієм.

У Парцюні вікна були затулені ряднами, але кутки вікон блищали світлом. Парцюня ходив сюди й туди поруч ослона. Він був у одній сорочці. У його з підтяжок через плечі висіли штани, а на ногах малися шкарпетки, бо черевики стояли коло полу. Вигляд він мав жидка, який у

самих панчохах прогулюється у вагоні коло свойого місця. На полу уже виднілася готова постіль. Вона складалася із матки, застеленої рядном, з подушки, і з складеного другого рядна на подушці, призначеного укриватися. Все було хазяйське. Над полом жердки не було, хоч у селян вона завжди висить з одежею над ним. Зате на надпільній стіні був почеплений на цвясі Парцюнин чорний піджачок, але чогось так, що видно було і з правої кишені, і з лівої по ліворверу ручками вгору. А на столі світила лампа із зеленим абажуром, принесена із школи комсомольцем. Двері в хаті було накинуто на гачок.

І враз рипнули сінешні двері, і Парцюня, як це почув, так і став. Він саме опинився посеред хати і тепер віддався ввесь слухові, маючи очі зосереджено непорушні. І, бувши повернутий головою і всім корпусом тіла до стола, здавалося, слухав спиною те, що робиться в сінях. Аж ось і хатні двері шарпнулися і почувся Шелестіянів голос:

— Чи ви дома, товаришу комисаре?

— Почекайте хвилинку…

Замість відповіді проказав Парцюня і зараз же пішов до полу, взяв ліворвер один з кишені і поклав під свою подушку, а потім зняв із стіни піджак і надів. І, застібнувшись, озув черевики і пришнурував їх до ніг. І аж тепер підійшов до дверей і відімкнувся, і став ждати. Ліворвер ледве помітно віддимав кишеню. І, коли вже відчув себе споготовленим, то й гукнув:

— Заходьте…

І ввійшов Шелестіян, і привітався та й спитав:

— Добривечір… Ну, що, як вам на новій квартирі?

— Отак, як бачите…

І Парцюня засміявся самими очима і признався:

— Та я тут довго не буду. Днів два, та й поїду у друге село. Так що мені не дуже болить, яка квартира… От і добре, що ви прийшли… Чи ви вже повечеряли?

Спитав байдуже. І незважаючи на відповідь селянина — чи буде вона, чи ні, пішов швидко до стола і витяг із–за його самогону у чорній пляшці, на якій було повішено невеличке горнятко. І поставив на стіл. Шелестіян від такої несподіванки застиг на місці і мовчки дивився на пляшку. Парцюня ж сам сів за стіл, зняв горнятко і налив. І аж тепер закликав:

— А йдіть до мене та вип'ємо по одній маленькій посудинці.

І випив сам, не ждучи, поки прийде той, якого покликав. І знов налив і поставив горнятко на столі, а пляшку взяв і спустив за стіл, униз коло себе.

Шелестіян був у тім самім убранні, що і вдень. Навіть те саме пужално тримав у руках. І тепер, коли він побачив, що випивка відбувалася без його, повернувся помалу до кочерг і притулив там пужаленце, а бриль поклавши на лаву, сів на неї на ріжку стола і удавано байдуже сказав:

— А я думав, що настоящі комуністи не п'ють горілки, а воно, мабуть, так, мов колись ченці було, що вголос мали: "Господи помилуй", а нишком "будьмо здорові".

— Пийте…

На це Парцюня зауважив. Той хильнув, обтер рукою вуста, глянув по столі: закуски не було, і перевів очі на двері і затих, не знаючи, що далі казати. Від абажура у обох були обличчя зелені. Парцюня дивився на

Шелестіяна хвилин зо дві мовчки якимсь не то допитливим, не то здогадливим поглядом. І нарешті перервав цю дуже тяжку для селянина мовчанку:

— Не будемо говорити про вашу кривду. Ми її вже трохи знаємо, і нам треба ще почути і про щось добре, до якого приєднавши і вашу біду, стане троха легше… Так–от, товаришу Шелестіяне, Совєцька влада тепер увійшла уже у таку силу, що вже може до серця узяти і долю народніх героїв… колишніх, але ще живих… Совєцька влада забажала взнати найкорисніших і найкращих людей у кожнім селі. Тих людей, яких народ любить і слухає, хоч часом і не вибирає їх на свої відповідальні праці… І коли ці найкращі люди тепер старі або каліки, то Совєцька влада їх хоче узяти у свою опіку: чи у санаторії, чи у лікарні, чи, може, й дати якусь нагороду за їх колишній труд, справлений на користь громаді. Ми хочемо їх зробити щасливими, хоч на схилі їх літ… І через те я прохаю вас розказати або сказати правду про таку людину зараз, ось тут мені, щоб її ми могли найшвидше ублаготворити…

— Як то це ви хочете знати, хто постраждав за Україну?.. Чи за Совєцьку власть?.. — спитав трохи збентежено Шелестіян.

— Та ні… Ні за те, ні за те. Совєцька власть хоче знати про тих старих людей, які не були на війні ні за Україну, ні за Совєцьку власть, але яких люди шанують чи за розум, чи за совість, чи, може, і за добре серце… І хоче їм допомогти…

Шелестіян прояснів обличчям і, взявшись правою рукою за бороду, промовив:

— Ге, коли так, то дай Боже… Давно пора зглянутися на народ і на його побивання коло своєї долі… Дай Боже… У нас є такий чоловік, і він зараз і потребує якщо не опіки, то оборони від паскуд, не від людей, а просто від людських сопляків… Він зараз як сирота. Якраз добре оце, що

Совєцька власть зглянулася на наше лихо… Якраз у його зараз усе опечатали, і він на такім становищі, що хоч живим лізь до Бога…

— Як його звуть і чого його опечатали, якщо він не куркуль?.. — заворушився нервово Парцюня, витягаючи записну книжечку з олівцем.

— Куркуль?.. Хіба куркулів опечатують? Куркулів просто грабують… Це людина така, яких, мабуть, і на небі із свічкою не знайдеш… Це… Та кожна людина у нашій окрузі знає, що це за чоловік…

— Я вас питаю, Шелестіяне, як його звуть і яке він добро людям зробив?..

Знов Парцюня перебив мову селянинові, пригладжуючи правою рукою закарлючені листочки своєї записної книжечки на скатертині під лампою…

— Його звуть Овсій Юхимович Брус… А що він людям зробив?.. Що він людям зробив?..

І похитуючи докірливо і засмучено головою, Шелестіян говорив, неначе вслух журився:

— Він те зробив, що ще ні одна хрещена душа у нашім краю не робила… Був у мене батько і в людей таких, як я, були батьки, і в деяких таких батьків є ще і ще, і ще батьки… Тобто для нас уже діди. І всі вони у одну смугу говорять, що такої людини вони не бачили… Та й не чували і з інших сіл про такого чоловіка, як зараз у нашім селі живе… що зветься Овсій Юхимович Брус…

І саме в цей час, коли Шелестіян почав так гірко оповідати, Парцюня дописував у записній книжці село, район і округу. І після запису найменування цікавої людини схилив голову набік і прижмуреними очима дивився в стіну проз оповідача тоді, коли Шелестіян дивився в

кочерги і на своє пужално, неначе найважливіші слухачі вони й були, а не "комисарь" із книжкою. Від Шелестіянової голови лампа клала тінь на стіну коло самої стелі. І як він вимовляв якесь слово з притиском, то голова і тінь від неї здригала. І здавалося, що здригають і стіни в хаті від оповідання.

— Наші люди, — скаржився оповідач, — живуть і дихають на землі тільки завдяки тій худобі, що ще мають. Ви врятуйте у родині хвору хазяйку чи дитину… і відволайте від погибелі якусь товаряку в господарстві цієї родини, то повірте мені, вам дякуватимуть більше за те, що врятували скотину… Бо люди наші бідні, і їхнє горе зменшує тільки домашня худобина, а більше ніхто… І ось цей чоловік запобігає нашому лихові цілих двадцять п'ять років. І то чи буде заметіль, чи дощ, чи якась вітрюга, чи ніч, чи день, а ви прийдете до його під вікно, а якщо він дома, чи зустрінете де і скажете: "Дядюшка Овсій" або: "Овсію Юхимовичу, так і так… пособіть моєму горю"… І вірте моїй совісті, що ця людина, не зволікаючи ніже тієї хвилини, ішла, поспішала і помагала. І вже там якусь недугу чи пошесть, чи якийсь страшний случай, то він знав, мабуть, ліпше і впізнати, і затамувати… Ліпше, кажу, знав, ніж найкращий піп свій "Очинаш". І ось до його, до цієї людини, приступили розсобачі душі, неначе книжники і фарисеї до Христа, і запечатали всі його ліки…

— Почекайте… — перебив знов Парцюня, — то він, мабуть, як то кажуть, "з миру по нитці — голому сорочка", назбирав собі і запасів усяких?.. Він, мабуть, у вас і багатенький, бо так з доброго дива не присікалися б оті ваші "розсобачі душі"?..

— Хто, він багатенький? — з обуренням вигукнув Шелестіян. — Та нехай вони, анахтемські душі, не втраплять на Великдень до церкви, як він багатенький… Нехай їм оті бісової душі сліпи[2] витечуть разом із слізьми, як дасть Бог, їх ударить нагла причина серед наглої дороги, якщо вони побачили у його якесь багатство… Та він, Овсій Юхимович, ніколи і накриво ні в кого не допоминався за якоюсь платою за свою роботу… Дасть людина сама — візьме і подякує… Не дасть і скаже: "Я

вже вам колись віддячуся, поборгуйте, як ласка ваша"... І він боргував, і тільки тим і вдовольнявся, як така людина йому підносила чарчину за труда, та й усе...

— Не вірю я, щоб ото такий майстер до скотини та щоб не мав і якоїсь копійчини про запас життя, — зазначив, ніби знехотя, Парцюня, і додав: — Кажіть далі, послухаємо і це...

І Шелестіян, мабуть, почув у такім ставленні слухача зневагу, бо, пильно подивившись на його, із стриманою образою проказав:

— Що ж, людей у нашому селі, хвалити Бога, повно... Кличте когось іншого, і він вам те саме скаже, що і я, а може, ще й більше... А я буду йти собі... Слава Богу, вже і ніч, і ранок близько. А день — це пень, до якого людина прив'язана працею.

І нерішуче звівся, шукаючи очима своїх речей. Та Парцуня швидко нагнувся і знов дістав пляшку з самогоном та й весело вимовив:

— Вип'ємо ще по одній... і посидимо ще хвилин з десять... Призволяйтеся та не кваптеся...

Шелестіян протер вуса правою рукою і вже, примирливо усміхаючись, взяв горнятко і вихилив навстоячки, а потім і сів. А Парцюня знов, заткнувши пляшку і почепивши на неї горнятко, поставив за столом коло своїх ніг та й попрохав:

— То ви вже мені про такого чоловіка кончіть... Чого ж він не був багатий, бо я цього не візьму ніяк утямки?

— Чого не був багатий? Хм... Це всі люди знають, та й я вам казав... А ви наче й не чули... Цей чоловік, як йому було щось і впаде в кишеню від зарібку, то ніколи його додому не довозив... Його було конче зустріне якась бідна людина і позичить... І він все, що було зароблене, і

віддавав. І таким побитом увесь зарібок його тепер на людях. І ніколи того не було, щоб Овсій Юхимович нагадав боржникові про позику… Він казав: "Людина знає, коли вона має і коли треба віддати".

— Ну, а родина, сім'я його як же були?.. Треба ж дітей якось ублаготворити?..

— Та треба. Але в його з родиною неперевідна сварка була… Жінка й діти домагалися, щоб хоч хату свою поставив, бо чужа хата гірше ката. Але що він міг зробити, коли в його була сім'я — всі ті околишні села?.. І його маленька сім'я не мала хати власної аж до революції… І тільки тоді люди шарварком з усього села йому за тиждень поставили хату, у якій він тепер сидить… Доживає віку…

— Ну, а дітей своїх він де–небудь учив чи ні?

— Учив. Та що толку з того?.. Діти вдалися не в його… Діти його — це просто солома… Ніхто ні до чого непридатний. Було в його їх шестеро, то одного убили більшовики, а дві дочки заміж вийшли… А інші хто його зна й де. Найстарший тільки між люди пішов. Десь, кажуть, у Києві за писателя, чи що. Але він у рахубу не береться. Він дуже рано відбився від гурту і пішов тинятися по науках. Я про цього нічого не кажу. Ось умерла із тиждень тому і жінка Овсія Юхимовича, то на похороні з дітей ніхто не був. Здається, і той з Києва не приїздив, хоч його найбільше і ждали. Був тільки наймолодший Мадес… Він з нашим Паркомом, з товаришем Маздигоном, батькові ліки запечатав… От уже собачу душу маємо!.. Це найгірша болячка в нашому селі!.. Де тільки виникне якась сварка, де якась пожежа, крадіжка, насильництво над дівчиною, то, повірте, ні на кого люди вини не складають, тільки на товариша Маздигона. Ось і моя… Ну, нехай би він її попінив, та нехай би не надругався… Нехай би він у мене дитини не відбивав, бо ж уже я не маю її і в своїй хаті… Як прибігла вона з того Оцарку, то як пройшли її памороки, то так кудись і зійшла з двору, що я не доберу способу, де її тепер і шукати… Ну, пропала, прости Господи, як та собака, що сказиться і зійде з двору… Була дитина і тепер нема…

— Та навіщо ж вони їх запечатали, ті ліки, що він, може, ними когось отруїв?..

І Шелестіян на ці слова неначе зринув із непритомності, як стукнув кулаком з усієї сили по столі, аж лампа задрижала разом із столом і замигала, ніби щоб потухнути, що навіть Парцюня відхитнувся раптово від стола і мимохіть лапнувся за ту кишеню, у якій був ліворвер. А Шелестіян уже стояв і, нагнувшися над стіл, гукнув до слухача:

— Що ви смієтеся з мене, товаришу комисаре, що таке питаєте?.. Та він кнурця, курки… Та ніякої просто скотини за все своє лікування поміж людом не то що не отруїв, а навіть жодної не спаскудив… А ви таке кажете… До товариша Маздигона підліз отой людський фершал, Онопрейович, і хоче поживитися ліками… А тепер ліків достати нігде не можна… І тут всьому рахуба і кінець… А ви…

І сів Шелестіян, і втер чоло, і свої вуса, і став дивитися знов туди, де його лежав бриль і стояло пужално. І Парцюня, уже геть заспокоєний і щось занотувавши у свою книжечку, смикнувся щось сказати знов, та побачив, що Шелестіян на його не зважає, але знов почав говорити… І це говоріння уже справляло таке враження, як і той ґніт, що ще жевріє, коли погасити свічку… І притримав себе Парцюня, а Шелестіян доказував:

— Та таких людей, як Маздигін, треба не допускати у шкільне подвір'я заходити, а не то що ще у школі жити… Може, він і добрий Парком, вам видніше… Але паскудити школу такою людиною, я думаю, що ні в яких книгах не дозволено, не тільки у людських обіхідках…

І знесилено замовк, і занурив свій погляд під ноги, і не то чекав, не то відпочивав. Та Парцюня тепер, надавши своїй личині секретного і дуже приятельського вигляду, запропонував селянинові:

— Як ви гадаєте, що він і для людей така сволота, як і для вас, то ви його убийте… Я дам і ліворвер… Вам за це нічого не буде…

І Шелестіян бистро глянув на його. Устав. Наблизився до середини столу, напроти якої сидів Парцюня, і гордо спитався:

— Жартуєте?

— Ні… — відповів Парцюня.

— А коли ні, то і я не жартую… Собаці собача смерть, а тій людині, що гірша від смердючої собаки і дужча від обшиського бугая, мусить бути присуд громадський, бо ми вдвох не громада… Я маленька людина, а ви велика і з великої і невідомої мені дороги, і я можу до цього діла прилипнути, неначе муха до мухомора, що його навмисне підклали… Бо хто ж ви такий і де ваші совєцькі закони, що вдень обороняють людей? А це ж ніч, а я маленька людина… Ні… Бувайте здорові…

Та й повернувся спиною до "комисара", вхопив бриль, надів, і взявши пужаленце, якось похапцем відчинив двері… І швидко потупав, чути було, до перелазу.

А Парцюня з таким виразом на обличчі, який буває у того вудія риби, у якого зірветься короп із гачка вудки, ще з мить посидів, а потім устав, укрутив лампу і вийшов надвір. Йому було неприємно, що він не зупинив Шелестіяна, щоб хоч узнати ясну мужицьку думку про громадські душогубства. Не таку куценьку, як йому удалося виудити. І якби він зараз знав, де живе Шелестіян, то пішов би сам до його, щоб вирівняти собі настрій, бо відчував над собою моральну перевагу підпилого мужичка… І Парцюня вилаявся і сів на призьбу.

Двір був зачинений. А посеред його стояв із соломою у драбини та з ярмом на вії віз. Попідтинню росли соняшники, уже розквітлі, і знизу під ними темніла розкішна зелень гарбузових лопухів. Небо було вкрите

зорями і перепускало через свої тихі простори невеличкі хмарки. А з правого боку церква мовчала у сяйві тиші. Її увага, що світила з блискучих двох хрестів, уся була у високій прохолоді ночі. Вигін між Кліщевою хатою і школою темнів споришем. Тільки шлях вирізнявся, перебігаючи уздовж від церкви далеко повз школу, аж за старе кладовище. У шкільних вікнах було темно… Парцюня зітхнув і став удивлятися у темну смугу шкільної садиби…

І враз безшелесно із–за хати, десь наче від старого кладовища, з'явилася постать і почала швидко іти попід тином подвір'я. Парцюня із тим жахом, який у його часто з'являвся і який він завжди перемагав, повів за постаттю свій нашорошений погляд, похожий на ту тінь, що ніколи не відривається від своєї речі. І тільки аж тоді, як чоловік переліз через перелаз, Парцюня широко дихнув і, засміявшися, зустрів:

— А я вас виглядаю від школи, а ви он звідкіля.

— Та це я був у одного знайомого… Справа невеличка… А Шелестіяна і досі не було?..

Скінчив запитання Маздигін і ніби з жалем додав:

— Я прийшов послухати його…

Та Парцюня, обминаючи останні слова, запрохав:

— Сідайте ось коло мене. Мені треба з вами кількома словами обмінятися.

Той сів і почав правою рукою поправляти чуб, що завжди над чолом у його розпадався на два боки. А Парцюня не вгавав:

— Ну, я радий, що натрапив на одного із ваших мастодонтів… Такої дичини, я гадаю, і сам комисар безпеки не натрапить… Коли все правда

те, що я чув? Невже оттака людина може бути у наш час?.. Як оце у вашім селі Овсій Брус?..

— Що, ви уже з хазяїном вели розмови? Не з Шелестіяном? — не то здивовано–тривожно, не то з полегшенням спитався Маздигін знов.

— Ну–ну… Скажу вам щиро…

Знов обминаючи питання, говорив Парцюня:

— Їй–богу, мене просто ошелешили такі відомості… Ця людина стовідсотково небезпечна, коли взяти наше зараз і взавтрішнє майбутнє, виставлене на перетворення селянських господарств у комуни… Мені говорили, що тут увесь народ пробував під впливом Брусових чарів, якими він орудує під час лікування скотини. Чи це правда?.. Як по–вашому?..

— Це ви мене питаєте?

— А кого ж? Тут же більше немає нікого, — ствердив Парцюня.

І Маздигін витяг із штанів хусточку, сякнув у неї і важно, і вдоволено, і з почуттям повної своєї безпеки почав так запевняти, неначе і він пробував під тими самими чарами, у яких себе почував і народ цього села:

— Я певний, що він всього не сказав… той, що говорив вам… Хоч би й того… Це, справді, людина небезпечна. У його характері є багато для нас незрозумілого… От він по–українськи і по–російськи. Ну, просто ледве читає… А підіть же ви, всі рецепти по латині знає напам'ять. І хто його навчив? і коли? Та й чорт його знає… Той син, що зараз у Києві, теж небезпечний для влади. Він куркулячий поет… Але, щоб знав він вітінарні рецепти, аби могти напомпувати ними батька, то не знає. Ми вже переконалися. Це на мене справляє моторошне враження… А коли

додати до цього і те, що він страшно любить коні і що найдикішу коняку вхоркає і буде їздити — хто не зважиться десь, то там він перший. І ніколи своїх візитів не відбуває візком чи саньми, а завжди верхом від села до села. І чи буде п'яний, чи тверезий, а летить конем, неначе божевільний чи скажений. Тільки через село проїздить змиленою і неспокійною конякою маленьким тюпачком, чи виноходом. І до цього ще, коли взяти на увагу, що ніколи нікого дурно не вилає і не вдарить… Що той буржуазний набуток, який зветься совістю, у його у жахній просто силі буяє… І як вірити усяким спадковим теоріям, то ця тварюка, мабуть, має у своїй крові якогось характерника–запорожця… І через те він небезпечний більше як на сто відсотків… Як ви кажете…

— Ні, я кажу, що він небезпечний на сто відсотків, а не більше… Він мусить піти прискореним кроком туди, куди ви його надумали, запечатавши його аптечку.

На цім місці Маздигін закашлявся і хотів щось говорити, але певна і напівнаказова мова Парцюні затримала його у смузі тільки слухання.

— Ліки, як намірили Онопрейовичу, так йому їх і віддати треба… Але він мусить їх все ж таки заробити. І я прохаю вас піти самому і відпечатати аптечку, і віддати ключ старому Брусові… Мовляв, комісар із Москви звелів. А тим часом нехай Онопрейович його зробить хворим… Якнайшвидше… Я б уже хотів, щоб цей мастодонт був хворим узавтра. І його треба відвезти у ту районову лікарню, яка є у найпильнішім нагляді нашої Чеки. Яка тут така лікарня є?

— Рохмистрівська, — була здавлена відповідь Маздигонова.

— Ну, от. Його туди треба і відвезти. Я завтра їду у Рохмистрівський партком. І в Рохмистрівці він буде у мене.

— Що, ви його там будете допитувати?..

— Там буде видно.

І як хазяйська собака, яку хазяїн ударить, кидається з більшою щирістю лизати ту руку, що вдарила, так і Маздигін осередньо скрутився і почав додавати до того, що вже говорено, ще й таке:

— Коли ви з ним у Рохмистрівці діло матимете, то візьміть на увагу те, що старий Брус щось у хаті був закопав із своїм старшим сином. Мені переказував Мадес, найменший син. З ним тепер живе старий у одній хаті разом… І він мені й казав, що бачив, як закопували. І потім, як старий возив старшого сина на станцію, то Мадес шукав у порунтаному ґрунті і нічого не знайшов. Мабуть, переховали… Або те, що було сховане, тепер опинилося в Києві…

— Добре, що ви мені і це сказали. Матиму на увазі, — утихомирююче і вже позіхаючи вимовив Парцюня.

Та Маздигін, неначе перебігаючи його байдужості дорогу, улесливо і так, як люди свідомо промовляють своє найрозумніше слово, ще й цим себе виказав:

— Це, що ви так чудово поставили справу про таку жахливу людину, свідчить, що в Москві наші керівники всі з лойом у голові… І це правда, бо я це одного партійця питався, чи справді у Матусівському заводі уже є дирехтор так, як ви зболили припустити таку думку. І що ж?.. Ваша правда. Дирехтор місяців чотири, як є, але завод нікому про це не говорить, щоб цукру не давати матеріалові, із якого ми будемо організовувати комуну…

— Для того, щоб знати, чого курка кудкудакає, то великого розуму не треба, аби догадатися, що вона знеслася… А ви, будь ласка, коли будете брати Бруса у лікарню, конче заявіть йому при людях, що його, якщо він хворий, відвезуть на курорти… Що Радянська влада турбується про таких людей, як він… Ну, до побачення… Дійте!

І подав сидячи Маздигонові руку. А Маздигін, швидко підвівшись, стис її і, відходячи і повернувши напівоберта голову, казав, лестиво усміхаючись:

— Я завжди радий робити так, щоб мої святі обов'язки перед партією були виконані, як належиться.

Парцюня промовчав. І аж тоді устав, коли сама тільки Маздигонова голова стала виднітися із–за соняшників. А увійшовши у хату, він скинув піджак і повісив над полом, на те саме місце, де він висів і раніше, і знов почав ходити поруч ослона. Лампи він не підкручував, і через те не видно було його обличчя і того настрою, що мав би там відбитися, хоч би так, як на цеглині тінь від котячого хвоста. Одно тільки й видно було, що він ходив у черевиках, а не в самих панчохах. І що з кишень повішеного піджака ні одного ліворвера не було видно, хоч хатні двері і тепер були заперті на гачок.

Розділ сьомий

На курорти

У селі Куцівці люди свій комітет незаможників звали "Комнеза". І ось на другий день Маздигін і голова "Комнези" зібрали години об одинадцятій дня всіх її членів у полі на комунальнім лану, на рові, коло бочки води, і оголосили, що аптечку з ліками знов вертають старому Брусові. Нехай лікує скотину. І сказали і про те, що його відвезуть на курорти, щоб старий відпочив від тих трудів, якими він служив громаді. Люди були втомлені і запилені ріллею. Дехто з бочки пив воду, а дехто, поклавши руку на бочку і слухаючи тепла під сонцем нагрітих обручів, відпочивав. Але більшість стояла мовчки у брилях і в шапках, і з ненакритими головами і слухала новини. Польовий вітер, пробігаючи, ворушив їх чубами так само, як і тим зіллям, що зеленіло геть–геть далеко уздовж рову аж під обрій поля. Люди на цю новину, можна б сказати, не реагували ніяк, якби хтось із задніх не промовив:

— Давно б треба було так…

Лан споготовлявся на пар. І він сірів своєю шириною і довжиною поміж пшеницями та житами теж байдуже. І широка чорна смуга пару, зачеплена борінками, які тепер, запряжені кіньми, тихо лежали, увігнані зубками в ріллю по рами, хоч і різко виділялися з ландшафту чорнотою і зірваним бур'яном, але були теж байдужі до новини… І тільки аж тоді все заворушилося і закуріло, коли голова "Комнези" гукнув до людей:

— Комуна, в рух!

І коні хрипіли, порскали. Борінки шуміли зубками у землі і клацали, натрапивши або на залізяку, або на якусь велику кістку. Люди гукали, цьвохали в повітрі батогами і поспішали, і поспішали, щоб не відстати від коней і від зубків борін. І сьогодні ввечері вони, запилені і спітнілі, і повні пилюги в чубі і в обличчі, умиватимуться коло кабиці, аби змити не тільки пил із тіла свого, а і турботу з душі разом із ім'ям старого Бруса, якщо він не повернеться з курортів. Бо для того, щоб пам'ятати, треба дозвілля. А для того, щоб думати, треба бути певним, що хтось вашу думку почує.

Перша непевність до людини є перший удар сокирою по тім дереві, що дає плід. І через те, мабуть, уся польова "Комнеза" мовчки реагувала на відомості про Бруса. І зробити інакше вона не могла, бо мала уже обтяжений інстинкт недобрими подіями…

І розповідають, що тоді, коли віддавали Брусові ключі, була вдома і Мадесова жінка. Вона зарізала курку, а чоловік дістав самогону, і покликали батька на вечерю. І мирилися. Старий Брус був настроєний доброхітньо і доброзичливо. Але на другий день після миру він став кородитися на те, що у його під лопаткою у грудях пече. І так пройшло два дні. І старий обидва дні не їв, щоб перевести себе на інший харч після отримання від їжі. Він так робив часто і з скотиною. І Мадес, помітивши таке, зараз же покликав Онопрейовича, і він умовив старого

їхати в лікарню у Рохмистрівку. Брус на початку опирався, але коли фершал сказав, що відти його повезуть на курорти так, як колись пани возили своїх недужих, Брус подумав та й згодився. Та й хто б відмовився випробувати ту далечінь, яка все життя стояла казкою перед очима бідної людини? І він промовив до Онопрейовича:

— От уже не сподівався гостей, то на тобі. Заглядай тепер їм у ласкаві очі і оглядайся на задні колеса.

— А чого це у вас така турбота з приводу цього?

— А того, що після дня іде ніч, а після ранку день. І ми на це дивимося і не зважаємо… І чим старіші робимося, тим стаємо розумнішими. Та ми і на це не зважаємо і стаємо, наче кам'яні баби. А вони своєю байдужністю не тривкіші і від маленьких дітей, яких треба не спускати з рук, щоб не покалічилися… І для цього вже у нас є і курорти, і бригадири.

— Ви так говорите, що ніби і обітниця завжди дурна і жданець такий сумний, неначе в казці: "хоч кінь пропаде, а хоч тебе самого уб'ють".

— А що, хіба ні?.. Хіба ж наші незаможники не хотять перехитрити Бога? То були ми тільки в Бога за рабів, а тепер хочемо рабами бути ще й у наших гостей. Бог колись нам дав розум і ниву, щоб ми мали і уміли тим, що маємо, порядкувати. А ми зараз віддали своє поле гостям неначе на те, що вже наш розум нам непотрібний. Мовляв, краще бути у послушенстві, ніж самому порядкувати… І мені тепер доводиться слухати вас і їхати на курорт.

І фершал закінчив:

— Ех, Овсію Юхимовичу, тепер між людьми розум править гірше, ніж виявлена кража! Краще вже, що людям, те й нам, що громаді, те й бабі… Бо не ми були і не ми є законом Україні…

І старого Бруса відвезли у лікарню. Зробив це його син, Мадес.

Рохмистрівську лікарню ще земство колись збудувало і надало добрих лікарів. І вона користувалася доброю славою не тільки до революції, а й тоді, коли пройшло майже десять років людської тривоги і непевності. Вона ще й тепер мала славу людського приятеля і людського затишку для хворих і знеможених життям. І через те, коли перед заходом сонця старого Бруса привезли до неї, він просто оклигав духом. Не раз і він сам за свойого життя сюди привозив і дітей власних недужих, і недужих своїх знайомих. І він сподівався з незаперечною певністю, що тут і тепер є такі люди, що його знають. І він собі гадав, що як пролежить днів зо три, то це буде правдісінько щастя. І відпочине, і вилікується, бо ж недуга не задавнена. Вона у його всього тільки два дні. І він уже мав таке у практиці, ще коли у скотини в кишках чи в шлунку що починало боліти, то він просто переміняв стару їжу на легшу або й зовсім зупиняв на якийсь день і, поновивши живлення з відповідними ліками, врятовував скотину. Так він і собі зробив. Начало пекти, і він зараз же перестав їсти. І знав, що після такого недовгого посту селянський харч знов поставить його на ноги. А як узяли його в лікарню, то це ще краще. Все–таки тут і місце, і люди припасовані до того, щоб недужому давати полекшу. Навіть вигляд самої лікарської садиби з будівлями, зарослими садком та яворами, на його вплинув миротворче і зазивно до відпочинку і супокою.

Рохмистрівська лікарня стояла якраз на розі збігу двох шляхів: одного, що ішов на Мельниківку, а другого, що ішов на станцію Ладимирку. Ввесь її двір був затоплений у вишні, сливи, груші, яблуні і волоські горіхи. А навколо цієї зеленини, над старим сторчовим тином, височіли явори стрункі та високі. А перед вхідними дверима, якими входили недужі у амбулаторію, по боках східців росли великі кущі бузку і заступали великошибні вікна з білими та чистими рамами. І зелені дахи лікарських корпусів зливалися з листям тополь та яворів і всієї іншої зеленини. Тільки білі стіни блищали латками поміж гущиною дерев і манили у навіви романтики та молодих пригод.

І старий Брус з усмішкою задоволення, не поспішаючися, злазив із візка і свої очі повертав до дверей амбулаторії, щоб іти туди, неначе до старого свого доброго знайомого. То було байдуже, що він від своєї дієти почував себе кволо і що його ще не перестало пекти під ложечкою. Це тільки сприяло тому, що коли його Мадес узяв під руку вести, то він з приємністю зіперся на синову допомогу і досить добре зійшов на східці і нарешті увійшов і в амбулаторію.

У стелі горіла електрична лампочка, і від її світла блищали дуже яскраво ручки коло дверей. У всій кімнаті було порожньо. Тільки два ослони, один супроти другого, під супротивними стінами німіли дерев'яним супокоєм і відсвічували блідо–блакитною фарбою, дуже попритираною по краях. Та з правого боку від вхідних дверей був кран із пригвинченою посудиною для збігання води… Пахло йодоформом і ще якимсь лікарським густим пахом. Ніс Брусів їх сприймав так само, як давно знайомих приятелів. І від усього першого поміченого йому було приємно і заспокійливо. Тільки коли він сів на ослін і глянув на білі стіни з картинами, повними печінок, горлів, шлунків, кишок, очей, ніг і сифілітичних виразок, то в його занило предчуття тієї невідомості, що чигає на кожну людину, щоб звалити у мовчання і в мокрий та смердючий прах.

І вийшла з дверей, що були під правою рукою у Бруса, у білому одязі жінка і спитала Мадеса:

— Відкіля ви привезли недужого?

Той сказав. А вона:

— Ви скажіть там своїм незаможникам, що ми ніколи увечорі таких недужих не приймаємо. Цей чоловік міг би діждатися і ранку… А ви його сьогодні привезли. І я його приймаю тільки через те, що нам із Гепеви дзвонили, що як із Куцівки привезуть людину, то щоб прийняли. І тепер можете їхати. Недужий лишається.

І Мадес, бувши у брилі, підійшов до батька, скинув бриль і простяг руку на прощання та й промовив:

— Видужуйте, тату… Бувайте здорові. Я навідаюся в неділю.

Та старий, подаючи руку і силкуючися устати, страшно стривоженим голосом сказав:

— Сину, забери мене назад… Краще другим разом сюди.

І ще щось хотів говорити, та жінка швидко підійшла і, поклавши свою руку старому на плече, стала заспокоювати:

— Не турбуйтеся, у нас буде вам дуже добре. А якщо вам не сподобається, то кожної хвилини зможете від нас виїхати… Виписатися. Не турбуйтеся. Бачите, які ви.

Приїхали наче байдуже, а зараз неначе дитина занепокоїлися.

Слова жінки трохи отямили Овсія Юхимовича, і він знов, заворушившись на ослоні, промовив, ніби виправдуючись:

— Та то мені здалося враз, що мені не бути тут… Що зі мною помилка… О?.. А Мадес уже поїхав?..

Знов Овсій Юхимович боляче схвилювався, як побачив, що він лишився тільки з жінкою у лікарському одязі. Але навіть якби він почув, що хтось інший, а не Гепева, несподівано виявив турботи за його, і то він би згубив рівновагу свого духу. А то чи нерозважна, чи збайдужіла жінка до людських настроїв вимовила огиджене і стерво–смердюче, і страшне своєю холодною та настирливою слизистістю слово "Гепева"… і супокій у хворого упав, неначе застрелена в голову людина чи вдарений обухом між роги бик… Ох, якби це був чоловік, а не жінка у білім одязі, якої Овсій Юхимович соромився, то він би вичимчикував якось на

калідор і гукнув би сина вернутися… А то тепер… мабуть, все його пропало те, що ще могло бути б…

Але бурхливість його настрою на хвилинку зійшла на бічні простори завдяки ж цій самій жінці. Вона взяла за руку Овсія Юхимовича і повела помаленьку у ті двері, коло яких він сидів. І вийшли крізь маленькі сіни надвір у густий кущ затінків і в чагарник вишень. Під ногами від кроків ворушилася стежка, викладена дошками і заросла по боках квітками. Все це освітлювалося ліхтарем з–під того будинку, до якого вони ішли, але самого ліхтаря із–за галуззя не було видно. Нарешті вони побачили і ліхтар з правого боку від ухідних дверей. Овсій Юхимович ішов спроквола, опираючися на руку жінки у білім одязі, і мимохіть дивився на чорнобривці, півонії, гвоздики, братики і калачики, які тепер у селі коло кождої хати пишаються милими та рідними кольорами… І ті марища тяготи в настрої, що викликали слово "Гепева", спорожніли і стали легкими, і відлинули, неначе туман, аж туди за високий паркан лікарні… Бог знає куди. І вже коли вони зійшли на східці другого будинку, де ліхтар стояв у осередку свойого світла, Овсій Юхимович ще мав у психіці слід від слова "Гепева", але він там лежав, неначе мертва гадюка у заростях садка на стежці, яку треба переступити, та й годі.

Жінка увела недужого у купальню і, показавши на ванну, сказала:

— Роздягайтеся та купайтеся. Свої сорочки складіть і положіть отуто. А я внесу вам больничні, і ви їх надіньте. Ось і мило.

Та й лишила його, зачинивши за собою двері. Брус глянув навколо і побачив під стелею маленьке відчинене віконце і простягнену у його вишневу гіллячку з ворушкими і ласкавими зеленими листочками. Але в купальні було так порожньо, що думка чогось підсунула у свідомість порожні ясла і порожні жолоби, і дорожню нову домовину. І слово "Гепева" знов ударило в чуття, неначе вітер у бляху хатньої покрівлі. Старому стиснувся віддих. Але він все ж, хоч і нервово, почав роздягатися. Напустив води раз. Вимився. Потім другий раз… Аж тут двері відчинилися, і знайома служниця кинула йому білизну та й знов

зачинила двері. І він випустив воду і одягся. Посидів з хвилину, встав і постукав у двері. Служниця зараз же і ввійшла і звеліла:

— Візьміть із собою піджак, бриль і верхні штани. А взавтра вранці я заберу їх у кладовку. А ваші брудні сорочки і чоботи нехай тут залишаються. А після завтрього я принесу чисті онучі… Виступців у нас немає, то будете ходити в чоботях. А вже як виписуватиметеся з лікарні, то і все інше своє заберете.

Старий помалу нагнувся. Надів бриль і взяв старенький свій костюм, у якому їздив на станцію раніше із старшим сином. Служниця пильно спостерігала, як він ворушився. І як випростався, вона йому запропонувала:

— Ходім тепер зі мною.

І взяла під руку. І минули, може, з троє дверей у сінях, освітлених із калідорної стелі електричною лампочкою… І увійшли у світлицю для недужих. У ній було троє вільних ліжок, застелених ковдрами, а в кутку тільки одно з хворим, що лежав головою до вікна. Він був непорушний. Електрична лампа світила ясно. І Брус найяскравіше помітив у цій світлиці тільки чисті плювачки коло кожного ліжка. На них білий луд був уже місцями позлупуваний, і плями робили враження, що у плювачках є чорна холодна вода.

— Оце ваша тут господа і ваше ліжко. Лягайте і відпочивайте. Лікар прийде до вас аж узавтра вранці. Прощайте.

І вийшла. Брус ліг і зараз же укрився з головою, бо від купання йому було трохи холодно. І, скоцюрбившись, затих. І по всім тілі стало приємно розходитися тепло. Та серце його, не вгаваючи, било тривогу, хоч він почував і утому, і бажання заснути. І пролежав він так довгенько, і таки заснув. Та й сниться йому, що кличе його Мадес подивитися на воду у Оникіїв Яр. Аж там пливе від вершини до панщаних загат

зачинена шафа з ліками. Вона витикалася боками з води до половини так, що двері, колодка і печатка дуже виднілися відтіля. І тільки що він хотів спитатися сина, "чого це його аптечка у воді", як тут на саму колодку сіла дика качка і, махаючи крильми, стала кричати на шафі. А шафа пливе та й пливе. І враз хтось торохнув із рушниці. І вся шафа на воді, і качка стали у такім густім диму, що і проглянути не можна. А коли розійшовся дим, то на воді не було вже ні шафи, ні качки. Тільки хвилі ішли до загат і хлюпали у береги. І Брус напівсвідомо заворушився у ліжку і, напівсвідомо відчуваючи своє реальне становище, став лагодитися знов затягтися сном.

Аж ось у кімнаті враз розтинається справжній постріл. І схопився Брус на ліжку, і глянув туди, де був столик. Та й побачив, що перед столиком стоїть середнього зросту чорнявий чоловік у білім лікарськім одязі і дивиться пильно на його, і тримає у правій руці широку з білої гуми ляпавку на мух. І коли помітив нічний відвідувач, що Брус дивиться на його свідомо, хоч і стривожено, то зараз же знов із усієї сили ляпонув по столі. У Бруса на спині по шкірі сипнув мороз холодними голками. А потім Брус усім своїм єством відчув і жах, і глибоку образу і стримано спитався:

— Що це ви… з мене собі забавку знайшли?..

І зараз же почав діставати свою одежу. А той, що ляпав, став його заспокоювати так, мов кат заспокоює свою жертву перед шибеницею, утішаючи її тим, що мотузка не перерветься. Мовляв, міцна… Він говорив:

— Тут ви тільки один той, що чує моє ляпання, бо той другий, що ззаді вас лежить, уже ніколи нічого не почує… І ви, прохаю вас, не гарячіться і не вдягайтеся. Кімната ця заперта і ось ключ у мене в руці…

І розтуливши долоню лівої руки, показав ключ і сховав його в кишеню. А Брус, що був затих від слів відвідувача, почав знов

удягатися… І вдівся, і хотів устати, але похитнувся і знесилено сів на своє ліжко. І незнайомий, побачивши, що хворий сів, став і сам гіпнотично осідати на стілець, не спускаючи очей з Бруса. І нарешті і він сів і, тримаючи над столом у правій руці ляпавку, спитався:

— Скажіть мені, але тільки щиро. Скільки ви золота закопали у себе в дворі?

Брус подивився на його мовчки і, страшно важко зітхнувши, відвернувся від допитувача і опустив свої очі на свої босі ноги, бо чоботи лишилися у ванній, а зараз би, може, вони б і здалися. А той, від столу, настирливо наполягаючи, допевнявся свого:

— Я вас питаюся, скільки ви золота сховали у себе в дворі? Чи, може, ви його віддали старшому синові, і він його відвіз у Київ?..

— А хіба вже це тут не лікарня?..

Спитався старий замість відповіді таким голосом, неначе почав приходити до пам'яті, а йому відповіли:

— Ні, це лікарня. Тільки треба, щоб усі люди знали те, що й колись знали. А колись знали он що. Де тільки людська нога стане, то там уже і є Божа воля. І тепер так само. Де тільки людина хоче відпочити во ім'я своє, то там уже і Гепева не дає людині прийти до пам'яті во ім'я комунізму. Бо дати вам прийти до пам'яті, то ви станете такими ж розумними, як і комунізм, а може, ще і розумнішими. І тоді козирна карта може опинитися у ваших руках. А ми цього не хочемо. Зрозуміли?.. Отже, говоріть, де ви сховали золото, то доживете ще віку у супокої… А ні, то побачите, що буде. Я жду.

Та й устав він із–за столу, та й пішов він з ляпавкою до вікна і повісив її на тій ручці, якою відкручують вікняні засуви. А потім вернувся і, сівши знов на стілець, став дивитися не то хижими очима, не то утомлено–

допитливими на майже очманілого старого чоловіка, який, не спускаючи очей із свого допитувача, сидів і мовчав. І хто його знає, скільки б часу був би отако Брус, якби незнайомий не перебив сам так далеко зайшлої мовчанки:

— Вам рятунку від Совєцької влади немає ніде. Вся "Комнеза", всі службисти, всі учителі, всі комсомольці є совєцькі шпики. Але це ті, що зверху видно. А як додасте ще й тих сюди, що ловлять зопалу, зненацька, то вийде і страшна наша сила. І де б ви тільки не забажали розміняти своє золото на такі гроші, щоб жити, то ви звернетеся тільки до Гепеви… Цебто люди, яких ви попросите розміняти, будуть Гепева. Чи це буде в глухому селі, чи в Адесі, чи в Києві, чи в Москві… Ваша справа програна. Я все знаю. Знаю, що ви копали в хаті і закопували. І знаю, що ви знов вибрали те, що закопали були. Тільки мені не відомо, куди ви діли ті царські п'ятки та десятки, що назбирали за своє життя?.. І коли ви їх віддасте нам, совєцькій державі, ми вам дамо супокійно дожити свої дні… А коли не признаєтеся, то повірте, загине з вами і той син, що в Києві… От вам наш діагноз до вашої недуги… Тямите тепер, що ми таке і що ви?.. І через те не викручуйтеся, і вам краще буде. Говоріть правду…

Брус чув, як цей чекіст був сказав, що його, чекіста, у цій кімнаті слухає тільки одна людина, бо той, другий, мертвий лежить. І зараз все, що сказала оця потвора, повіяло на Овсія Юхимовича не жахом смерті чи якоюсь великою дійсністю людського нещастя, а страшною пустелею і порожнечею. Страшна самота опустила на його серце пустельніший і прозоріший холод, ніж зимове небо, де немає жодного шерху від живої тварі… Чи може він бути рідним тепер Мадесові?.. І чи його громада може врятувати, якій він віддав усе своє життя? І що вона сама для себе зараз? Солома, яку мни, крути і пали, і вона буде солома. А Бог… Що він про його знає?.. Хіба тільки те, що малі люди віддані на якесь перебивання, якесь перепаскуджування, якщо не на справжню погибель. І одна якась думка у душі Овсія Юхимовича боляче, боляче затужила, щоб він спромігся із останніх решток своїх сил і як можна найшвидше дати звістку синові аж у Київ, щоб тікав… І самому, щоб як

уже погибати, то не в лікарській кімнаті і не в якійсь там ямі Гепеви, а умерти серед тих трав та хлібів, серед яких він прожив вік, допомагаючи їм у землю входити зерном і помагаючи їм рости і доходити стиглого часу так само, як він робив це саме і скотині. І отой жах, ота порожнеча людського життя перед хлібами і перед травами йому і на смерть не буде страшна. Треба тільки якось зійти з очей цієї потвори, що сидить за столом.

І він спитався не для потреби, що живе у цю летючу мить, а для того, для чого і звір робить кручені сліди по снігу, коли його нора близько до небезпеки.

— А чого ж це ви мене ввесь час кобенете, як ворога якогось, ніби я якесь душогубство зробив?.. Чи наш народ не "Совєцька власть"?..

— А яка ж ви "Совєцька власть", коли ви з добром своїм ховаєтеся від нас?.. Хіба хто скаже, що ви у землю упаковували черепки з розбитої миски, як довідається, що ви щось закопували?.. Не скаже, а скаже, що ховали царське золото... А раз так, то ви ворог. І тільки тим докажете, що ви приятель, як признаєтесь, де ви діли золото. Кажіть, чи воно у Київ поїхало, чи у вашій садибі закопане?.. Бо жартів з такими, як ви, у мене ще не було.

— Я бачу, ви хочете золота. І я знаю, що яку б я вам правду свою людську не дав, ви її відкинете, як смердючу і непотрібну ганчірку... Є в ній золото — ви її розгорнете і візьмете те, що в ній, а саму знов у гнояку чи в болотяку замісите, щоб і не згадати... І я кажу: у ганчірці золота немає. Ця ганчірка була людиною і служила людям і своїм здоров'ям, і розумом, і... і...

Гірко почав був говорити нещасний Овсій Юхимович, та "кат" скочив з місця і вибіг із–за столу до ліжка і, показуючи йому на його босі ноги, вигукнув:

— Ви, старий дідугану, де ваш глузд і совість… Гляньте ось на свої ноги… Ге, чисті?.. Ге?.. А чого ж ви не подумаєте, що це вам "Совєцька власть" дала можливість мати їх чистими та ще й поклала вас, як дитину мати, у чисте ліжко?.. І у вас хватає лою ще й говорити так?.. У–у–у… кодло гадюче!.. Немає у вас до нас щирості, то ж немає у нас до вас і пощади!.. Ви вже самі на себе муки звели, і перед своїм здохом ви все ж не попа покличете, а нас і скажете, де ви заховали золото… Ту силу, яка потрібна "Совєцькій власті", щоб нею, цією силою, купити у загранишних буржуїв рештки тієї совісті, що вони мають… і щоби підкупити найбільших їхніх попів, щоб вони казали і на сходках, і в церквах, аби правили, що ви самі вигибли, бо ми, "Совєти", більшовики, маемо Бога, а ви всі — сволота, тварюки, свинота немита!..

І, повернувшись, пройшовся сюди й туди коло столика. А потім знов звернувся до мовчазного і ошелешеного старого чоловіка і звелів:

— Зараз роздягайтеся і лягайте, і лежіть, поки не видужаєте… А потім ми з вами закінчимо розмову… Ну, чого вилупили баньки?.. Розумієте, що я вам сказав?

Овсій Юхимович життя своє прожив, але добре пам'ятав, що з ним ніхто так не розмовляв, як оцей. Кожну роботу, кожну обіцянку він виконував на всю міру своєї совісті та уміння. І як вивчився до скотини, то ніколи і ні при яких обставинах він знехотя не відбував своїх запрошень. І коли люди з ним розмовляли, то тільки з пошаною і подякою. І він був серцем і душею цьому радий, бо почував, що заробив і заслужив… А це?.. Чи людина, чи що воно?.. Навіщо так страшно б'є у рани наболілої його душі?.. І від цієї свідомості Овсій Юхимович мав страшно жалісний вигляд. І отой старенький костюмчик, у якім ми його перший раз описали, сидів на нім, як чужий, бо став широким від того, що хазяїн схуд. І свіжі сорочки виглядали коло шиї так, неначе на вмирущім. І сива голова з висками, обтягнена шкірою так, що всі її кісточки випиналися, мала вигляд голови того мерця, що зсохся. Тільки очі під густими бровами були розтулені широко і були такі темні від збуреного почуття, що не видно було в їх навіть чоловічків. І здавалося,

що з їх може вибухнути кожної хвилини гнівом і розпукою все життя, і тіло заніміє навіки… І вуса хоч і стирчали на два боки по–котячому, то теж не зменшували страшності у вигляді Овсія Юхимовича, бо відгороджували верхню частину голови міцними і ясними зубами, і через те збоку здавалося, що під тими вусами розтягся відвертий сміх тієї людини, що умирає… хоч ми й знаємо, що в таких випадках люди не сміються. Босі ноги здригали, а права рука лежала на коліні і трусилася… Цей вигляд говорив не про страх, а про несподівану появу того, що здавалося у людськім житті на цім світі неможливим.

І "кат" цього вигляду не витримав. Йому стало моторошно, і, щоб затушкувати це в собі, він рішучим кроком підійшов до хворого, промовивши:

— Кажу я вам лягати, то лягайте…

І почав розстібати на нім піджачок. А розстібнувши його і поклавши на те місце, де й лежав, він стяг і штани і поклав теж туди… І нахрапно повернув хворого на подушку та й додав:

— Лежіть і вичунюйте, і пам'ятайте, що я з вами не скінчив ще справи… і затямте собі, що вам уже немає куди іти відціля… Вам треба турбуватися про те, щоб супокійно умерти… Сьогодні увечері вашу аптечку перевезли до Онопрейовича.

При тих словах недужий заворушився і звісив голову на груди… З очей його покотилися мовчазні сльози по щоках, а потім почали зриватися на подушку… Він був знесилений раптовими і тяжкими переживаннями. Та кат уже цього не бачив. Він швидко вийшов із палати хворих. І ми йому навздогін повідомляєм читача, що це був Парцюня.

Пройшло трошки часу. І чути було, як за стіною годинник хрипко пробив дванадцять годин. Овсій Юхимович підвів голову. Надворі за

вікном видно було нижчу частину явора, освітлену електричним світлом, мабуть, від того ліхтаря, що горів перед дверима цього корпусу. І старий здригнув. Він побачив на віконній ручці Парцюнину ляпавку. І зараз же, силкуючися, перевів погляд до того хворого, якого він помітив ще тоді, коли його увела служниця. Той лежав у такій самій вистаті, як і тоді. І коли кат сказав, що "той" уже нічого не почує, то видно добре знав, що "той" уже мертвий. Чого ж його не винесли звідси?.. Чи, може, його винесуть аж тоді, як Брусів труп положать на його місце для лякання іншого кандидата на смерть?.. І поклав свою голову Овсій Юхимович знов на подушку. І відчув у палаті страшно важку тишу… І світло лампочки, і застелені ліжка, і стіни, і підлога, і двоє вікон були такі тихі, як той мрець. І Овсій Юхимович почав пригадувати, де він дів свої чоботи, бо невимовно йому стало сумно, стиснутому тишею, у цій палаті…

Розділ восьмий

Утеча з пастки

Зважаючи на ось таку турботу, він лежав, не сплющуючи очей і не вкриваючись. І відчуття того, що там за спиною щось лежить мертве, а хоч похоже тільки на мертву людину, тримало його стурбовану і звужену свідомість у такім стані, як і пальці пробувають, коли мають у своїх пучках розпечену бараболю, яку треба швидше випустити, щоб не поробилося пухирів. Йому треба було тікати, і він ждав, неначе вибираючи для цього уже знайому мить. І зараз йому хотілося, щоб і світло погасло, хоч і знав, що так не буде, бо не знав, де шукати вимикача… Аж ось далеко в селі заспівав півень. І схопився Брус так, ніби він цього співу і чекав, і ніби спів йому і сили збудив. І спустив старий ноги на підлогу, і встав… Хилитнувся і нагнувся до одежі. І надів штани і піджак. І побачивши те, що бриль лежить долі, хотів не брать його. Та думка несамовита торкнула свідомість, що оцей, який з ним розмовляв, може дати собаці понюхати бриль, і собака знайде, куди хазяїн утік. І нагнувся, і надів бриль, хоч трохи, трохи він не ліг поруч бриля… І, не оглядаючися вийшов помалу з кімнати, бо її не запер за

собою той кат. Мабуть, гадав, що кволість кращий сторож, ніж колодка. Брус дивився собі під ноги, щоб не впасти. Так робить і та людина, що переходить через кладку якусь безодню і не спускає з кладки очей, бо один погляд набік — і вона уже летить сторч туди, звідки живою уже не вернеться… Сіни були освітлені так само, як і тоді, коли він увійшов сюди. Він упізнав двері в купальню. І ввійшов туди. Чоботи його лежали коло дверей під стіною, а сорочки коло ванни. І він рішив іти у больничних. І витяг з кишені носову хусточку, і зв'язав чоботи нею за ті вуха, за які він завжди тяг, коли взувався. Та й перекинув через плече чоботи так, що один зліг на спину, а другий звис на груди. І вийшов, і пройшов сіни. Двері були не заперті і тут ще й трошки відхилені. Крізь щілину видно було східці, освітлені ліхтарем. І коли він відходив від цього корпусу, то перед ним стіною став ряд яворів. І в його думці стало те, щоб іти навпрошки крізь сад і вилізти у якусь дірку в тину. Але заперечення, що в тину може і не бути дірки, повернуло його на стежку, викладену з дощок. І ввійшов він у амбулаторію. І впізнав тут ті двері, якими його уводив Мадес. Вони були заперті ізсередини ключем, що стримів у дірці. На щастя Брусове, і тут не було нікого. Тільки електрична лампочка світила і освітлювала теж і за вікнами: сторчовий тин і кущі бузку. Утікач підійшов до ключа, зліг на двері і повернув ключ. Двері відчинилися, і він переступив поріг у сіни. І, не гаючись ані тієї миті, замкнув за собою двері у амбулаторію, а ключ лишив у дірці. І помалу зійшов із східців на волю.

Ще не розвиднялося. Але він відчув тілом ранкову прохолоду. І, перехрестившись, промовив:

— Господи, поможи…

І передибав упоперек Мельниківський шлях, і підійшов до полів. Між ними і дорогою тягся довгий і підвищений рубець насипу, зарослий кущуватими будяками з довгими потрійними кольками. Брус був босий і зрозумів, що не перейде із шляху в поле. І пішов попід цим зарослим гребенем, шукаючи межі. Він був супокійний, бо ще зорі блищали з нічного неба. Він ішов на захід і минув лікарню, що своєю нічною

формою нагадувала купу густої тьми, яка дивилася на його втечу кількома гострими вогниками, і своєю близькістю тільки вона й тривожила Бруса. І він ішов, несений одним бажанням: як можна швидше зійти із цього обшару, де вивищується лікарня. І разом з цим боявся спотикнутися, бо знав, що буде дуже важко вставати. Та чи то ж і встане?

І враз відчув під ногами гладкість ґрунту. І придивився пильніше. Саме тут починалася межа. І він з полегшенням зійшов на неї і пішов у темні поля. Перед ним були і вони, і небо одного кольору, тільки зорі над ним відрізняли свій простір від земного. Направо від Бруса було темніше, ніж у інші напрямки. І він знав, що там є яр від Насачева аж до Ладимирської станції. І ним іде залізниця, і попід залізницею тече річка. І туман з річки, і дим від паротягів, мабуть, змішалися у одну гущину і висять над яром, бо ніч тиха, хоч і темна. А з лівого боку ішов шлях на Куцівку, і його теж було не видно. Тільки далеко–далеко, мабуть, аж за Самгородком, стояла якась заграва, похожа на лісну пожежу.

Межа пересікала толоку. Через те йому прийшлося іти по рівному і по вкоченій землі. Але це він прийняв до уваги тільки тоді, коли якийсь селянин парою коней і возом почав обминати його. Але не встиг Брус заспокоїтися від свойого висновку, як селянин припинив коні і гукнув:

— А сідайте та підвезу!..

Старий придивився і підійшов до воза… І щоб сховати свій сором, що не вилізе, попрохав:

— Я положу тільки свої чоботи… І ви мене покиньте та й їдьте собі. А як скінчиться межа, то ви тоді скиньте мої чоботи… І я надійду і візьму…

Чоловік натяг віжки, щоб коні заспокоїлися, і спитав:

— А відкіля ж ви?

— Із Смілянської лікарні… у Куцівку. І, повірте, так знебувся, що і ніг не підтягну… То ви вже, будь ласка, хоч мої чоботи підвезіть.

— Ге–е, так не годиться… — відказав селянин. — Ану лишень я вам поможу вилізти, якщо ви самі себе не подужаєте висадити на віз.

І зліз, і справді поміг вибратися Брусові на свою хуру, а потім і сам сівши на старе місце, підняв угору батіг і тільки проказав:

— Ану, карі…

І коні рушили жвавим тюпаком, а селянин, обернувшися до Бруса, говорив:

— Який ви небоязкий… Та ж я міг би узяти чоботи та й поїхати собі. Ви ж знаєте, що час тепер такий, що і за гнилу реміняку на вшивальники треба платити клунками пашні… А ви мені повірили… Та й що ж би то я мав у грудях своїх, якби самі чоботи повіз, а охлялого хазяїна не взяв?.. Дивна ви людина… У мене коні невтомлені, то чого ж би вас і не підвезти?

— А ви, мабуть, уже ідете до жнив, що з косою та з вилами? — Брус йому мову ізвів на друге.

— Де там! До жнив ще треба ждати неділь з дві. Я іду у Шохинів берег укосити трави… та трохи й худобу попасти…

І, відвернувшися, почав їхати мовчки. А Брус цьому був і радий. Він боявся, що селянин його може упізнати. Старий чоловік своє горе мав, як тяжкий собі сором.

Почало уже й світати. З лівого боку у їх іззаді все небо взялося рожевою смугою над землею. І по всій толоці стали видні купки навоженого гною. Трава і будяки аж чорніли силою ранкової свіжості. І

пилюга на межі, якою вони їхали, за колесами не вставала, бувши придавлена нічною вогкістю. І нарешті поле почало перехилятися у глибокий Шохинів яр. Вони тепер саме минали економію. Дорога до неї була заросла травою і терном. І видно було, що одвірки воріт двору були витягнені і на їх місці росла висока польова бузина. Стіни економіческих будинків виднілись крізь кущі молоденької акації та крізь вишеньки, та крізь кручені паничі, поплетені на ґанках і на лутках без вікон, і на повалених виводах. Вони проз це румовище проїхали мовчки в яр, посеред якого росла рогоза та осока, а по краях висока гарна трава. Вся вона крайками листочків сивіла від роси.

І селянин повернув коні понад травою і зупинив. Шини і обіддя коліс зразу стали запорошені і мокрі. Коні почали пастися, а селянин поміг Брусові зійти з воза і показав пужалном, куди можна пройти на куцівські поля:

— Он, дивітеся, насип. То Совєти роблять шлях на Умань. Там попід насипом є стежка, якою можна пересмикнутися на той бік.

Брус подякував і знов так само, як і раніше, поклав на плечі чоботи та й пішов по мокрій траві.

Але коли вийшов до акаційової посадки, що ішла від мельниківського поля аж до куцівських полів, то відчув тяжку втому у всім тілі. Та ще й до того почало знов пекти під грудьми. І свою голову він відчував з тупою біллю, похожою на сонливість п'яної людини. І йому здавалося, що це голова така важка, що аж ноги вгинаються, а не тіло разом з чобітьми. І він ледве дибав, і чогось певний був, що він дійде до села, коли не сяде відпочивати. І він ішов. Вже залишив за собою і посадку, вже увійшов на межу між куцівські жита, але все не сідав, все перемагав свою утому. І якби було кому спитати, куди він іде і чого поспішає, то Брус напевне і не сказав би… Хіба, може, трошки подумавши, промовив би:

— Сповістити Івана, щоб швидше виїздив, бо вже батько вмер.

Бо оте, що він говорив селянинові, що він іде в Куцівку, значило, що він іде умерти на просторах своїх полів, бо він не мав сили немощного себе комусь накидати. Дарма, що все життя своє з найсвідомішою своєю часткою віддав своїм людям… І тепер він дибав і дивився, де б його сісти так, щоб стінка житів була захисником від сонця і щоб давала затишок не так від вітру, як від непроханих очей.

Те плече, на якому висіли чоботи, було нечувственне, і ліва рука, яка трималася на грудях за сталку піджака, не могла уже розігнути пальців, щоб пустити її… Але він добре почував, що вже потрібно дуже мало, щоб упасти… Може, повіву вітру, а, може, голоснішого шуму житніх колосків… А то, може, він упав би і від раптового цвіріньокоту горобця над вухом?

А сонце тим часом низенько, по самісінькім обрію, перекачувалося від нижчого місця до вищого так само, як і перекотиполе, що, опираючися на свої сухі бадилини, не опадає, а біжить і біжить… І сонце, спираючися на своє проміння, котилося і котилося аж в ті жита і трави, і ліси, яких воно діставало промінням і які схилялися від тягару сонця. І блискали свіжістю і вогкістю, і росою, утворюючи для сонця ранкову путь.

І подивився Брус на світ. Аж висока і біла, у клубку соняшного червоніння, стоїть над ярком Куцівська церква. І закрутилася у його голова, і він похитнувся і впав лицем у жито. Хотів ліву руку випростати і не подужав.

Земля була ласкаво прохолодна і пахла крізь зім'яті житинки і колоски дорогим і милим ранковим пахом. У йому чулися і торішні соломинки, і синюшна роса, і свіжі корінці, і торішні перетлілі корінці, і кузочки, і комашки. І людина всім тягарем свого тіла прилипла до землі і стала почувати себе аж ніби дужчою. То було байдуже, що бриль

посунувся Брусові на спину і що на його сиву голову житинки позвішували свої остисті головки і гойдалися від вітру, і торкали його волосся на голові так, як маленька дитина часом стукає у чужі двері худенькою ручкою, щоб люди відчинили і дали їй напитися, бо вона сирітка.

Та й почув старий Брус крізь своє заспокоєння, що вийшло із вогкої землі та із зеленого зела:

— Дядьку… Дядьку, уставайте. Вже сонце підбивається під сніданок…

Але не можучи поворушитися і повернути голову до ласкавого голосу, він попрохав:

— Стягни у мене чоботи із плеча… та й поклади збоку при мені… Вони мене так придавили, що я й не встану.

І дівчачий голос знов промовив співчутливо:

— Боже мій, перший раз бачу таке… Людина із–під чобіт не вивернеться… Ось я вам поможу…

І справді, за якусь хвилину він уже сидів на межі під житом, а чоботи його, зв'язані носовою хусточкою, лежали поруч із ним на шпурині, а на чоботях бриль. Ліва Брусова рука трималася землі, і він ворушив пальцями, неначе радіючи, що упізнавав ними землю. Ноги були босі і в пилюзі, яка спочатку, змокрівши на ногах, а потім висохши, стала сухішою від шкаралущі. Штани чорненькі були не підкачані, помокріли знизу аж по коліна. Брус викликав жаль. І дівчина промовила:

— Дядечку, посидьте тут трошки. Я побіжу в село, і люди прийдуть і вас заберуть.

У Бруса мигнуло в голові, що можуть узяти ті самі, що вже його брали, і попрохав знов:

— Дочко, потривай трохи… Скажи мені, де я?

— Під Куцівкою.

— А чого ж це ти опинилася ось тут коло мене?..

— Я іду із Ташлицького хутора до Бруса старого. Мене тітка послали.

— А чия ж ти?

— Шелестіянова.

— Ти Гапуся?..

— Гапуся…

Вимовила дівчина і геть уже не тим голосом, з яким вона звернулася була з самого початку до Бруса. Зараз, чуючи її голос, здавалося, що вона зупиняла накипілий плач, якому ще нічия ласка не дала вирватися із ображеного серця… Або неначе вона збиралася прохати оцього незнайомого чоловіка, щоб він її уже нічого не питав. Але Брус таки питався:

— Чи ти ж того Бруса знаєш?.. Та й чи бачила коли–небудь…

— Бачила…

— Бачила?.. Бідна дитинко, не йди нікуди. Я й сам себе урятую… Я тебе знаю… Я — Овсій Брус. Скажи мені, навіщо я тобі?.. Мені гадається, що я можу стати у пригоді, якщо ти хочеш того, що я думаю.

Дівчина злякано глянула на його, а потім на його чоботи і на бриль і почала втирати очі зелененьким хвартушком, говорячи:

— Я бачу, що ви мені вже не поможете… Я пізно прийшла, дядечку, до вас… Ви вже он не хочете, щоб вас і люди рятували.

У Бруса тремтіла права рука, якою він тримався за грудку, щоб міцніше сидіти. Ліва рука теж трималася землі. Він не мав сили навіть сидіти так, як треба. І дівчинині останні слова неначе його отверезили і привели до розуміння всієї страшної його ситуації. І він, рятуючи те довір'я, що дівчина спочатку висловила до того Бруса, до якого ішла, сердечно її попрохав:

— Скажи мені, дочко, що ти хочеш… Я тобі допоможу хоч словом.

— Поможіть… Мені й тітка казали, що тільки ви можете допомогти.

Коли вона це говорила, то дивилася в землю і хвартушком затуляла обличчя і тисла до очей його. Збоку здавалося, що вона вимочує ті сльози, які повіками видавлювалися із очей. І Брус, на диво володіючи собою, обережно і співчутливо поставив їй знов питання і разом з ним і виправдування себе за його:

— Як я можу тобі помогти чи комусь іншому, коли я не знаю від чого? Я мушу все знати, щоб стати людині у пригоді… Кажи, не соромся…

— Я черевата.

Так, як вона вимовила своє лихо, тільки самогубець хреститься і плигає на каміння, щоб розбитися. Вона ще не знала, що такі скоки вона ще не раз робитиме в житті, але тоді вже знатиме, що у тій безодні, куди плигатиме, буде не каміння, а щось інше, на яке жінки падають і не розбиваються. А тут вся гострота становища ще показувала на

страшну небезпеку. А старий Брус своїм людським обов'язком пішов назустріч погрозі:

— Дочко, слухай добре… Уже мої ліки не в моїй хаті… Не в мене. Але є інша стежка, якщо ти не боязка дівчина. На цій стежці ти можеш і врятуватися… Перед Великоднем я лікував корову у однієї Макіївської вдови. І скотину врятував. А хазяйка, знаючи, що у мене є син у Києві… Вона думала, що він ще нежонатий, і я думав… І дала мені десять золотих карбованців… Царських. Щоб син мій із їх зробив собі перстень на шлюб… А може, і два. І зав'язала цю десятку у червоненьку стрічечку і заплела моїй коняці Вигрі у гриву над чолом. І тая стрічка червоненька і зараз висить там… І ти піди чи ввечері сьогодні, чи взавтра рано. Краще мати при собі і ножнички. І коли Вигра їстиме, то ти її чоло погладь ласкаво і відріж ту стрічечку з десяткою. Та й їдь за гроші ті у Киш… Я дам тобі адресу…

— А до кого ж я по'іду? — спиталася розгублено і недовірливо Гапуся.

— До мого Івана. Його жінка у цім році вийде на жіночі лікарі. І вона тебе урятує. Тільки чуєш? Як дістанеш ти гроші, то того ж дня і добивайся на станцію… Чорт їх бери, коли їх візьмуть геть усі за квиток, то бідкатися немає чого… Але тут я уже тебе прохаю… Перед тим, як матимеш іти на станцію, піди до Онопрейовича, нехай візьме у шкляну принцовку тих ліків, що у зеленій пляшці з великим червоним хрестом… І нехай прийде сюди до мене. Скажи йому про те, де ти мене бачила і що я прохав… Не забудеш?..

— Не забуду. Дякую вам, дядечку. Тільки ж що я не маю адреси…

— Ага… Так ось… У тебе є чим записати?..

— Нема… Я не забуду… Ви тільки мені скажіть.

— Ну, добре… Я не дам його адреси, я дам тільки адресу тієї лікарні, де його жінка працює… Де та лікарня, то увесь Київ знає. Ти тільки спитаєш Олександрівську лікарню і лікарку Щоголову… Не забудеш?

— Олександрівська лікарня і лікарка Щоголова. Не забуду… Ніяк не забуду. Дякую вам, дядечку!

— Почекай ще трошки. І вже там перекажи синові все, що ти бачила, і скажи, що я вмер. І він уже знатиме, що робити.

І Гапуся як стояла, так і заплакала. Але тепер уже вголос. Вона відвернула від Бруса голову до села і, тримаючися обома руками за груди, тужила. Плач рвався з грудей нападами, її горе торкнуло і старого чоловіка, бо у його теж рушили сльози по невмиванім і защетиненім лиці і збігали аж по вусах… І нарешті він вимовив:

— Ну, ходи здорова, дочко. Людям нічого не говори, тільки скажи Онопрейовичу… Іди і не барися.

І Гапуся, дивлячися на село і не оглядаючися на Бруса і ревно плачучи, рушила до села, вимовивши тільки одно слово:

— Прощавайте!..

І зникла за житами. А її туж доносився ще довгенько до вух залишеної в полі людини. У його сльози, як дощові краплини по шибці на вікні, не переставали бігти і бігти… Так само, як і в лікарні було після того, коли Парцюня сказав, що вже його аптечку віддали Онопрейовичу.

І час у полі ішов непомітно. А старий Брус мовчки сидів під стінкою жита, тримаючися обома руками з обох боків за землю. Уже сльози позасихали і на очах, і на ріденькій бороді, і на вусах, і на невмиваних і защетинених щоках під горбатим переніссям. І сонце вже давно звернуло з південної пори і, розкинувши своє проміння по цілім світі і

понад куцівськими житами так, неначе голубка розставляє свої крила і свої пера для туркоту, вело під промінням до заходу усе летюще і цвіріньокливе, і щебетливе птаство, похоже на курчат під крилами своєї матері… Уже хтось із людей надів на Бруса і бриль, а він все сидів на однім місці із заплющеними очима. І можна було б сказати, що він умер сидячи, якби чорні у засохлім пилу ноги не здригались час від часу, коли на їх сідала якась муха, щоб утнути до крові.

Тихо скрізь було і до села, і до Насачівських та Мельниківських ровів. Тільки вряди–годи перебігали межу чи перепелиці, чи зайченята і тишу не полохали, а робили її урочистішою і таємничішою.

Як же сюди потрапила Гапуся, що знайшла того, кого шукала? Вона ішла із Ташлицького хутора проз Линників і Паничів, і проз Громовенків від місця, де спочивав Брус. І її межа пробігала кроків п'ятнадцять від місця, де спочивав Брус. Ця межа сторчовим напрямком стикалася із тією стежкою, що справлялася на хутори. Тут вона і побачила щось похоже на людину. І тепер після неї між небом і землею, над людськими хлібами, стояла незрушенність пригоди і чекала…

Аж ось із–за ріжка двох стінок жита з'явився фершал, добродій Онопрейович, і зразу, вглядівши Бруса, справився до його. Підійшов і став перед ним. І пильно, і напружено дивився якусь хвилину, а потім трошки голосніше, ніж він звичайно говорив, промовив:

— Добридень, Овсію Юхимовичу!

І здригнув Брус, і розплющив очі, і в сірім погляді, опроміненім зморшками і бровами, мигнув якийсь блиск вдоволення, і він сказав так, як люди говорять крізь сон:

— Це ви, добродію Онопрейовичу?

А той зараз же і сів коло його поруч та й спитався:

— Чим я можу знадобитися вам, Овсію Юхимовичу?

Але той, неначе і не чув цього питання, а тільки скерований осередньою силою думки чи почуття, вимовив несусвітнім голосом:

— Подивіться на мене… і як треба, то обмацайте і скажіть, чи я знеможений, чи я недужий?.. У мене і під грудьми дуже пече…

І Онопрейович його запевнив:

— Не треба мені вас обмацувати, щоб знати і сказати. Мені відомо. Ви дуже недужі. Вам треба операцію зробити. У вас шлункова виразка. Але спочатку вам треба оклигати перед операцією… Оце і все, що я можу сказати.

А Брус тоді знов до його, мабуть, керуючись вказівками пережитого тепер, озвався та й спитався:

— А як я видужаю після операції, чи ви поділитеся моїми ліками зі мною, щоб я мії якось дотягти до Божої межі?..

І Онопрейович заворушився і підсунув кепку догори і, прокашлявшись, відповів:

— Знаєте ви добре, Овсію Юхимовичу, що тепер ліків немає нігде, і знайти їх неможливо… по аптеках. І як я вам дам якісь, то і Маздигін, і всі комуністи будуть знати, що я з вами ділюся… І зроблять зі мною те, що зробили тепер і з вами. Бо, повірте мені, що Маздигін щойно приїхав сюди, в наше село, то зараз же й почав мене морочити, щоб я забрав вашу аптечку. Він казав, що ви їздите по селах і агітуєте супроти Совєцької влади і вам не місце у новім житті. Так що не я ліз, щоб вас так страшенно скривдити і забрати вашу кривавницю… А крім цього ще, як Маздигін привозив із вашим Мадесом аптечку до мене, то говорив,

що й і той, із Москви, казав, що вас треба ізолювати від людей. Мабуть, так, як уже ізолювали Сергія Сергійовича?..

— Він же, кажуть, розірвав руку іржавою бляхою і заразив кров… І вмер у себе у ванні?..

Здавалося, Овсій Юхимович цими словами спробував заперечити, та й знов замовк і слухав. І тепер пальці і правої руки, і лівої тремтіли на грудочках від зусилля не втратити рівноваги, щоб не впасти.

— Отож він сам себе ізолював від людей, а якби ні, то йому була б доля така сама, як і ваша.

— Дякую вам, добродію Онопрейовичу… що послухали мене… такого зацькованого, та й прийшли… Я вас прохав там про одну… штуку… І чи принесли ви її у шприцові?..

— Приніс, Овсію Юхимовичу…

Була тяжка і силувана відповідь Онопрейовичова. І Овсій Юхимович глянув на його і показав очима на ліву руку та й вимовив:

— Вона у мене найнедужіша… і ви зробіть упорскування у неї… Потрудіться… І нехай я засну і відпочину. А то я цілу ніч не спав і такий утомлений… А тут ще й діти десь узялися на цій межі і не давали мені заснути: то скидали бриль, то надівали…

І добродій Онопрейович звівся навколішки, взяв ліву руку Овсія Юхимовича і закотив забруднений рукав чорного піджака аж за лікоть. І почав шукати у спідній кишені свого піджака шприц. Але він там чогось заплутався і не так швидко дався з'явитися на людське око, як того хотів Онопрейович. І через те фершал говорив так, аби щось сказати:

— Колись ви робили упорскування скаженим собакам і скаліченій скотині, щоб вони не мучилися. А тепер ми самі, як скажені собаки, потребуємо цього засобу… І ви вже мені простіть на цім світі, бо знаєте, як почав він нам добігати.

Коли він говорив, то закочена рука біліла супроти неба, і її худість випиналася на очі, неначе якась страшна непристойність. Тільки жила коло згину ліктя синіла таким кольором, як і волошка, яких так багато було на цій межі. Але ні… Мабуть, жила синіла страшнішим кольором, бо на чолі у фершала з'явилися краплі поту… І нарешті він прихилився до руки і так її на звисі і встромив шприцом у найсиніше місце. І Овсій Юхимович попрохав:

— Положіть мене так, щоб, коли я буду засипати, то щоб бачити і небо, і колоски… Щоб і сон мені такий приснився, як і те життя, що я прожив поміж оцими полями та нашими людьми…

І замовк. І фершал положив його і підклав під голову чоботи. І став над ним, тримаючи у руці порожній шприц, і тихо плакав. Бриль лежав за головою і за чобітьми у втомленого Овсія Юхимовича. І пройшло, Бог його знає, скільки часу, а фершал все стояв і дивився на лежачого, але, видно, він не ждав ніякого цікавого передсмертного явища. Видно, він був пришиблений таким спокійним і страшним випадком. Овсій Юхимович не сплющував очей і лежав, і дивився вгору, поперед себе. І фершал довго думав, що він живий. Але коли він нарешті узяв руку в лежачого за живчик, то відчув тільки німу тишу уже неживого тіла. І швидко він мертвому розкотив рукав на лівій руці і вирівняв її уздовж піджачка. А праву руку зігнув так, щоб долоня покривала серце. І потім скинув свою кепку і, трошки ще постоявши, пішов межею до села. А шприц його все ще був у лівій руці. І тільки коли він згадав, що люди своїм мертвим сплющують повіки, то зараз же сквапно сховав свій шприц, надів кепку. Йому було важко. І в його виникло питання про своє становище. А що ж далі?.. А далі, він це добре знав, що ні в кого не буде підстав у його відібрати аптечку. І свідомість про це сповняла його певності, і він пішов швидше… Ну, що ж? Всяк буває на світі.

І увійшов він у село, і побачив, як із церковної дзвіниці злетіли чотири ворони і полетіли понад селом. Саме в цей час сонце сідало, і від хатів, і від дерев, і від бур'яну тіні видовжувалися, неначе пальці тієї тьми, що втягала в свою середину обкладене вечірньою міддю сонце.

Розділ дев'ятий

Гапуся у мандрах

Гапуся у Брусовім березі тітчиними ножницями відрізала у Вигри на чолі вузлик і, віднісши ножниці назад, справилася до Онопрейовича. Він її вислухав і кілька разів перепитався, де саме сидить Брус, і, промовивши слово "добре", став мовчки дивитися у шафу, яка стояла перед ним відчинена. Гапуся ще раз його спитала, чи ж він піде. Але фершал і тепер нічого їй не відповів, а тільки зітхнув важко і дивився у свою шафу. Гапусі стало чогось страшно, і вона, вимовивши: "Оставайтеся здорові", швиденько вийшла з хати. І вже як ішла, то ввесь час прислухалася, не оглядаючись, чи не доганяє її Онопрейович. І висмикнулася вона аж на Рохмистрівський шлях. І пішла на станцію Ладимирку без шматочка хліба, а тільки з червоним вузликом у руці. Вона боялася іти межею на Цвіткове, бо треба було мандрувати поміж високими хлібами і страшно було б дивитися на боки, щоб не привидівся старий Брус, який казав їй переказати синові, що він умер. І вона уже собі й гадала, що, може, він таки і вмер. І, може, він схоче на неї гукнути із того світу. І це було б так страшно. І вона пішла широким Рохмистрівським шляхом, яким, кажуть, колись і чумаки ходили. А вузлик не розв'язувала і не дивилася в його. Їй було страшно: ну що як там нічого немає?

І почало їй смеркатися аж напротів Шохинового майдану. І вона звернула із шляху, і пішла до куцівської пшеничної скирти ночувати. І вузлик свій поклавши у пазуху, і видряпавшись на самий скиртин верх, зарилася в солому і швидко заснула. І прокинулася тільки аж тоді, коли почула коло себе шелест. І виткнула вона із соломи голову, і побачила, як спурхнули дві галки і полетіли у степ. Сонце із–за Рохмистрівського

ліска саме витикалося. І вона сквапно встала і обтрусилася від соломи, і обібрала косенята від остюків, і, заплівши їх знов, зійшла із скирти, що була від нічної роси вогка. І чогось із пазухи витягла свій вузлик, і тримаючи його у правій руці, зійшла на шлях та й пішла й пішла. Тільки коли якесь вантажне авто чи хура її наздоганяли, то вона сходила з дороги далеченько в поле, стискуючи тісніше у жмені вузлик. А коли минали, то вона знов верталася на шлях і простувала далі, а у вузлик все–таки не дивилася.

А як проходила вона проз Рохмистрівську лікарню, то спитала одного чоловіка, що сидів на возі коло тину, а біленькі його конячки, випряжені, їли з воза:

— Чи далеко ще до Ладимирки?

А чоловік їй показав шлях пужелнцем і промовив:

— Недалеко. Он туди просто й просто. Нігде не зминай і дійдеш аж до станції.

І Гапуся пішла. Минула гайок і увійшла в яр. Там була річка і через річку місток. Вода текла направо дуже соковитим лугом. А над нею на диво ще росли великі верби і незграбні осичини. І почула вона чмихання паротяга і шум потяга, і нарешті гудок. Одначе поїзда не видно було, бо осики та верби були дуже високі та густі. Над річкою у високій траві позначалася стежка тим, що вона мала трошки нижчу траву, ніж та, що росла з боків. Так колись було на всіх українських лугах і над всіма річками.

Людей на лузі не видко було, тільки сороки перелітали з дерева на дерево і скрекотали. І підійшла вона до зарінка з широким чистим плесом у широких затінках верб. І глянула Гапуся у воду, і зупинилася, і взялася лівою рукою за вербу. Та й побачила, що її сивенька спідничка пом'ята, а на лівім рукаві сорочки, коло мережки, жовта пляма. Це її

вразило, і вона ногою похилила високу траву і сіла коло неї. І аж тепер розтулила праву жменю з червоним вузликом, бо відчула, що болять пальці. Вони аж пограбіли. І розв'язала зубами і лівою рукою вузлик, і розгорнула його на коліні. І заблищав золотий червінець. І вона його взяла на зуб. Спробувала. І закотила підтичку своєї сорочини, і зав'язала гроші у підтичку з правого боку. Полотно не було грубе, і вузлик вийшов не дуже великий. А потім вузлик вона обвила тією стрічкою, у якій раніше були гроші, і теж зав'язала. І тепер вузлик здавався маленькою лялькою, похожою на ті ляльки, якими в селі бавляться маленькі дівчатка. Після цього скинула спідничку, простелила її на стежці і ввірвала скрутень трави, умочила її у воду, і побризкала спідничку. А потім склала її до ладу і складену поклала на траву та й сіла на неї... Посидівши трошки і оглянувшись навколо, і не помітивши нікого, вона скинула і сорочку і лишилася в образі русалки. А потім звелася навколішки, взяла нижчий край сорочки з вузликом між ноги і почала над плесом віджимати рукою жовту пляму з рукава. Пляма зразу подалася, бо була з пилу, який пристав до сорочки ще на скирті, мабуть, через те, що рукав був тоді вогкий. Від прання і сорочка замочилася, і дівчина тоді випрала її всю. І викрутивши добре, сіла знов на спідничку, а сорочку розстелила на своїх колінах. Та й застигла над чорним плесом у Ладимирському яру.

Сонце світило сторчовим промінням над головою Гапусі. І осики, і верби клали свою тінь по цей бік річки і на її плесо, і по той бік неї. І від того, що коло Гапусі і на всім лузі було страшно багато сонячного світла, то тіні і холодки були дуже густі, а по всім просторі лугу соковиті трави давали таку зелень із своєї вогкої тиші, що аж око ховалося у жмурки та у вії. Навіть кульбабки та ще якісь високі жовті квітки з–понад трави не могли заспокоїти тихий крик кольорів лугової зеленини. І скрізь поміж вербами зелень і по їй жовті крапки квіток тяглися стихією життя до сонця і огортали Гапусю і її білу сорочку на колінах з червоною стрічкою коло підтички так, як і свою тільки що розквітлу товаришку–квітку. Було аж душно від тепла. І струмочки пари уставали з лугу аж до вершин осик і верб. А над ними горою ішов шум і тріпотало листя.

І враз Гапуся схаменулася і поклала сорочку на спідничку, а сама, не залазячи у воду, умилася. І розплела коси і витрусила їх знов. Та й заплелася, повернувшись спиною до річки і витягтися молоденьким станом до лугу. І нарешті наділа сорочку і спідничку. І помацавши рукою вузлик і оглянувши себе, швидко пішла понад річкою. Верби, осики і луг зійшлися їй клинком. І вона, виткнувшися із лугових чагарів, побачила перед собою станцію. Особливо добре помітила на станції коло дверей дзвінок, що виднівся відти гарячим блиском. І помітила праворуч на рейках два вагони, теж напечених південним сонцем. Було безлюдно, гаряче і тихо. І Гапуся рушила через гарячі рейки на станцію.

У станції було порожньо і заметено і пахло цигарковим димом, який раніше день при дні уїдався у стіни, у фарбу і в ослони. І тепер він пах і тими речами, які пройняв собою. У Гапусі стало стукати неспокійно серце. Вона сіла на ослін під стіною, що був там тільки один, і стала розв'язувати на підтичці вузлик. Хтось кашлянув. Кров ударила дівчині в голову, і запашіло лице. Але вона, і не глянувши у той бік, відкіля почувся кашель, мерщій розігнулася і побачила перед собою у стіні кватирку з жовтими дверцятами. Відти на неї дивився вусатий чоловік у чорному картузі з червоними кантами. А з–за вусатого визирало друге чоловіче лице, але безвусе. Гапуся зараз же встала, підійшла до кватирки і подала їм золотий червінець, і попрохала:

— Дайте мені, будь ласка, на Київ один квиток.

Вусатий узяв гроші, мовчки на їх подивився і подав молодшому із словами:

— Чи їх можна брати?

А той зразу, мабуть, керований тим самим почуттям, яким керувалася і Гапуся, коли була брала гроші на зуб, витяг з кишені ножик, розклав і попробував ним рубець монети. А потім витяг із кишені совєцький паперовий червінець і, передавши його вусатому, промовив:

— Це вона дала золотий... Дайте їй квиток і здачі.

А далі, повернувшися до Гапусі, спитався:

— Де це ти взяла такі гарні гроші?

— Це мої гроші... — відповіла дівчина. Та хлопець до неї звернувся:

— Ти незаможниця чи хазяйка?

— Хазяйка.

— А чого ж ти їдеш у одній сорочці у Київ та ще й боса?

Гапуся мовчала. Хлопець був у сірій кепці і в чорній сорочці навипуск. Вона була підперезана вузеньким ремінним пояском з білими бляшками на тім кінці, що звисав від пряжки вниз. Чорна сорочка була причепурена червоним самов'язом. Він дивився на Гапусю зацікавленими очима і знов спитався:

— А твій батько комнезам чи ні?

— Комнезам.

Він почув відповідь і засміявся, і знов промовив:

— Це мені подобається... І ти не боїшся сама їхати?

Гапуся мовчала. А тим часом вусатий видав їй квиток і здачі. І дівчина уже ні на кого не зважала, підійшла до ослона, сіла і, поклавши у пазуху квиток, почала лічити гроші. Але молодий вийшов до неї десь боковими дверима. Він був у чоботях і в синіх штанях. І підійшов до Гапусі та й знов своєї:

— Дівчино, на Київ ідуть не всі поїзди, а тільки один на добу. Через те сядеш тільки на той, на який я тобі скажу. Я теж їду на Київ. Будем їхати удвох та ще й у тихім закутку. Згода?..

Гапуся, зарожевлена і зніяковіла, і ніби обороняючись, насилу вимовила:

— Я ж купила квиток не в закуток, а туди, де й люди… Я хочу з людьми.

— Добре, їхатимеш із людьми… Але я тебе в дорозі відвідаю… Ти не будеш сердитися?

Гапуся мовчала. Тоді він їй сказав:

— Поїзд ітиме увечері. Не йди відціля нікуди, щоб я міг на тебе гукнути. Можеш тут ходити і сидіти, але не відходь із станції.

І пішов. Гапуся прослідила його очима, а потім, утерши вуста рукою, почала оглядати свою спідничку і рукава сорочки, ніби шукаючи тієї плями, яку відмила.

Вона себе не бачила, а якби бачила, то таки вдовольнилася б. Її біленька сорочка з чорно–червоною мережкою на рукавах мала вигляд чистенької та охайної. І спідничка уже не була пом'ята, а мала рівненькі складки аж від пояска до блідо–рожевих литок. І поясок, хоч і був шматком старого зеленого батькового пояса, але зараз облягав її стан сумлінно, не виявляючи стрьопів нігде. І кругленька її головка з синіми очима була обведена двома косами від потилиці понад чолом і робила дівчину такою милою, яку дід, побачивши, бажає притулити свою стару щоку до її обличчя, але знаючи, що цього не можна, зітхає і відвертається. А хлопець такий віком, як і вона, зараз же бажає запрохати її у піжмурки. А парубок то вже й думає, а який би то їй гостинець сподобався? І вона це завжди і дома почувала, хоч і не

завжди дивилася у дзеркало і в шкляночку, притуливши її до якоїсь чорної матерії. І зараз вона сиділа сміливіше, ніж тоді, коли увійшла у станцію.

І скільки часу вона так сиділа, невідомо, але сонце уже було зайшло за ті верби та осики, із яких вона вийшла до станції. І холодки від їх, упавши через рейки, досягали кінцями станційних вікон. І Гапусі ставало все сумніше і сумніше і через те, що вона чогось почала боятися отого хлопця з тонким очкуриком. Вона б могла й піти десь пошукати хліба, якби знала, де його можна купити. Могла б і походити десь за станцією і розважитися, якби не боялася того, що втратить поїзд. Бо хто його знає, чи пізнього вечора, чи раннього ітиме він на Киш.

Проходили якісь люди проз неї, але були мовчазні. Пройшов якийсь проз станцію і поїзд, не зупиняючись. І вона почала думати, що це той, якого їй і потрібно. І їй стало сумно так, що вона б і заплакала, якби не боялася того, що хтось побачить. І кілька раз той вусатий щось голосно до когось говорив, і вона думала, що це той з тоненьким очкуриком сидить коло його у засідці і дивиться на неї у якусь маленьку дірочку, а вусатий до його ото і обзивається. І вона не насмілювалася підійти до вусатого і спитатися, чи то не її поїзд пішов так швидко, що й не зупинявся на станції. І в той же час вона аж до тужу хотіла бачити того хлопця отуто десь близько, і їй було б легше, бо ж він їй сказав, що гукне на неї, як підійде поїзд... І в оцій плутанині почувань вона була ніби зв'язана або прив'язана до свойого місця, і тільки перехилялася з боку на бік, коли набридало у одній вистаті сидіти.

І враз вона почула те, чого ніяк не сподівалася. Вусатий чоловік із кватирки почав на неї гукати:

— Дівчино, дівчино!.. Ти спиш?.. Уставай та йди надвір. Зараз прийде твій поїзд. Він стоятиме тільки хвилину... А свій квиток тримай у руках. Як тебе спитають, то ти покажи, а як братимуть, то ти віддай. Через дві хвилини поїзд буде тут.

Гапуся схопилася і була така схвильована, що тільки те й зрозуміла, що треба квиток у руці тримати та треба зараз виходити із станції. А куди ж дівся той з тоненьким очкуриком, то й хто його й знає. Проз неї пройшов вусатий і дуже дрібно задзвонив у той дзвінок, що висів коло дверей. І почувся гуркіт і шум, і загущали перед Гапусею рейки. Вона стояла на пероні, і вусатий знов до неї обізвався:

— Не наближайся до рейок. Стій там.

Гапуся стояла. І підійшов поїзд, гуркаючи по рейках і котячи під собою важкі великі колеса, шипіння і рух, і блиск заліза. І довгий хвіст диму з паротягового виводу ліг на осики, верби і небесну далечінь. І гучний шип і свистіння пари било вгору неначе з могутнього джерела.

І дівчина рушила до вагона, аж їй назустріч вискочив з його по східцях кондуктор і простяг до неї руку:

— Квиток?

Гапуся розтулила жменю. І кондуктор, углядівши там його, показав рукою на двері. І вона швидко видерлася по східцях у сінці вагона і там стояла. І знов задзеленчав дзвінок на станції. І поїзд рушив, збільшуючи і збільшуючи ходу. І вітер завівав у сінці дужче і дужче. А гуркіт поїзда аж лящав у вухах.

І появився кондуктор із другого вагона і, побачивши Гапусю, спитався:

— Ти чого тут?

— Я іду у Київ… Ви мене пустили… Ось мій квиток.

— Тут не можна стояти. Іди у вагон.

І відчинив двері, і впустив поперед себе дівчину. У вагоні від дверей до дверей не видно було нікого. І вона рушила іти вперед між вікнами і розгородками для сидінь, але кондуктор їй звелів:

— Сідай тут.

Вона повернулася до його і подивилася, куди він показував пальцем, і туди й зайшла, і сіла скраю на дерев'яний ослончик. Кондуктор пройшов далі, а дівчина почала роздивлятися. Напротив неї теж на ослончику сиділо три жидівки, а поруч з нею коло столика при вікні сидів жид. Коли вона увійшла, то вони щось почали були говорити між собою по–своєму. А потім одна й звернулася до дівчини:

— Ти далеко ідеш?

Гапуся подивилася на неї і мовчки відвернулася. У неї почався острах від свого сусідства. Вона не раз чула удома, що жиди разом з кацапами виробляють з людьми, аби тільки їх швидше загнати в комуну. Вона не допитувалася, чи все те правда, що люди говорили про жидів, а тільки бачила і чула, як люди ненавиділи комуни. І зараз вона почала боятися, щоб її силою не взяли глядіти жидівських дітей. І силкувалася у їх бік не дивитися, а тільки дивилася у віконце з лівого боку у стіні та ще на двері. Поїзд дуже швидко пролітав проз хати, ліси, поля і луги. І вона чула, як від швидкого руху пісок, зірваний вітром, лускотів об шибки вікон. Але коли доводилося поїздові ставати, то вона не могла утриматися, щоб не глянути направо у вікно, коло якого сидів жид. І через те вона помітила, що і він був так само удягнений, як і той парубок, що їй розміняв Брусового червінця. І цей був у чоботях і в синіх штанях і підперезаний вузеньким очкуриком з біленькими бляшками на тих кінцях, що звисали. Тільки й того, що на жидові верхня сорочка була біла–біла. І він так само був і молодий. І їй тепер добре пригадалося, що і Маздигін так само удягається. І що Маздигін є чекіст і партком і що люди його бояться. І їй уже стало моторошно від однієї цієї свідомості. І вона уже була певна, що і той є чекіст, який їй міняв гроші. І в неї виникла думка, що, мабуть, і той "вусатий", і тутешній кондуктор

боїться його так, як і люди бояться Маздигона. Бо чекісти тільки на те у Совєцькій власті, щоб людей дурити і вбивати, і на Ладимирці, хоч і сказав чекіст, що її гукне на поїзд, але гукнув тільки вусатий.

І Гапуся почала пильно придивлятися до тих хатів, що пролітали проз вікна вагона. І помітила, що всі вони під стріхами і з білими вікнами, і такі ж ласкаві, як і в їхньому селі. І хоч вона знала, що тут скрізь Україна аж до Києва, і що Київ теж є Україна, але вона сказала сама в думці:

— Це ж Україна!

І полегшено зітхнула. Вона рішила, як стане поїзд, вискочити із вагона і піти в село, і розпитати шлях на Київ, та йти туди пішки. І зараз же відчулося, що дуже хоче їсти. І ковтнувши слину, нашорошилася ждати, коли стане поїзд.

І як навмисне, враз відчинивши двері, якими вона увійшла у вагон, з'явився той самий чекіст, що міняв їй гроші. І Гапуся вхопилася обома руками під собою за краї ослону так, неначе її мали зараз кудись тягти, а вона мала триматися, щоб не йти. Він підійшов і сів між жидом і нею, і простяг їй у газетнім папері шматочок хліба та й промовив:

— На, та з'їж. Ти, мабуть, їсти хочеш?

Гапуся не мала сили відмовитись, бо ж вона їла тільки в тітки… вчора. І взяла в руки хліб з притишеною подякою: "дя…кую".

І подивилася на жидів. А ті справді з неї очей не спускали. І вона опустила з хлібом руку на коліна і жалібно перевела очі на свого чекіста. А той їй почав піддавати охоти:

— Їж, їж. Я ще тобі і вранці дам.

І саме в цей час зупинився поїзд, і чекіст мовчки устав і вийшов. А Гапуся зараз же газету лівою рукою зібгала і поклала її коло себе, а хліб почала їсти. І вже не думала про жидів, неначе їх і не було. Після вечері вона зсунула зібгану газету із ослона додолу. І про те, щоб іти пішки на Київ, уже не мала й гадки. Але так само силкувалася не дивитися у той бік, де сиділи жиди, хоч вони і геть на те не зважали, її дуже муляло, що вона взяла у чекіста хліба. Чого він так до неї придобряється?.. Чи ж не може бути, щоб він забув Ладимирку, де він допевнявся з нею їхати у тихім закутку?.. А він казав, що й ще принесе хліба вранці. Значить, він не нагодиться сюди вночі?.. Увага чекістова її лякала. Від цих клопотів вона втомилася і почала хилитися на сон.

Надворі давно уже було темно. І у вікно не можна було бачити ні лісів, ні лугів, ні полів, ні сіл. Уже всі жидівки полягали спати і на нижчих ослонах, і на верхніх полицях. Тільки жид коло вікна куняв над столиком, та крізь вікно мигтіли зорі на чорному небі. Був пізній вечір чи, може, й ніч. Інколи зорі зникали на мить у клубках того диму, що вилітав із паровикового вивода, і після цього знов трівко ворушилися своїм блиском.

Та й стукнули двері, та й увійшов чекіст. І з Гапусі злетіли дрімоти, і глянув жах з її лиця, і трошки розтулилися вуста, і очі вперлися в обличчя чекіста. Страшна зачарованість несподіваною наступною хвилиною всі живі нитки її єства звела однією миттю в один жмутик. Вона не відривалася очима від чекіста, неначе пташка з повідрізуваними крильми, коли вгледить наближення знов того до себе, що їй повідрізував їх. І він сів коло неї та й спитався:

— Як тебе звуть, дівчино?..

— Гапка, — була відповідь.

— Ходім зараз зі мною. Там у мене є вільне місце, де можна спати. Ти вже он куняєш… А тут і ось цей чоловік через тебе не може спати…

І він кинув очима у бік до того жида, що був схилений над столиком під вікном. Гапуся ж мовчки дивилася на чекіста і не ворухнувшись, і не дихнувши. І чекіст знов обізвався, узявши її двома пальцями за правий рукав сорочки:

— Ходім, Гапусю. Там ти виспишся, і я тобі верну твої золоті гроші… Ходім.

І він уже торкнувся ліктя її руки, випустивши із двох пальців рукав. Здавалося, він хотів їй помогти устати. Але дівчина миттю повернулася до його передом і лівою рукою гарячково відвела його руку, прошепотівши енергійно і розпачливо:

— Я не піду нікуди. Я тут буду їхати… У мене і квиток тільки на це місце… Мене сюди сам кондуктор посадив… Я не піду відціля.

— А ти знаєш, що я тебе маю право арештувати за те, що ти за царські гроші купила квиток… Чого ти не хочеш? Ходім, а то і квиток відберу, і здачу з червінця, і тебе заарештую…

І він ворухнувся, ніби для того, аби щось ізробити із дівчиною… Та вона схопилася на ноги, підскочила до вікна і лівою рукою вхопилася за кінець реміняки, якою люди піднімають вікно, щоб відчинити, і стала. Чекіст, глянувши на жида, який підвів голову і дивився на цікаву сценку, і собі встав і, справившись кроком до дверей, зупинився і шепнув Гапусі:

— Ти арештована… Ходім зі мною.

Але дівчина і не рухнулася. Вона мовчала і тремтіла всім тілом, і сльози із очей котилися по обох щоках.

— Ти чуєш?..

На це Гапуся тільки й спромоглася сказати, але вже дуже голосно:

— Я буду кричати на ґвалт…

Від її нервового голосу і жидівка підвелася на ослоні супроти Гапусі. Чекіст, побачивши таке, швидко вийшов із вагона. А зацькована дівчина, не випускаючи з рук реміняку коло вікна, почала правою рукою утирати очі. Її груди ходили ходором від того тужу, який вона стримувала і який, мабуть, прорвав би її увесь стрим, якби хтось співчутливо до неї обізвався. Та жидівка знов собі лягла, а жид звісив голову на руки, щоб куняти й далі. І вона самотня стояла при вікні, неначе прив'язана за руку, і судомно здригала від безвихідного горя.

Надворі сіріло. Ніч перейшла у початок ранку. І Гапуся перестала здригатись. Проз поїзд почали знов проскакувати мовчазні села, станції, гайки, річки і ліси. Це її розважило, і вона випустила з рук віконну реміняку. І перед нею тихо гуркнуло вікно, приставши щільніше до своїх повзнів. І вона збагнула, що цією ремінякою можна відчинити вікно. І зараз же наново вхопила обома руками за випущений ремінь і почала силкуватися, щоб підняти шибку вгору. Шибка подалася. Дівчина тоді зісподу підхопила її обома руками і висадила її вгору майже по саме нікуди. І виткнула з вікна голову. Але вітер шарпнув її за коси, і вона відхитнулася назад у вагон. Тепер вона уже знала, що робити, коли б уходив у вагон чекіст… Та й тоді, коли поїзд прийде в Київ, то вона не піде разом із жидами дверима, а вилізе надвір у вікно. Вона була певна, що чекіст буде її підстерігати десь, аби вхопити. Може, й за цими дверима? А, може, просто стоятиме разом з кондуктором коло вагона аж надворі… І вона глибоко зітхнула і глянула на жидів. А жидівки уже були долі і укладали свої ковдри і хустки в чамайдани. І навіть жид сидів у кепці і в пальті. І враз у Гапусі похолонуло в грудях. Ну що як вони повилазять із вагона, а вона сама залишиться? А до Києва, може, ще страх як далеко? Та й звернулася вона до крайньої жидівки:

— Чи ще далеко до Києва?..

А та, повернувши з–під себе до неї голову, здивовано і знехотя відповіла, не кидаючи затоптувати на підлозі якусь одежину у корзину:

— Як поїзд стане, і ми почнемо виходити, то виходь і ти. Це саме й буде Київ… Хіба що ти знаєш другий Київ, де жиди не встають, то тоді їдь далі…

Гапусі було досить і цієї відповіді, хоч вона скидалася на якесь бажання заплутати людину. Тепер дівчина дивилася напружено у вікно, тримаючися обома руками за вузенькі лутки. А те, що вона не подякувала за відповідь, її не дуже турбувало, бо, мабуть, і жидівку не дуже турбувало те, як вона відповіла дівчині. Гапуся рішила долю своєї розлуки з поїздом. І нарешті споготовилася не виходити дверима із жидами, а виплигнути чи вилізти у вікно надвір тоді, коли вже вони всі вийдуть і зачинять за собою двері…

Тим часом надворі все виднішало та виднішало. І трава, і дерева ті, що були близько і що пролітали проз поїзд, ясно блискотіли росою. І ті величезні будинки, які зопалу зринали, неначе руді хмари, теж темніли від нічної вогкості. Та далі, аж туди за ними, не видно було нічого, бо паровик притишив ходу і викидав клубки диму, які вже не розтягалися над вагонами, а розлялися по обидва боки поїзда густими скупченнями, повними іскор, і затуляли і небо, і далеку землю…

Ось уже Гапуся побачила між високими тополями великі табуни вагонів без паровиків, що рябіли білими написами і темніли вогкістю осілого туману, якого рештки вилися коло тополь.

І зупинився поїзд із гуркотом та із страшно голосним чмихом. Гапуся обернулася до сусідів. А вони вже почали виходити, і за ними жид ішов самим заднім… І зачинила Гапуся за жидами двері, і сама швиденько плигнула до вікна, ухопила обома руками за краї бокової лутки і видерлася ногами за вікно, аж спідничка їй закотилася на очі… І у вікні повернулася і на руках повисла надворі, на стіні вагона. З мить потрималася так та й упала додолу. А потім швиденько нагнулася і попід вагоном проскочила між колесами на станційний перон. І тут уже багато ішло людей у станцію з усяким вантажем. Гапуся змішалася із ними і за їхнім рухом увійшла у станцію і вийшла з неї на вулицю, що

широко давала і їй простори, і візникам, і трамвайним вагонам, і тим людям, що спішили із поїзда попід боками широкої вулиці. Це була Безаківська.

Гапуся ішла, аж підбігала. І на бокових вулицях, які вона минала, не видно було ні душі. Порушували тишу раннього ранку тільки ті люди, що їхали із станції візниками та ішли так само, як і Гапуся, пішки по тротуарах. Небо було прозоре і вже беззоряне. А над Ботанічним садом, куди вона доходила, нависала невеличка хмарка туману і сповзала по йому униз до високого паркану і через його перегиналася на вулицю. А за нею услід над вершками каштанів, дубів і кленів небо розпросторювало ясність сонця, яке ще було дуже далеко сховане від Києва.

Гапуся ще не наважувалася нікого питати про Олександрівську лікарню, але в думці вже мала про неї тривогу. Може, вона якраз тут десь недалеко? І почула ззаду цокіт кінських підків і стишений гуркіт обтягнених коліс резиною. Він швидко наблизився, як їй здалось, і раптом стих. І зараз же затупали людські ноги за нею вслід. І Гапуся уповільнила ходу і повернула голову, щоб таки спитатися про лікарню. Це доганяв її той чекіст, що чіплявся до неї у вагоні… І дівчину охопив тваринний жах, вона рвонулася тікати туди, куди очі бачили. Але і чекіст рушив бити за нею… І догнав, і вхопив її за руку, і почав тягти її з собою. Вона спочатку тільки отягалася та пищала. Але коли побачила перед собою візника, до якого її провадив чекіст, то зараз же, не випорснувши у його з рук, сіла на пішохід і на всю горлянку зіпнула:

— Ґвалт, рятуйте!.. Ґвалт, рятуйте, хто в Бога вірує!.. Ґвалт, рятуйте, хто в Бога вірує!..

І чекіст уже нервово і поквапливо шарпнув дівчину до східців брички, неначе мішок з піском. А вона все не переставала несамовито зіпати. Нарешті він і зупинився, нагнувся до неї і затулив долонею рот. Вона його вкусила і вирвалася. І знов поза візником майнула тікати. Аж тут їй назустріч із двоповерхового будинку, із парадних дверей,

вискочив високий чоловік у чорнім пальті і в чорнім брилі. І, підійшовши швидко до Гапусі і сказавши їй:

— Стань у мене ззаді!..

Зупинився і почав чекати чекіста, заклавши за спину обидві руки. А Гапуся позад його тіпалася від страху. І чекіст, побачивши таке, і собі зупинився на всім розмаху свого гону… А потім повернувся та й пустився бігти до свого візника не з меншою енергією, ніж тоді, коли він доганяв облюбовану свою жертву. Підбіг до брички, вискочив і, ніби нічого не трапилося, гукнув безжурно:

— Жени на станцію!

І коли він зник з очей, Гапусин оборонець повернувся до неї та й мовчки почав дивитися. Вона перед ним стояла у пересмикнутій трошки направо спідничці і в чистенькій вишитій сорочці, на якій через позначені пазухою невеличкі груди темніла смуга. Мабуть, знак лишився від вагона, коли вона лізла крізь вікно. І права нога була здерта так, що аж верхня оболонка шкіри де–не–де поскручувалася у качалочки, і на здертому виступала краплинками кров. Широка смуга здертої шкіри ішла від кісточки ноги аж під спідничку до коліна. А на обличчі виднілися темні смуги від сліз… На круглій головці нерозтріпані коси лежали чепурненьким віночком, її беззахисність і її чарівна постать напівдівчука, і сірі і ніжні, і в той же час страшно енергійні очі надавали їй якоїсь невловимої притяжності, яка властива дівчатам тільки українського племені.

І високий чоловік співчутливо і стурбовано нарешті спитався:

— Відкіля ти, дівчино?

— З Черкаського повіту.

— Що за лихо?.. І оце ти так приїхала?.. Чого ж тебе аж сюди занесло?..

— Я приїхала у Олександрівську лікарню… до однієї лікарки. Я вже забула, як її… Її звуть… Її звуть… У неї чоловік Іван Брус.

— Іван Брус?.. Може, її прізвище Щоголова?

— Так… Так, як ви кажете… Тільки що мені треба уперед до Івана Бруса… Мене його батько послав сюди.

— Так… Тоді зайдім, дівчино, до мене і там мені розкажеш, як до тебе учепився отой босяк. Ми разом поснідаємо, і після того я вже тебе відведу до Брусів. Це мої знайомі. Я повів би тебе і зараз, та ще дуже рано… Ну, ходім до мене.

Але Гапуся відступила кроків два з пішохода до бруківки, промовила:

— Може, ваша тітка ще сплять, а ми їх збудимо, і вони на мене розгніваються?

Чоловік, помітивши нашорошеність дівчини і якусь нехіть, все–таки сказав:

— Я не маю жінки і немає кого мені будити. Через те тобі немає чого й боятися. Ну… Зайдеш?.. — непевно закінчив він.

Та Гапуся рішуче його попрохала:

— Ви скажіть мені краще, як утрапити до їх. Я й сама… Я не хочу вас морочити.

— То ти не хочеш до мене заходити?..

— Ні.

— Ну, добре. Я теж не буду заходити. І хоч рано, ходім до їх. Якось упустять… А ти сама не втрапиш…

І пішли. Гапуся ішла ззаді і тільки роздивлялася навколо на незвичайної височини хати, на страшно просторі вулиці і на залізні тини. Але вона не звертала уваги на те, як бачені речі зустрічали сонце. А тільки відчувала босими ногами холод каміння і ранкове повітря, від якого її голим литкам було холодно. Нарешті вони минули ярок і стали коло дверей тієї хати, що була над ним. Високий чоловік знайшов у стіні білий ґудзик і натис на його пальцем. Всередині за дверима задзвонило, і незабаром відти спитався чоловічий голос:

— Хто там?

І Гапусин супутник аж пригнувся від передчасної чемності:

— Вибачайте, будь ласка. Це Чудієв.

— А… Ви…

І відчинилися двері, і показався Іван Брус. Він стояв у сінях збоку. Гапуся його враз пізнала, хоч він і був у довгім нічнім халаті вишневого кольору і попрохав:

— Заходьте… Заходьте, будь ласка.

Вони ввійшли. І всі через сінці увійшли в кімнату. Пан не роздягався. Іван Брус подав стільці і Гапусі, і її супровідникові, а сам сів у себе на ліжку. І обізвався високий чоловік:

— Оце привів я вам вашу землячку…

І хазяїн аж витягся своєю постаттю від здивування:

— Мою землячку?

— Атож… Приходжу я з нічного діжурства і тільки що зняв бриль, щоб покласти на поличці під вішаком… Ще й з рук не випустив… Аж тут чую — хтось не своїм гласом кричить: "Рятуйте, хто в Бога вірує!" А це, ви знаєте, є останнє слово усякого українця в дискусії із смертельною небезпекою. Мені зараз же і тенькнуло, що хтось із села кінчає свою дискусію. І я знов свій бриль накинув на себе і вискочив надвір. Аж оце ця дівчина, ваша землячка, біжить просто мене, а за нею чекіст… Справжній чекіст… у звичайній кавказькій формі, що запровадив Сталін. І я рішив наздоганячеві віддячити за всю печію моїх переживань. І ось цю маленьку громадянку поставив за свою спину та й жду. А руки аж сверблять до чекістової пики. Коли ні. Він, видно, меткий на смекалку. Негайно залишив свою здобич і зробив належну ретираду. Та й став я дівчину розпитувати. Що? І відкіля вона? І виявилося, що вона ваша землячка. Я її хотів почастувати сніданком, а вона так була перелякана сталінським кавалером, що навіть побоялася заходити до свого оборонця… Вона каже, що вона від вашого батька.

І замовк, чекаючи остаточного висновку з усієї своєї ранкової пригоди. І Брус спитався:

— Тебе прислав сюди мій батько?

— Прислали.

— Може, з листом?

— Ні, вони сказали, щоб я вам сказала, що вони уже умерли…

— Що за страшна нісенітниця?.. А де ж вони тебе знайшли, щоб тебе послати?

— Вони мене не знайшли, а я їх знайшла. Вони лежали у полі під Куцівкою на межі, під стінкою жита. І я їм помогла сісти… І вони мене відти і послали.

Іван Брус побілів. І здавалося, згубив мову, бо мовчав, і всі з напруженням боялися переривати мовчанку. У Брусовій голові мигнули картини з останньої зустрічі з батьком і батькові слова з приводу його одруження. Його душа сповнилася батьковим образом. Він там стояв потужною постаттю загадкової понурості. Вона не була образом ні горя, ні драми, а якимсь несусвітнім приреченням, що дивиться розумно на прихід прийдешніх днів і вимагає розуму від тих, з ким вона має діло. Вона була похожа на кожне передбачення смерті у кожної людини, тільки що раптовніша, через те містичніша і страшніша. Вона могла убити враз, але не вбила і засіла в душі, неначе в землю та сила, що робить землетруси. Вона лишилася у Івановій душі, щоб тіпати нею тоді, коли у голові устане свідомість про самотність і про сирітство.

І спитався після мовчанки знов Брус, зробивши велике зусилля над собою:

— Чия ж ти, і чого ж ти їх знайшла, а не якась друга людина?..

— Я Шелестіянова… Мене послала тітка, щоб вони мені дали ліків. Я ішла до їх і знайшла їх на межі. І вони, мабуть, тепер уже й мертві, бо не мали сили сидіти… І вони віддали мені й того червінця, що був прив'язаний у чолці їхньої Вигри… щоб я на його купила собі квиток. І я приїхала…

Іван Брус перевів безсилий погляд на Чудієва, і Чудієв зніяковів, і спантеличений і тими словами, що говорила дівчина, і тим враженням, яке вона зробила на Бруса, та й собі умішався в розмову:

— Не візьму я в толк, дівчино, як це могло так вийти, щоб вони таку малу у такий світ посилали?.. І як ти могла згодитися їхати?.. Чи ти про це і своїх батьків питала, чи ні?..

І потім, звернувшись до Бруса, закінчив:

— Неможливо приймати цю звістку за правду… Все це робить на мене враження якогось фальшу, дарма що дівчина, як видно, щира…

І Гапуся миттю після цих слів відвернулася від обох чоловіків до вікна і, приклавши праву руку до очей, затужила… Та ще так гірко та розпачливо, аж сумно було дивитися… І Брус Чудієву заперечив:

— Вона від батька. Вона не обманює… Їй зараз боляче, що їй не вірять. Вона принесла мені тяжку правду, яку я почував ще тоді, коли розлучався з батьком.

Після Брусових слів Гапуся стихла і, повернувши голову до Чудієва, промовила:

— Я ішла до їх по ліки, бо я черевата. Мене Парком осмалив. Мене комеза поставила до його у хазяйство, і він мене подужав… Він усім це робить… Я не хочу бути покриткою. І дядько Овсій мене послали до жінки свого Івана, бо їхні ліки Парком віддав Онопрейовичу… І сказали вони, щоб я розказала, що вони умерли, хоч вони ще й трималися обома руками за землю, коли я їм помогла сісти… От що…

І знов відвернулася і почала схлипуючи втирати очі. І Брус зараз же встав та й попрохав Гапусю:

— Будь ласка, дівчино, ходім зі мною…

І вона встала і вийшла разом з Брусом. Із сіней вони увійшли в кухню, де було ліжко з самим матрасом і зачинена шафа. Брус її відчинив, узяв відти ковдру і подушку і кинув на ліжко та й спитався:

— Ти їсти хочеш?

— Ні… Я почекаю їх.

— Вони прийдуть аж увечері.

— Я ляжу спати.

— Лягай, а я тобі щось знайду їсти.

І вийшов з кухні, зачинив за собою двері і став коло їх, тримаючися їх за ручку, ніби щоб не впасти. І з очей у його котилися сльози. І тільки аж тоді, коли він почув, що у його кімнаті заворушився Чудієв, сквапно рукою утер сльози і рушив до кімнати. Назустріч вийшов гість і сумно вимовив:

— Ви мені вибачте. Я не знав, що з такою звісткою веду вам вашу землячку…

— Немає чого турбуватися… Ми не знаємо того, кому ми зробимо щастя чи горе своїм життям наступної хвилини.

І мовчки стиснули руки один одному і розійшлися. Гуркнули надвірні двері. І Брус пішов до себе в кімнату і сів на ліжку. Він був блідий і витягнений, неначе закоценілий у своїй вистаті. І якби не сльози котилися по обличчі, то можна було б сказати, що він сидить нечувственний…

Розділ десятий

Похорон старого Бруса

На небі не було ні одної хмарочки, і сонце над зеленню ланів і села Куцівки відбивало світло ясно і прозоро. Уже було більше як дев'ять годин ранку. Церква на вигоні двома золотими хрестами із бань далеко–далеко досягала своїм блиском… І до Матусова, і до Станіславця, і геть–геть до Самгородського майдану та аж до Рохмистрівського лісу. Тільки межі на Мельниківку не було помітно у цім розгоні. А білі церковні стіни, можна було б сказати, тримали привичний супокій і незмінність його буття, якби над високими східцями і над вхідними дверима церкви не темніла пляма. Раніше там, де тепер вона, було написано великими чорними літерами, випнутими дугою вгору:

Бога бойся, а царя чті,

а тепер стояло тільки слово "чті".

І ось на третій день після Онопрейовичової пригоди на тій межі, що на Мельниківку, лунав у Куцівці дзвін. І хоч він давав луну постового дзвона, але вона ішла так само далеко, як і блискавки двох церковних позолочених хрестів, що так широко ясніли аж поза границі куцівських земель. І тоді, відки людина бачила сяйво хрестів, відти вона й чула і гомін постового дзвона. І люди знали, що то він скликав їх аж у Куцівку до церкви, хоч тоді була і не неділя, і не якесь інше свято, а звичайний серед тижня четвер… Добре, що куцяни оборонили від більшовиків хоч постовий дзвін!..

І люди ішли вулицями, стежками і межами до церкви. Ішли з Реп'яхівського кутка проз Пугачів і проз Мантача… Ішли з Палярушівки через греблю і з далекого Гарбарівського кутка, і з Линниківки, і з Громовівки. Ішли чоловіки і йшли жінки з дітьми. Ішли одружені недавно і люди середнього віку разом з людьми сивими та похилими. І молодь ішла. Але ішли ці люди не в таких кольорах, про які колись говорив Олексій Толстой:

І в Божій храм

ідут казачкі пьостримі толпамі.

Всі ішли в одноманітнім вигляді. І чоловіки, і жінки після десятилітньої більшовицької навали, що звалася Великою Руською Революцією, не мали ніде і нічого чогось купити на одежину. І з власних конопель робили собі полотно і з його собі одяг. Штани, сорочки, спіднички… І доношували кожушки, свитки і ті шинелі, які поприносили з російської армії. І свої полотна селяни фарбували у той кольор, що добували з городньої бузини. І через те всі мали сіро–бузиновий вигляд з додатком старих солом'яних брилів. Тільки жінки де–не–де ще майоріли рештками колишніх своїх хусток над зморщеними горем обличчями.

І ввесь зелений вигін навколо церкви був заступлений людьми, що купчилися в гуртках трохи більших, ніж ті, в яких вони ішли до церкви. І ворота в церковній ограді були відчинені так само, як і вхід у церкву їх був відчинений. Але в ограді люди були скупчені густіше. Бо вони тут і стояли, і проходили у церкву, і виходили з неї. І кипів між людьми притишений гомін. Тільки аж у тім гуртку, що стояв з правого боку церковних східців, розмова велася найголосніше. Кутковий музика з Реп'яхівки Корній Петрович Бровченко розповідав:

— Аж прибігає вчора до мене Саливон від попа та й каже: "Так і так. Позичте, каже, ту домовину, у якій спите… На вічне віддання… До Страшного суду, бо немає нігде дощок зробити нову". Гм… Як це так, кажу, немає?.. То що ж, то я дурно десять років привикав лежати у ній, щоб не муляло на тім світі, і тепер так, з добра–дива узяв та й віддав хто його знає й кому?.. А він каже, що не хто його зна кому, а треба старого Бруса поховати. Знайшли, каже, його вранці на тій межі, що на Мельниківку. І вже ліву ступню, кажуть, геть обгризли лиси, і сам страшно смердить, хоч і висох, неначе бурячок у хаті на печі.

І високий чоловік із сухою вербовою гіллячкою в руці обізвався:

— То це старому так повелося на "курортах"?.. А ми днів три тому у комезі думали, що він уже прощений, бо казав Маздигін, що йому вернули і всі лікарства… А воно людина ніколи не спобіжиться думкою завтрашнього дня… Воно отаке. Аж у душі холоне…

А Корній Петрович сердито зазначив та ще й підпер словами:

— Отаке, як бачиш. Мені Саливон ще й он що сказав… Бодай їм, іродовим душам, до Страшного суда це тільки й слухати, що я почув. Він мені казав, що ще не встиг Мадес доїхати до хати із Рохмистрівки, а вже коло Мадесових сіней Парком його ждав. І гукнув йому назустріч, щоб Брусову шахву з ліками негайно навантажив на воза та й віз до Онопрейовича… І навантажили, і відвезли тієї ж ночі… Ограбували і обдурили… І тепер і мені судилося не в своїй домовині, у якій спав десять років, а може, і без домовини лягти у сиру землю… Іродові душі… Нам людина робила, робила, та й пришилося у позиченому іти на той світ!

І високий знов обізвався:

— А хіба ви, Корнію Петровичу, таки віддали Саливонові свою домовину?

— А ти що, хіба б не віддав?.. Вилежав я її, слава Богу, добре та ще й не засмердівся, а старий Брус і засмерджений, і обгризений польовою звіриною… І його не можна було взяти і в хату на лаву, хоч би для закону. І його піп наш, спасибі йому, звелів укласти у домовину і занести в церкву. Мали б його оце сьогодні вранці і поховати, та ждуть із Києва молодого Бруса на похорон. Піп ще вчора дав телеграму. І Іван мав приїхати оце минулої ночі. Але нема. І піп каже, що треба почекати до півдня, бо поїзд приходить і вдень. І як не буде нікого з Києва на одинадцяту годину, то будуть ховати…

— Кажуть люди, що з Іваном Брусом приїде і новий директор Матусівського заводу. Добре було б, якби так справді…

Додав знов свого високий чоловік з сухою вербовою гіллячкою в руці і подивився нерішучим і допитливим поглядом навкруги.

Та Корній Петрович, глипнувши на його і зміривши поглядом тих, що його слухали, зневажливо засміявся:

— Ге–ге–ге… Жди, як той кацап ждав над ополонкою!..

Почувся сміх і в натовпі, який від останніх слів ще тісніше згромадився навколо розмови. І Корній Петрович, відчувши себе у розмовнім осередку, замовк і почав витягати із широких своїх штанів кисет з тютюном, неначе не зважаючи ні на кого для того, щоб покортіло людям. Він поглядав і за ограду. Видно, він мав намір вийти туди з цигаркою. Йому було років під сімдесят і був середнього зросту і кремезний. На голові мав аж поруділий від давнини бриль, але цілий. І з–під його виднілися пристрасні і лукаві очі. А під м'ясистим носом звисали довгі вуса проз куточки рота. Вони були сиві. Тільки посередині над губою немилосердно рижіли, засмалені курінням. Кажуть, що у його і сопілка так само була рижа і смерділа горілим тютюном. Аж ось, підтримуючи останні слова Корнія Петровича, вмішався в розмову невеличкий селянин, Антін Лєвинко:

— Мабуть, ваша правда, Корнію Петровичу, бо уже новий дирехтор приїхав… Уже і ждати не треба, як кацап над ополонкою… Ге–ге–ге… Приїхав… Бачите, яка вона, правда для нас…

І замовк, оглядаючись на боки. Але тут Корній Петрович, уже геть повернувшися до його і тримаючи у лівій руці кисет, майже грізно спитався:

— А які ж це тобі принесли горобці на хвості таку звістку про нашого нового добродія?..

— Ге–ге… Істинно, що принесли, та ще таку, якої не вичитає і наш паламар із свого сонника. Отож увечорі, як привіз Мадес батькову аптечку до Онопрейовича, то з ним прийшов і Маздигін. І Онопрейович, як уже зсадили шахву з воза, щось почав шептати до Маздигона, то сюди, то туди блимаючи очима. Аж тут я враз чую, що Онопрейович почав говорити по–настоящому: "А чи ніхто, мовляв, не відбере привезене лікарство?" Я припав щокою до штахветини та й слухаю. А Маздигін і каже: "Ніхто не відбере, бо ця земля належить заводові, і що він скаже про це з неділі новому дирехторові… І ділові буде край, та й годі… Ніхто, каже, не відбере"…

І люди кругом загомоніли, і почулися сердиті вигуки:

— Послухайте його, він вам накаже і про сухий попіл і про мокрі яйця… — Та що це той дирехтор є муха, яка може сісти так на стерво, що ніхто й не помітить?..

— Не вірите?.. То от же вам моє останнє слово…

Гаряче запевнив Антін Лєвинко:

— Я саме вийшов того вечора із хати та й дивлюся на ставок, чи не піти вранці з роголею та вловити явдошок. Аж чую: віз приїхав. А я зараз же поміж соняшниками та до тинка… Та й став під вишенькою у гарбузинні і все бачив, як на долоні, і все чув так, як оце вас… І якби хтось мені казав, то я б ніколи не повірив би, а то воно он як вийшло. І чи вірите мені, чи ні, а правда не потребує свідків…

Аж тут знов почувся голос Корнія Петровича:

— Давайте дорогу, давайте дорогу, бо дирехтор наближається до Антона Лєвинка…

— Та який же я дирехтор? — відгукнув йому Шелестіян, що несподівано з'явився між людьми.

— А такий, що ти маєш видерте око… Хто дере, той дирехтор…

— Якщо так, то однаково я вам непотрібний, бо я старий дирехтор. Я видер собі око двадцять років тому, а ви чекаєте нового.

— Що, що нового? Так то не такий, бо того ховають від нас… Мабуть, якась паскуда з видертими обома очима? А тебе паскудою не можна звеличати, бо ще блимаєш із свого одного ока, неначе злодій із засідки…

— Ех, брати!

Відповів на це Шелестіян:

— Це ж нам не сходка, а ограда коло Божого дому… І треба нам на те уповати, бо як почує нечиста душа, то й сюди прийде. А Антін Захарійович, видно, не бреше, кажучи вам отаке, бо як я вам та одну штуку скажу, то ви й на мене загукаєте… Так що ж? Гукайте. Господь милосердний нам і горлянки не на щось інше дав, а тільки на це. Ви уже, мабуть, усі знаєте, як Парком пустив мою дівчину в люди? І так нечиста душа пустила, що дитина як пропала, так пропала… І по цей день немає її додому. І що ж ви думаєте? Отой, що прилетів до нас із Москви ліропланом, кличе мене до себе увечері, щоб розказав про найкращих наших людей. І що там я вже з ним говорив, але він звів усю розмову на Маздигона і на мою дочку. Та й каже нечиста душа: "Як ви, каже, на його маєте ремство, то нате ліворвер та застрельте його"… Га?.. Добре сказала нечиста душа?.. А я собі й думаю: чорт бісові не дасть ока виколоти, а це вона, анахтемська душа, мене підгекує на

душогубство, щоб потім за шкурку та й у відерце… І я встав із–за столу і вийшов на двір, неначе з якоїсь мняльні.

І тепер вірите чи не вірите про бісових душ, а ви вже чули он і Захарійовича… Та й усі ж ми тут на похороні тієї людини, яку вони, анахтемські душі, повезли були на "курорти"…

Та й настала перерва мови. Залягла тиша між людьми. Тільки чувся із церкви одноманітний голос того, що читав над покійником, і серед огради було так само лунко, як і в церкві. І здавалося, що і аж там, у низині села, і ставок між Палярушівкою і Реп'яхівкою від цього зробився тихший і блискучіший і своїми плесами, і кущами рогози, що підперли собою кінець далекого Матусова. І навіть сонце, засвітивши церкву серед плеса, разом із нею дихнуло там прозорою тишею. І рибальські човни заніміли у прибережжях і в затоках коло своїх припонів, і не чути стало ні серед ставка, ні в зарічках хрюкання бовтів, щоб лякати рибу для роголь і неводів. І відбитки сонця зупинилися у такім напруженні ясноти, що людське вухо чекало із страхом якогось крику качки чи удару по воді веслом, щоб сонце і церква, і плесо разом з ними дзеленькнули і розсипалися на скалки, неначе велика шибка шкла від доторку окропу…

Та й порушилася тиша. І напруга і серед людей, і серед Божого світу зникла. Це підійшов з ковінькою до Шелестіяна дід Ареней, стійчик із сільради, та й промовив:

— Шелестіяне, іди та повезеш Паркома у Рохмистрівку. Був телефон у сільраду. І я сходив до Маздигона, а він послав шукати тебе…

— А він хіба не буде на похороні? — гостро спитав Шелестіян.

А дід Ареней байдуже йому промовив:

— Який–бо ти? Авжеж не буде. Що треба перший раз, то й роблять, а не те, що треба другий раз.

— Ого–го, діду Аренею, і він буде на похороні!.. Привеземо скурвого сина, привеземо!..

Та й повернувся, та й пішов рішучою ходою, а дід Ареней за ним.

Уже людей було повний вигін: і перед церквою, і понад шляхом, і коло Дем'яна Кліща, і навколо великого хреста на новім кладовищі. І вигляд усіх тих людей стискав тугою глядача, бо збір такої кількості завжди траплявся тільки тоді, коли на народ насувало стихійне лихо. Чи посуха, чи пошесть, чи посвята кринички, щоб небо до нив не було жорстоке. Бо ні Йордань, ні інші великі свята не збирали такого силу люду.

А тут уже й південь непомітно підняв сонце над самі людські голови і розпікав їх без полегшення і жалю. І всі з розвареними обличчями дивилися, чи вже не виносять покійника, чи не приїхав молодий Брус на батьків похорон? І нарешті вже пройшов і хор у церкву з регентом, Оникієм Савичем, і піп з дяком. І за оградою стояв уже і віз, запряжений волами, на який мали покласти покійника. Віз був повний соломи в драбини і застелений білим рядном. А в кожного вола з підрушнього боку висіло з рога по плахті. Цим возом сюди приїхав із Ташлика товариш старого Овсія Бруса, Логвин Кагамлик. І він перед волами стояв, тримаючи у лівій руці налигач, а в правій батіг. І пужалном з волів ізсував мух, що купами чіплялися і до шиї, і до ніг, і під черево. І вже поміж людьми і гомін пішов, що сина не буде на похороні, і що інших Брусових дітей так само немає, як вже й не було на материнім. І всі полегшено стали себе почувати, що довго вже не будуть під сонцем паритися.

І почувся із церкви спів: "Святий Боже, Святий кріпкий, Святий безсмертний"… І почав надвір виходити цех, подзеленькуючи китицями і

шелестячи ними на вітрі. А за корогвами з'явилася й домовина. Її несли шість душ мужиків. А за домовиною віко до неї, піп і хор. І всі селяни, які ще стояли в ограді і поза оградою у брилях, почали сквапно їх знімати з голів. Хор складався із самих дядьків та молодиць, що вже з десять років тому, як покинули співати у церкві. А тепер збіглися і відняли у молодших сьогоднішню відправу. І чувся їх спів, повний сердечності і накипілих сліз за людиною бідною такою, як і вони, але яка все своє життя проволочила по їх дворах, городах, стежках і межах, і полях, рятуючи їм їх добро і господарську снагу.

А вже як поставили домовину на віз і рушив цех, поблискуючи на сонці до шляху, і Логвин Кагамлик, утерши рукою очі, став вести волів з возом, на якому був його товариш, то хор заспівав:

Во царствії твоїм…

і ввесь народ рушив за возом. Півча була з самого заду, і їй услід крок у крок два хлопчики вели Вигру, осідлану і вшорену так, як колись робив і Брус, коли їздив по людях з ліками та з добрим своїм серцем. І кажуть, що це упрохав Кагамлик, щоб так ховали, бо у їх у Ташлиці українізували церкву, і люди знають, як такого чоловіка ховати по–своєму, по–українському…

І саме в цей час із завжди відчинених шкільних воріт виїхав "Парком" на бричці із собакою Нелею… Він тримав її за ошийок рукою. А кіньми правив Шелестіян, сидячи на козлах. І коли він повернув коні на той шлях, що до церкви, то Маздигін штурхнув Шелестіяна у спину рукою і звелів:

— Сюди не їдьте… Їдьте проз млини.

Та Шелестіян, ударивши з батога добрим замахом коні, які зразу ж і рушили швидким тюпаком, обернувся до "пана" та й гукнув:

— Туди не можна. Там за селом переорали шлях… Треба тільки сюдою їхати…

І відвернувся, і миттю звівся навстоячи, та й знов ударив коні із усієї сили, того й того батогом. І коні вже так бігли, що небезпечно було б скакати з брички кому б завгодно. Шелестіян напружено тримав віжки в руках, не даючи більшого ходу коням. І вже перші дві корогви, виткнувшися із–за церкви, підходили до шляху, ніби назустріч Шелестіянові. А над шляхом по обидва боки стояв народ і ждав тієї миті, щоб і самому рушити за похороном на кладовище. Хор співав:

Аз ко Господу Богу, Судії моєму, іду…

і цей настрій чекання, цю похоронну тишу враз прорізав несамовитий вигук неначе п'яного Шелестіяна:

— Дерехтор єдіть, барина й бариню візьоть!..

І ввесь народ, усі його стовпища миттю повернули свої голови до їздунів і заніміли у найглибших зародках попередніх почуттів. Очі всіх дивилися несамовито і вражено. І саме з першою корогвою зрівнялася бричка, а тут було між цехом і людьми найвужче місце шляху. І Шелестіян знов гукнув, ніби не бачачи з лівого боку процесії:

— Дирехтор єдіть, барина й бариню візьоть!..

Та й звернув коні управо, щоб не зачепити чоловіка з корогвою. І люди перед кіньми так і хлинули назад, мов та вода у озері чи у ставку, коли у неї раптом улетить покотом з гори велика каменюка. І бричка гуркотіла уже вільнішим місцем якраз до того шляху, який сполучав Рохмистрівку з Матусовим. А "Парком" іззаду то схоплювався, то сідав, не можучи встояти на ногах. І Неля, що трималася лівою Маздигоновою рукою за ошийок, теж утративши спокій, стояла на сидінні поруч свого пана і люто гавкала на Шелестіяна. І вже коли він із своїми кіньми

проскочив усі стовпища, то Корній Петрович, дуже втішений, став говорити до найближчих людей:

— І де вона, нечиста сила, так насмокталася? Він же ж тільки що тут був, та ще й такий тверезий, як і моя сопілка під стріхою... І то дивіться, як воно виходить. Буде бугай із латочкою на лобі, то й телятко її матиме. Був у Шелестіяна дід п'яниця, який завжди казав: "На тім світі нехай мною хоч і тин підіпруть, то мені байдуже. Бо Господь милосердний і мене так само задавить, як і всіх інших задавив"... і Шелестіян такий самий...

Але ніхто не помітив його турботи, бо кожний мав її, хоч трошки іншу. Усі були ошелешені Шелестіяном і дивилися у той бік, відки чувся гавкіт Нелі. І якби не священик їх схаменув, то люди б так само, як і школярі, були б захоплені подією аж до втоми. Він підкликав Саливона, що тримав кадильницю напоготові, і щось йому шепнув. Після цього Саливон подивився на носіїв корогов, які теж, спустивши їх на землю, стояли і дивилися аж туди, куди поїхав "Парком" із Шелестіяном. І підійшов Саливон до першого та й промовив:

— Не годиться стояти. Ідіть... ідіть...

І цех знов рушив, а за ними і всі люди. І старі крилошани і крилошанки, уже забувши все, тужили:

Надгробнеє риданіє...

і цей спів–туж був мовою розпачу маленьких людей перед неміреністю часу і тією безоднею, із якої виникає життя і туди ж і зникає.

І нарешті всі стовпилися навколо ями на кладовищі. І священик звернувся до людей з мовою. Він був на тлі корогов, заіскрених сонцем. Його сиве волосся ворушилося від вітру. І той ланцюжок, на якім висів

хрест, блищав на сонці разом з верхньою частиною риз. І слова, що він вимовляв, здавалися не його, бо він серед цеху і сам був похожий на ікону:

— Та це ж тобі тільки шана і заслуги, людський батьку, що ми зібралися до тебе всі в останній раз. І ми такі, як і ти: і обдерті, і зневажені. Тільки й того, що ще не втікли туди, де звірина догризає людину…

І якась жінка під корогвою страшно голосно затужила. І людські голови на всім просторі обох кладовищ похитнулися, неначе вершки дерев від раптового вітру. І зараз же в гук жіночому голосінню знов затужив хор:

Вічная пам'ять, вічная па–м'ять…

Слова говорили до Бога, що він вічний і пам'ять про людину рівна йому, хоч ми й гинемо раніше, ніж погляд людський пролітає від однієї речі до другої, а Бог у своїй незрозумілій величі нам невідомий ні тоді, коли його космос гине, ні тоді, коли він з'являється на світ… Ні тоді, коли комарик гине, ні тоді, коли він з'являється на світ. І ставлення людської пам'яті поруч із вічною Божою силою і з безконечною лічбою його буття є страшнішим, ніж якби якась комашинка сказала Карпатським горам, що вона така, як і вони… Страшна правда!., і страшна зухвалість і розпука!..

І всі люди, здавалося, тримали таке розуміння у своїм підсвідомім відчутті, бо бездумно плакали, керуючись одним тільки розпачем, що втрат своїх не можна припинити ні стати вільним від потреб цих утрат… Хіба що тільки словом можна себе зачарувати, щоб у такім обмані побути ще деякий час так, як і кожна людина буває у безтурботній порі дитинства, щоб перейти потім у реальне буття, що блискає мільйонними кінцями існувань, відірваних від вічного життя на всесвітнім кладовищі…

І розійшлися люди з похорону по своїх селах. У Станіславчик, у Матусів, у Макіївку, у Самгород і в Ташлик. І знов обоє кладовищ у Куцівці спорожніли. І цю порожнечу на старім кладовищі робили пустельнішою навіть дерева, бо помагали осілим гробам у землю своєю тінню бути непомітнішими на землі. Тільки нове кладовище ще високо підводило сірину нових гробів, бо на їх і над ними не було ще ні дерев, ні інших квітів. У той час людям було не до того.

Але розповідають, що хтось першої ночі приходив до Брусового гробу і поставив його чоботи під стінкою насипу, а бриль поклав на самий верх гробу. Але пройшла друга ніч і пройшов другий день, то не стало чобіт. Тільки бриль, видно, занесений вітром, тримаючись крисами землі, обпирався об чужий гріб своїм верхом. І, мабуть, з тиждень він там був, та не стало і його… Може, хтось приносив речі, щоб люди згадали, кого вони ховали, та щоб хоч васильків посадити на свіжім гробі. Але дарма… "Все іде, все минає і краю не має"…

Частина друга

Проясні:

"Недолю співаю козацького краю".

Т. Шевченко

"А хто ж тоді правдивий філософ?

— Той, чия пристрасть ніколи не охляває шукати і боронити тільки правду".

Платон

Вступ

Знов Москва. Два добродії

Це був 1931 рік і березень місяць. Прозора та зоряна ніч стояла над Москвою. Кремль увесь був утоплений у затінки і в тіні своїх високих стін. Тільки північна частина Кремля у тім місці, що круто загинається колом, неначе хоче перейти в ріг, ясніла проти неба нормальним і не скаламученим ніяким навівом сторонніх плям обрисом. А в найвищій точці цієї старовинної цеглової дуги бовваніла вартова вежа, але свою тінь спускала не у Кремль, а десь у затихле місто. Під вежею у Кремлі мирно світився одноповерховий будиночок двома величезними вікнами на стежку, обсаджену якоюсь рослинністю, що ще не почала розбиватися на весну. Плями світла переписували стежку і впиралися у високу та грубу стіну Кремля. Ба, ось вони перервалися на мить та й знов ухопилися верхами стіни. Хтось пройшов до ґаночка будинку. Вікна були від землі на височінь метрів з три, і через те не видно було нікого і нічого в самій середині хатки. Якась людина опинилася на ґанку і постукала у двері. Може, таке явище тут було стилем старовини, а, може, підроблення під реальну дійсність в кацапських хатів у глибині Московщини?.. Хто його знає... Але і сліду не видно було ні на дверях, ні на стінах якогось дзвінка.

І в другій кімнаті від ґаночка звелася постать і стала ждати. Це був Сталін у своїй робочій світлиці. Він стояв коло стола і дивився на щільно причинені двері у себе з правого боку. Стіл було застелено чорним обрусом з крикливо червоними краями. А посеред його лежала купа паперів у темних палятурках. Вони були стулені, неначе книга. З правого боку на столі стояла лампа у багрянім абажурі. Вона не світилася, бо засвічена була над столом довга електрична лампа, похожа на довгу шкляну рурку. Від неї ішло світло таке, як і денне. Стільці всі були звичайні і в чорній шкірі. Тільки той, з якого звівся хазяїн, мав бильця. Вся підлога від краю до краю і від ріжка до ріжка лежала під жовто–червоним килимом. Стіни були голі і від килимів, і від картин. А з лівого боку, майже ззаді від стола, стояв на землі велетенський глобус і своєю віссю не доходив до стелі, може, на якийсь сантиметр. Навколо його виднілося трьохсхідцеве узвишшя, затягнене

червоним єдвабом. З обох боків цих трьох східчиків біліли дуже штучно вирізані перенчатка. Узвишшя було рухоме.

І почувся обережний стукіт у кімнату. Сталін обізвався:

— Заходьте, заходьте... Що ви ніяк не обійдетесь без церемоній?.. Уходили б та й годі...

І чоловік у чорнім костюмі, середнього зросту, у пенсне, з чотирикутниковим обличчям, у якім не трудно було упізнати Молотова, обізвався:

— Так, не обійдуся, Йосипе Вісарійоновичу, без своїх буржуазних звичок, як ви не можете без того обійтися, щоб мене не підбадьорювати...

— Ви мені вибачте, В'ячеславе Михайловичу, що я сам не відчинив. Я завжди всю надію покладаю на моїх жінок і, як бачите, я й зараз не помилився.

— Ви мене поставили у кут ніяковості, бо я всіх дівчат і навіть тих, що ще у спідничках по коліна, можу вважати за жінок, та тільки не Світлану Йосиповну.

Чогось промовив Молотов, ніби зніяковівши чи тільки удавши такий настрій. І Сталін здивовано спитався:

— Чого?..

— Бо я дивлюся на вашу дочку так, як і старий архієрей на чудотворну ікону. А якби я дивився інакше, чи я б себе тоді впізнав би?..

— Хочете, я її покличу і скажу, як ви про неї думаєте?..

— Боже... Боже сохрани... Я ж про себе гірше думаю, а коли ви вважаєте...

— Ні... ні... ні...

Швидко промовив хазяїн і зараз же запропонував:

— Беріть стілець і присувайтесь до столу.

І сам сів на своє місце, а Молотов швидко взяв стілець під вікном, який стояв уряд ще з двома, і, притягши його до стола, сів. І Сталін почав так, як говорять навмисне завжди дужчі люди до слабших, аби слабшим показати, що вони теж дужі і то такі, без яких жодна спільна справа не може бути розв'язана, як треба:

— Ви пригадуєте, В'ячеславе Михайловичу, як ми з вами рік тому обмірковували справу колективізації на Україні?.. І ви тоді дали на це план, з яким я й погодився...

— Пам'ятаю... Дуже добре пам'ятаю...

— Ви тоді запропонували в термін призначення реформ сільського господарства і соціального переустаткування людського життя вислати із корінної Росії досить потужну армію партійних робітників, які разом з Українською комуністичною партією несподівано мали б обсісти українські сільради і силою — взубосадиканням та підбічниками з кастетів та кулаків загнати населення у колгоспи... Хто ж, незважаючи на биття та на інші загрози, не схоче іти, то у того відняти геть увесь хліб, садовину і городину, щоб здох гірше від зараженої тварини паршами. Коли ж хто покається і ввійде у колгосп, то вернути йому відібраний хліб, садовину і городину, і нехай на здоров'я живе і робить на соціалістичну державу... Здається, так?..

— Так і єсть, Йосипе Вісарійоновичу… Не відмовляюся від своїх думок, справлених на користь нашої соціалістичної батьківщини…

— І ви знаєте… — продовжував Сталін. — Я вважаю, що ви були і є під впливом українського націоналізму, роблячи йому такі вільготи, як опрощення за злочини ухиляння від колективізації… І до цього ще додаю і кажу, що хто не послухає, нехай гине. А схоче під ударами голоду стати у колгосп, то не приймати, і теж нехай гине. Цю деталь я обстоював тому, що ці перекинчики, підсилившись у колгоспі, почнуть знов тягти до свого віками звичного куркулячого побуту. Вони мають гнучкіший розум від добровольців із–під взубосадикання і нам поможуть надовше загальмувати об'єднання соціалістичної Росії… Це вам мусить бути не байдуже.

— Помилуйте, Йосипе Вісарійоновичу, та хіба ж я коли–небудь був вашим опонентом?.. Ви для мене завжди взірець нашого патріотизму і непомильної думки у виробленні доктрин для нової реформації батьківщини…

І Сталін подивився на Молотова так, неначе він у душі переживає захоплення від таких чудових слів свого співрозмовника, та й далі повів:

— Ви знаєте, який я оце радий, що ви так легко розлучилися із своїми українцями. Я тепер мало того, що певний, а просто спотужнений тим, що ви мені справжній державний приятель і однодумець. Зараз я маю нагороду в тім, що колись, вибравши вас у помічники, не помилився і тепер не помиляюсь. І певний, що ви мене зараз не осудите, що я ваші таємні, але благородні бажання втілив у політичну вимогу. Я все роблю, щоб свою безощадну настирливість у зламанні сепаратних тенденцій народів Союзу ні на мить не послабити. І я вам признаюся, що ви тільки тепер мене упевнили в собі, і відкриваюся вам. Я зараз об'єдную політикою, сковую адміністративно всі народи у одну комуністичну Росію. І ось які я заходи без вашого відома уже поробив на Україні, щоб тепер наш план колективізації був успішний… без якого немислима тепер воз'єднана Росія. Моя акція націлена вістрям не тільки проти

куркулів на Україні, а й проти незаможників. Я звелів за цей минулий рік по сьогоднішній день знищити приховано все видатне народне в народі українськім. Чи воно наклюнулося на політика, чи на мудреця, чи на педагога, чи на самородка митця… щоб не було кому очолити ворохобства, яке могло б повстати тепер під час колективізації… Розумієте?..

— Розумію, але мені перехопило дихання… — відповів Молотов.

— Треба і нам більше супокою. Я більше і більше міцнію морально, що у вас у душі не повстає протесту… І знаєте, кого я вжив для цієї солідної операції?..

— Простіть мені, Йосипе Вісарійоновичу, я не догадуюся.

— Куркулів українських. Їх частину знищено, але ті, які осталися, вони всі наші. Вони всього збулися і нічого в душі не мають, крім ненависті до тих, що їх так немилосердно і жорстоко вибили із річища життя. Їх убивали і їх озлидинювали українські незаможники. То дарма, що вони під московським ліворвером загрози діяли. І то дарма, що цей ліворвер і зараз над їхніми висками дулом креслить свою мету. Вони мріють про свою незаможницьку Україну, яка може повстати тільки після перемоги пролетаріату на всім світі… Припустимо, через сто років… Але ж вони мріють про неї. А куркулі майже всі, що уникли вивищення, освічені і досвідчені. І освіту одержували у російських школах… і середніх, і вищих. І тепер вони почувають для себе злагоду тільки там, де російська культура, а де українство, там для їх ґвалт, грабунок і нещастя. І вони заподіяної кривди собі довіку не забудуть і при всяких обставинах тягтимуть і тягнуть тільки до великої Росії. А нам чого треба?.. Великої сили, щоб знищити світовий капіталізм, а ця сила може бути тільки соціалістична Росія… І я їх всіх узяв і думаю ними замінити всі верла для майбутніх поворотів нашої держави. А щоб моє діло із словом моїм не розходилось, то ось вам… Через хвилину переконаєтесь.

І Сталін упевнено і супокійно повернувся до правого боку стола і там на його ріжку натис пальцем білий широченький ґудзик, що був у центрі круглого вирізу на скатертині. Через кілька хвилин почулася швидка чоловіча хода відти, відкіля увійшов і Молотов. І прогомонів стукіт у двері. У Молотова ворухнулася нижня щелепа бульдога разом із стриженими вусами, уп'явши очі у двері. І коли Сталін сказав:

— Будь ласка...

У кімнату увійшов в офіцерському одязі форми Гепеви той самий молодий чоловік, що колись був увів у Червону Ротонду катів на Сталінів іспит. Він виструнчився, ждучи наказу. І Сталін, не знайомлячи його з Молотовим, попрохав:

— Будь ласка, Миколаю Лигоровичу, сідайте там коло лампи з абажуром.

Той стукнув закаблуками на знак подяки і кинув поглядом, щоб побачити, на чому ж сісти. І Сталін, ніби не дивлячись на його, але міряючи його становище осереднім своїм спогляданням, знов промовив:

— Стільці коло вікна.

І Єжов швидко вхопив у руки стілець, приніс його в руках, а не так, як Молотов був притяг, і поставив, і сів, обернувся увесь у почуття уваги. Молотов відвернувся від його і став дивитися на Сталіна, неначе заспокоївшись. А Сталін попрохав:

— Миколаю Лигоровичу, скажіть нам, будь ласка, в яку кількість увігналася нам соціальна профілактика майбутніх наших реформ?..

— Сто чотирнадцять тисяч двадцять одна душа, — була відповідь.

— І це разом з вірними нам людьми?..

— Ні. Ні одна душа із комуністичних сил не згинула. Операція була обдумана і через те швидка, певна і не збиткова.

Після цього Сталін обернувся до Молотова і заволав:

— В'ячеславе Михайловичу, прохаю вас дати йому стільки питань, скільки вам потрібно для більшого з'ясування цікавої для вас правди.

І той, неначе цього й ждучи, негайно і напружено, і трохи схвильовано спитався:

— Це у вас обрахунок був на всі південні республіки, чи тільки на одну Україну?..

— Тільки одна Україна заплатила за свою потенціальну контрреволюцію сто чотирнадцятьма тисячами двадцять однією душею.

— І ні один із цих контрреволюціонерів не був арештований?..

Спитався ще раз Молотов, і в його очах блиснули вогники не то задоволення, не то повного вдоволення. А Єжов підняв погляд до Сталіна, ніби питаючися його очима, з мить помовчав, але бачачи його майже кам'яну мовчазність, відповів Молотову:

— Були деякі ізольовані, але не до будинків ув'язнення, а в лікарні для того, щоб їм помогти швидше відійти від їх майбутньої життєвої ролі. Але це була така незвичайна кількість, що решта населення не мала турботи з приводу їх долі…

І Сталін замість Молотова сам звернувся до його самого:

— Ви знаєте, В'ячеславе Михайловичу, що у мене на кожну справу є домінантом руський принцип: "Сім раз відмір, а один відріж". Через те я

уповноважую вас проконтролювати усе сподіяне товаришем Єжовим… І для моєї певності і для своєї. Я від вас відчиту про контроль не потребуватиму… Ви, товаришу Єжов, напевне маєте реєстри всіх ліквідованих і разом і їх точні адреси?..

І диктатор упер свій понурий погляд у Єжова, який під його впливом, здригнувши, швидко упхнув праву руку у пазуху за сталку мундира і витяг складені папери, і хотів давати Сталіну, але той зараз же попрохав Молотова:

— Візьміть, В'ячеславе Михайловичу, все це потрібно не мені, а заради вас…

І Молотов звівся схвильований, став крок наперед, щоб стати по цей бік стола супроти Сталіна, та й уклонився йому в пояс, і промовив, повний вдячності і ніби й радості:

— Я завжди від вас виходю сповнений свіжих патріотичних сил, так потрібних нам тепер для боротьби з нашими перепонами. І я завжди всі свої сили кожної хвилини споготовлений віддати на справу підтримки кожнісінької вашої ініціативи. І радість сполискує моє серце від переконання, що всі ваші почини у майбутнім будуть мати на своїм чолі вінець успіху, бо я сьогодні підтримую вас, маю щастя…

Сталін не встаючи подав йому руку. Молотов стиснув її і ще раз уклонився в пояс і вийшов. Єжов же сидів чекаючи, не одержавши від того, що вийшов, навіть прощального погляду. І Сталін, усміхаючись до Єжова, сказав:

— Ну, тепер поговоримо не про справи, а про їх, так би мовити, відблиск, який у нашій свідомості пече навіть тоді, коли самі справи не мають в реальнім житті, асимілювавшись із ним, найменшого сліду. Так от. Чи ви переконалися чим–небудь, що ви вирвали із життя найздібніших людей, які загрожували приходові нашого майбутнього?..

Бо я часом тривожуся, відколи трохи більше узнав історично–побутову мудрість українського народу… Чи справді ті натури, що ми до початку пролетарської революції вважали за талановиті… Чи справді вони такі є талановиті, якщо взяти для характеристики їх вислів: "тиха вода греблі рве"?

І Єжов, ставши простішим своєю сидячою постаттю і силою стримуючи кипіння схвильованості, став відповідати, неначе витягаючи слова із свіжого роздумування:

— Я гадаю, що наша тривога має реальні підстави лише частково, бо всі часи знали поліційні організації, що були скеровані супроти ворушкої частини населення. А ворушкі є думкою і дією. І другі завжди притягають зір поліції раніше, ніж треба. А я виконував ваше високе доручення тільки супроти перших… Супроти людей думки. Народна крихотка мудрості "тиха вода греблі рве" має на увазі лише такі натури, що, появившись справді серед неспокійних груп збаламучених фізичною частиною життя, все ж таки мають силу волі завчасу не виявляти своїх намірів у дії. І тоді, коли їх земляки обурюються, вони мовчазні, хоч і схвильовані. Вони ждуть нагоди. Інакше кажучи, народна мудрість має на увазі геніальних людей, що організовують себе, а потім і здатніших своїх земляків. І ви перший звернули належну увагу на можливість появи генія. І тому я, мабуть, з самого початку помилився. Бо хто скаже, що геній може діяти без оточення. А ви, паралізуючи надзвичайні індивідуальні сили, паралізуєте все оточення… Ніхто не скаже, на протязі яких інтервалів часу появляються отакі люди, які заставляють нас тремтіти за своє майбутнє. Я визнаю тільки за вами рацію… Я ніщо, я тільки збуджений вами…

— Так… так. Те, що в минулім кожне суспільство благословляло, те я мушу поставити в ряд проскрибованих. Для мене зараз такі слова, як здібність і хист, означають перший рух супроти нашої революції. Люди з цією вивіскою мають завжди дуже велику здатність реально сприймати тільки обмежену дійсність сучасним життям і не мають жала прогнози щодо наближення майбутнього. А якби вони це майбутнє відчували, то

ми б у їх завжди мали тільки своїх однодумців і приятелів… Хоч би з мотивів переляку перед нашим терором, який з часом побільшиться… Через те я вас так і запитав, через те ваша відповідь мене і геть не вдовольнила ще. І я уже, ідучи за трафаретом, який нам підсовують природничі науки, допитуюся… Чи ви не звернули уваги, чи діти знищених вами людей теж мають здібності своїх батьків?.. Чи навіть здібність яку–небудь, яка б говорила, що вони діти батьків, відзначених природою?..

І відповів Єжов, і в його відповіді бриніло вибачення і тривога:

— Йосипе Вісарійоновичу, коли я виконував свій обов'язок, покладений вами мені на плечі, я теж отак, як оце ви, був зацікавлений дітьми жертв державної вимоги… Але не цим вашим інтересом, а просто: скільки в данім разі наші вимоги нищать комуністичних опонентів. І рішав, що двох. Майбутніх організаторів бунтів супроти нас і все майбутнє України на протязі з півтисячі років. І звертав увагу на сиріт. І виявив, що кожна сирота талановита. Кожна відрізняється і від сусідніх дітей, навіть зовнішньо, кращим образом маленької людини… Цебто тією субстанцією, що ми звемо духовністю.

Коли Єжов говорив, то Сталін помітив, що у його розвиток думки і її зміст похожі на його, на Сталінові, дарма, що і зміст, і думка де–не–де ухилялися трошки від точності. І диктаторові стало неприємно так, ніби його живовидячки пошивали в дурні. І він ледве помітно усміхнувся та й зауважив:

— Ви про батьків говорили, а не взяли до уваги, що згадані вами сироти є ще живі і що й вони ще можуть діяти на найближчі покоління України, а не найдальші.

Єжов слухав останні слова, бувши ошелешеним Сталіновою усмішкою, бо всі знали в Кремлі, що значать його усмішки. Він завжди

підписував смертні вироки, усміхаючись. І тепер, коли Єжов у відповідь йому промовив, то вже був хрипкий:

— О, я чудово знаю те, що говорю з вами… і всією своєю душею силкуюся сказати все, що може зійтися з реальною правдою обставин поруч із самою правдою, бо передбачення і догадки можуть бути фактами тільки як теоретичні силогізми. І тому я страшно боляче вражений вашою думкою, що я недогадливий. А мені ж у житті немає кому другому догоджати… І турбуватися вам немає чого про сиріт. Усіх знищених людей ми маємо адреси… І їх дітям Гепева ніколи не простить того, що вона повбивала їх батьків… І я вже сьогодні їх уважаю неіснуючими.

І Сталін з понурою збайдужнілістю у вигляді, якої перед тим не помічалося, ліниво чи втомлено вимовив:

— Так драматично просто і про такі речі ніякі оракули в старовину не сміли говорити своїм владарям. І в кожній давній міфології той, хто рівнявся з богами, чим–небудь ославлювався, як герой, але як мертвий герой. Наш час не є часом богів, які робили натхненно, а є час наш, і ми в йому діємо тільки обмірковано. І в цьому ваше щастя.

І молодий офіцер завмер і затаїв свій подих. Тільки поширені очі дивилися на Сталіна так, як на ту небезпеку, що не має ні перепону, ні відбою. Бо найстрашніша вона завжди зменшує силу впливу на роковану людину, коли ця людина має хоч уявну можливість на змагання з нею. Сталін вдивлявся в обличчя Єжова, і ніби помітивши там якісь нові якості, які раніше йому були невідомі, спитався знов:

— Ваша увага і досвід там, де ви виконували свій обов'язок, підохочують мене узяти хоч з одного прикладу: чи від тих людей, які загинули на Україні від ваших операцій, залишився хто–небудь підтвердити природний закон психічної спадковості?

І настала тиша якусь мить. Офіцер, видно, не зразу зрозумів питання. Йому, мабуть, стала на перешкоді лампа з багряним абажуром, яка була не засвічена, бо він, ніби забувши підстельне світло, дивився на багряний абажур. Але нарешті опам'ятався і швидко витяг з кишені записну книжку, із якої він уже віддав папери Молотову. І, розгорнувши її, знов глянув на стелю... І Сталін проказав:

— Лампу можна засвітити... Там, коло ґнота, механізм приводиться в рух...

І Єжов простяг руку. Під нею цьовкнуло — і багряне світло покрило його обличчя, бо зараз же одночасово з цьовком згасло у кімнаті під стелею біле світло, а Сталін опинився у напівтемряві. Він слухав. Чулося тільки шарудіння паперу. І нарешті голос Єжова залунав, і гомін його був похожий на обережні кроки тієї людини, що вночі заблудила у порожніх кімнатах незнайомого будинку:

— Я беру перший приклад, Йосипе Вісарійоновичу, для вас. Він найяскравіший, але того самого світла із тими тисячами, що загинули теж і що дають від себе менше ясності... Ось, Смілянський район, село Куцівка, Київська округа. Об'єкт є самоук ветеринар, Овсій Юхимович Брус. У час організації комнезамів з'їзд лікарів дав йому право провадити практику. І він ніколи не їздив возом чи санками, а завжди верхом. Я гадаю, що козацький нащадок. А читав по складах і російське, і українське письмо. Писати не вмів ніяк. Навіть прізвища не вмів підписати. І отже латинські назви для ліків знав напам'ять. Відкіля він міг навчитися — невідомо, бо його старший син із серед шести дітей, хоч зараз і письменник український, але латини не знає...

При останніх словах Сталін відкинувся всім тілом на спинку стільця. У всій його постаті уже не почувалося тієї охлялої понурості, яка була ним так реально виявлена при світлі білої лампи. А доповідач продовжував:

— Але талант поета має великий. Він видав книжку "Колони", і нею студентська молодь захоплена. Мало цього. Він був студентом педагогічного інституту і, слухаючи виклади української літератури, мав нагоду слухати лекції і про свою книжку, "Колони". Приклад яскравої спадковості духовних сил...

І доповідач підвів свій погляд від записної книжки до диктатора, а той, повільно схиляючись до згоди, але ще ніби маючи у душі якусь перепону, сказав:

— А вже ж ви так і не сказали, чи ваш "об'єкт" був талановитий ветеринар.

Доповідач, всім тілом зробивши рух чи то встати, чи, може, рефлексійно хитнувся у напрямку рвачкої думки, пояснив:

— Раз йому дали лікарі дозвіл практикувати, що це вже одно говорить, що випадок винятковий вони бачили перед собою. Таж я і сам перевіряв ці відомості. І всі навколишні люди, серед яких відбувалася практика Овсія Бруса, одностайно говорили про його як про свого найбільшого добродія і рятівника при їхніх нещастях з усякою домашньою скотиною...

— Добре...

Вимовив урівноважено і всеприймовно Сталін і попрохав ще:

— А прочитайте мені, будь ласка, із книжки "Колони" хоч одну поезію. Тільки без артистичних ефектів, а так, як читають у народній школі учні третього класу. Я зацікавлений.

Єжов почав перегортати знов записну книжечку. І, знайшовши потрібне, підвів голову, кажучи:

— Я прочитаю поезію, яку я вважаю найконтрреволюційнішою. Наші цензурні комітети роблять враження, що їх немає…

А Сталін на це тільки бовкнув:

— Вступу не потрібно.

У поезії автор спочатку висловлював захоплення дівчиною, а потім жаль до неї, яку візьме собі любий москаль, присланий на ревізію у їх колективне господарство. І далі синтеза поезії говорила про увесь український народ відданий напризволяще. І нарешті із синтези випливала доля самого поета, про яку поезія так говорила:

Бо простягаю руки у кайданах

до неміренних позахмарних ям

й питаюся, страждаючи, мов рана:

коли земля нам щастя не придбала,

то, може, щастя наше там?

Та зорі і простори рівним летом

летять крізь пальці, як вода в снігах,

боками об кайдани б'ють планети,

і по руках моїх, залізом стертих,

кривава відповідь збіга…

І після цих слів Сталін устав і заклав у кишені своїх штанів обидві руки, неначе дивився на поета на п'ять кроків від себе, і виявив бажання ще раз прослухати поезію. Він був у толстовці і в чоботях з халявами до колін і здавався тепер дуже високим і сповненим найекстремальніших випадковостей. Комір сорочки у його був розстібнутий. І не давши Єжову навіть глянути із–за своєї книжки, звелів:

— Не вставайте. Почекайте хвилинку.

А потім спитався:

— Ви розумієте, що ви прочитали?..

І не чекаючи відповіді, почав говорити сам:

— Мені не подобається у цій поезії ритміка і рими. Але я певний, що у всій світовій поезії не знайти такої картини, як у останніх двох куплетах цієї поезії. У їх ми бачимо, як гігантська постать пронизує космос своєю трагічною величчю. І ми світ відчуваємо могутніше, ніж ми можемо його звичайно відчути. Подібними картинами до нашої уяви не промовляє навіть і Мільтон. І я з вами тепер згоджуся, що ми Україну, яка силкується устати із минулого у прийдешнє, ударили страшним ударом. І майбутня Україна, якщо і встане до нас… Цебто до минулого… То вона буде стерилізована… Якщо від тих ста чотирнадцяти тисяч не лишаться діти… Так я думаю чи ні?..

— Дуже добре… Я з вами тисячу раз згоден, що наша Гепева їм не простить, що вони діти тих батьків, яких вона знищила. І я…

І Сталін почав говорити ласкавіше:

— Призначаю вас інспектором всіх таборів ув'язнення на півночі Росії… зміцнювати там дисципліну особистого складу нашої Гепеви, щоб там карні органи і органи державної охорони були готові зустріти тих

сиріт, про яких ми турбувалися. Взавтра я видам наказ на всі оперативні зведення Півночі.

І Єжов устав і замість клацання закаблуками тільки схилив голову. І це було замість "дякую". І вже потім він не сідав. Було мовчання. Після цього Сталін протяг:

— Скажіть мені, хто керував у Смілянському районі вилучуванням із живих отих людей?..

— Парцюня.

— Він із тих робітників, що ви приводили мені на оглядини у Червону Ротонду?..

— Так і єсть. Із тих.

— Ну, так ось. Всіх, що оперували на Україні у згаданій справі, призначити знов виконувати обов'язки катів, але вже у центральній області Росії. А його, цього Парцюню, приставте до поета непомітно слідкувати за кожним його кроком. І нехай же не вмішується у його життя ні при яких обставинах. Схоче він кордон перейти, нехай переходить, але всіх тих, що йому помагатимуть, треба арештовувати як звичайних злочинців. І я хочу знати після сьогоднішнього часу найвидатніші випадки із життя поета. Про це ви мені будете доповідати найменше раз на рік…

— А якщо він не буде переходити кордону, а тільки робитиме нам тут перешкоди, то можна його арештувати?..

— Можна і навіть потрібно. Тільки знов–таки на те, щоб узнати, що він робив і які у його є приятелі і співучасники, та й випускати.

І замовк. Єжов виструнчено стояв. Нарешті Сталін витяг праву руку з кишені і підняв її нарівні із своїм обличчям, і попрощався:

— Дякую. Ви заробили мою вдячність. На сьогодні нашої конференції досить… На добраніч!..

І офіцер аж тепер уже клацнув закаблуками і швидко повернувся, і швидко вийшов із кімнати. А Сталін зараз же важко сів на свій стілець і глибоко зітхнув. Голова його була повернута до вікна. І саме в цей час почулися здалеку ночі гуки, похожі на крик пугача. Вони рвалися у простір окремими виголосами і зникали у темну порожнечу. Це відбивали години Кремлівські куранти.

Розділ одинадцятий

Гапуся на допиті

Кінець березня у Києві був не такий, як і у Москві. Найкраще цю різницю можна було побачити на садибі, що розміщувалася на Катеринівській вулиці між Миколаївською і Лютеранською. Вся вона була обгороджена високим та рідким парканом із залізних штаб, подібних на довгі списи. А крізь паркан виднілися попід ним ставні тополі і оббігала стрижена акація, трохи нижча від паркана. І за цією рослинністю, що вже викинула листочки, у глибині садиби виднівся двоповерховий будинок з червоним бляшаним дахом. Він був завширшки майже на ввесь квартал. Сонце підбивало вже під десяту годину ранку, і від його теплого та ясного світла навколо будинку уставала легка весіння пара, аж широкі та високі вікна у своїм блиску хвилювалися мережчатими та легковійними тінями… З першого погляду на цю картину ставало у почутті свіжо і радісно. І якби не стояв вартовий у зеленім кашкеті коло середніх ухідних воріт садиби, то, може, це почуття затрималося б і надовше…

Та й підійшла до вартового молоденька та чепурненька дівчина, майже панна, і подала йому якийсь папір. Він прочитав, вернув папір і показав на вхід. Дівчина швиденько увійшла і попростувала на ґанок. А там зупинив її другий вартовий і, відібравши папір, сказав голосно:

— Ідіть у двері… Калідор наліво… Число п'яте.

Вона увійшла, повернула наліво і, минувши двоє дверей, зупинилася перед п'ятим нумером. У калідорі стеля була високо і стрімко. Під нею на тлі жовтих стін вирізнялися червоні двері. Дівчина витягла з лівої кишені літнього сірого пальтика хусточку і втерла носа. І, сховавши її знов туди, постукала злегка правою рукою у двері. Деякий час було тихо, аж дівчина перемінила ногу у стоянці. Нарешті почулося ізсередини:

— Заходьте.

Вона увійшла і зупинилася коло порога, уставивши погляд на чоловіка у зеленім цивільнім костюмі. Він сидів, тримаючи обидві долоні своїх рук на краю стола. З правого боку від його висів патрет Сталіна у чорній тужурці, і під ним стояла брунатна зачинена шафа з двома непрозорими шибками замість дверцят. Кімната була продовгаста, з одним вікном. Стіни були жовті теж, а стеля біла з чорним колом посередині, із центру якого на довгім електричнім ґноті нависала над столом лампа. На столі лежали папери коло жовтої течки. Чоловік допитливо дивився теж на дівчину.

Тепер, коли ми трохи приглянулися, то можемо сказати, що це був наш давній знайомий, Парцюня. І нарешті він, видно, задоволений із своїх оглядин, запропонував дівчині:

— Візьміть он при стіні стілець і сядьте сюди, ближче до стола.

Дівчина проворненько взяла і сіла. І Парцюня тепер спитався:

— Ви із двадцять восьмого номера вулиці Леонтовича?..

— Так, — залунала відповідь.

— Гаразд.

Погодився Парцюня. І, взявши лист з уже розірваним конвертом, простяг дівчині:

— Прочитайте зараз і поверніть мені.

Та взяла і, витягши лист, почала читати:

"Уповноваженому по проведенні

надзвичайної соціальної реформи у Смілянському районі.

Товаришеві Парцюні.

Через те, що ви від мене цього забажали, то я цим і доводю до вашої відомості, що дійсно до мене приходила Гапуся, дочка Шелестіянова, і сказала, що Овсій Брус лежить на межі, яка іде на Мельниківку. І що як прийшов, то він уже був мертвий. А де вона сама ділася, то сказати тяжко. Якби у неї були гроші, то я певний, що вона б поїхала у Київ до молодого Бруса по напущенію того, що умирав. Бо вона була у такім положенії, і спасти її могли тільки там від сраму та беззаконства. На поїздку вона не могла узяти грошей у батька чи в тітки, бо вони не мають. Мені більше здається, що вона справу закінчила самогубством. Більше я не можу нічого сказати нащот Гапусі, Шелестіянової дочки.

Сільський фершал Опанас Онопрейович.

1930 року. Серпня 15".

Після прочитаного листа Гапуся зараз його й поклала на стіл, а сама, бувши запнута біленькою хусточкою, узяла руками за її кінці у себе під бородою і тугіше стягла там зав'язь… І, спустивши очі додолу, сиділа мовчки. А Парцюня, підсунувши листа ближче до себе, спитався її:

— То ви були тоді у Онопрейовича?..

— Була.

— А кого ви бачили, як ішли до його або від його?..

— Якісь дві людини стояло коло його двору… Може, дві жінки, а може, дві дівчини… Та я не догляділа, саме які.

— А куди ж ви пішли від фершала?

— На станцію.

— А до Овсія Бруса уже не верталися?..

— Не верталася.

— А до батька та до матері не заходили?

— Ні.

— А до тітки?

— Ні.

— А до кого ж ви ішли від тітки з Ташлика?..

— Я забула…

— Це неправда…

Гапуся мовчала.

— І в батька і в матері ви тоді не були?..

— Ні.

— Добра ж ви дочка, нічого сказати… А скільки ви написали листів до їх із Києва?..

— Ні одного.

— Це для мене не тільки дивно, але і незрозуміло. Як можна відцуратися від батька та від матері?.. У вас, видно, щось трапилося, бо так з добра дива ви не знехтували б їх. Скільки вам років?

— П'ятнадцять.

— Ну, і чого ж ви ні одного листа їм не написали?.. Боялися кого, чи що?..

Гапуся мовчала і тільки схвильовано дихала і не дивилася на допитувача. Та й взагалі вона ввесь час сиділа понуривши обличчя і тільки підводила його тоді, коли давала відповіді.

І Парцюня тепер переможним голосом і таким настроєм проказав, з яким люди когось іншого ловлять безповоротно на поганім учинку:

— А ви знаєте, Гапусю, що Маздигін мені сказав, що ви у його вкрали з гаманцем два червінці і втекли хто його зна й куда. І я тепер думаю, що коли ви в Київ, то ви приїхали на вкрадені гроші.

Гапуся зразу підвела здивоване і перелякане обличчя, в якому пробігли тіні вибухів гніву і ненависті, і вигукнула:

— Щоб він вам сказився!.. Він бреше, як скажена собака!..

Та й витягла з лівої кишені знов хусточку і почала нею втирати очі від раптових сліз. І стало в кімнаті тихо. Уже і Парцюня нічого не говорив, а тільки дивився, як здригнули у дівчини плечі і молоденькі груди від того плачу, який вона з великим зусиллям стримувала, щоб не затужити на все своє скривджене, стоптане і спаплюжене почуття. Парцюня чекав. І аж тоді тільки звернувся до Гапусі знов, коли вона почала сякати носа і втирати його тією хусточкою, якою тільки що втирала і очі.

— Вам же платив Маздигін, як ви працювали у школі?

— Він платив?.. Та він би з душею витяг у мене і мою старчачу копійку, а не то б що ще платив!..

Уже без хлипів і жалів і вже геть і без тієї чутливості, що була на початку у неї така дітклива, заперечила Гапуся.

— Нехай і так, але ж таки я гадаю, що ви приїхали на вкрадені у Маздигона гроші. А те, що ви перед виїздом обминули своїх батьків, я вважаю за боязкість вашу бути покараною ними за злодійство, про яке батько уже добре знав. Бо ж не може бути, щоб хазяїн школи не сказав своєму робітникові про ті збитки, що дочка заподіяла у хазяйстві?.. І ви це знали, і в останній час обминули свою родину… Я вас не збираюся віддати під суд, а тільки хочу з'ясувати правду і відпустити вас до своєї роботи… Звичайно, поставивши вам умову — вернути вкрадені гроші. Це ви можете зробити, вернувшись із мойого допиту, і вислати гроші поштою… Скажіть, що ви вкрали, і ви зараз же ідете на волю. Не скажете, я кличу стрілка, і він вас веде у допер… у тюрму. Зрозуміло?..

І Гапуся після останніх слів відчула з усього оточення щось таке, як і смерть, для якої і сльози, і крига, і камінь, і людське життя мають однакову ціну. І з новою силою душевної муки і розпачливої знемоги заговорила до того гада, що живе людським нещастям серед загального знесилля народу:

— Боже мій, Боже мій!.. І що я вам заподіяла, що ви таке на мене говорите?.. Та щоб тому руки покорчило, хто брав ті гроші!.. І щоб йому під чолом баньки побахкали, хто бачив то ті гидкі, як найслизькіша гадина, його гроші!.. Та я ж ще за свого життя жодної людської душі не обілила й на копійку!.. А ви…

Вона була бліда і вся нервово тремтіла, але Парцюня був вірний своїм наставленням і домагався свого:

— Вам немає чого гарячитися. Вам тільки треба сказати, що ви вкрали у товариша Маздигона гроші, та й усе. Совєцька власть не вірить ніяким клятьбам, а тільки ясній справі… Вам треба сказати те, що уже мені добре відомо. За які гроші ви приїхали?.. Я хочу одного, щоб ви перед Совєцькою владою були чисті, незаплямовані. А це може тільки тоді бути, коли ви самі признаєтеся про все, чого від вас ось у цій кімнаті вимагають…

У дівчини приспішено билося серце. Видно було, що вона зближалася до нервового знесилля або, мабуть, і до памороків. Вона уже тихо говорила, і її слова вимовою скидалися на шепотіння:

— Мені старий Брус дав гроші. Він сказав, що вони прив'язані у червону стрічку на чолі у коняки, Вигри. І я туди пішла, і вони там справді й були.

Парцюня від уваги аж витягся на своїм стільці через стіл, узявшись за його обома руками, і очі його сповнилися пристрасті і несамовитості хижака, який лапами відчув теплу здобич. І притис недосвідчену душу:

— А у вас свідки є на це?..

Гапуся, трохи помовчавши і повівши знесилено по підлозі очима, ніби щось там бажаючи наглядіти, яке б їй могло помогти, і не знайшовши, сама почала без нічиєї допомоги:

— У мене немає свідків… А якби ви хотіли переконатися, що я не брешу, то могли б поїхати до нас у село і подивитися Вигрі на чоло. У неї, мабуть, є досі та червона стрічка. Бо я вирізала її не всю ножничками, а тільки з грішми вузлик. І чолки нігде не підрізувала… Там немає кому виплітати, щоб не було стрічки.

Парцюня, відкинувшись на спинку стільця і мовчки, видно, щось почав міркувати, не спускаючи із дівчини свойого блискучого погляду. Гапуся важко дихала. І нарешті він запитався:

— А де ж ви взяли ножиць, щоб відрізати стрічку на голові коняки?

— Зайшла до тітки. Вони саме працювали на городі. І я ввійшла у хату і зняла із цвяха ножички коло вікна. Там висить і мірка, щоб мірити крам або якесь шмаття перед пошиттям одежини.

— Так то так, але ви мені казали, що додому не заходили і до тітки не заходили, а тепер кажете, що заходили… Отже знайте. Ви украли гроші у Маздигона, але мені жаль вашої недосвідченості, і я вас все–таки відпускаю додому, щоб надумалися і очистили свою совість та й призналися, що ви украли у Маздигона гроші. Я не буду вас викликати, а ви самі прийдете і признаєтесь мені. І я вас судити не буду. А як не признаєтеся, то ви попадете під суд і за те, що ви, згадавши коняку Вигру, утягаєте у справу і наймолодшого Брусового сина, Мадеса… Ідіть і не забувайте про тюрму… та й не говоріть нікому про це, що ми тут із вами говорили, бо вже із допру повік не вилізете… Ідіть, я буду ждати вас цілий тиждень, щоб ви самі прийшли, а ні, то я вас викличу. І вже тоді розмова з вами буде дуже, дуже погана…

І Гапуся встала і похитнулася. І трошки постоявши, поволі вийшла із кімнати. А Парцюня, вирядивши її поглядом переможця, припав грудьми до столу і почав записувати на папері швидко і нервово. І враз почувся стукіт у двері, та такий міцний, що Парцюня аж здригнувся, навіть не міг зразу сказати щось про дозвіл чи про не дозвіл, як відчинилися двері, і вихилився через поріг гепеушник у військовім одязі та й спитався:

— Чи оту громадянку, що вийшла від вас, можна пропустити?

— А хіба у неї немає перепустки?

— Ні, немає.

— Випустіть…

І двері зачинилися. Та Парцюня уже не писав. Він, провівши обома руками по тімениці, неначе пригладжуючи волосся, узявся за край стола і задивився на ґудзик Сталінової тужурки на патреті. Але вся чекістова вистать говорила, що той ґудзик ні до чого, що не там цікавість тієї людини, що зветься Парцюня.

Рік тому, коли Овсій Брус утік із лікарні, Парцюня зазнав багато турбот, не через те, що там щось із людиною сталося, бо і в катів таке буває. А через те, що він випустив, як він гадав, певну нитку до того, щоб найти золоті гроші. І це його мучило аж до самого того часу, коли вся таємна екзекуція над українськими видатними людьми у самім народі була закінчена. А вже коли він рушив до Москви із справозданням про свій район, то він рішив, що справа із Брусовим золотом пропаща. Але справа із справозданням у його в Москві вийшла так, як говориться у нашій приповідці: "Не так склалося, як ждалося". Його Єжов через тиждень просто витурив на Україну із тією метою, про яку ми вже знаємо. І їхав він із Москви тоді дві доби, і не спав за цей час ні хвилинки, і лаявся, що так поволі повзе, бісової душі, поїзд. Його

тіпало майже як у пропасниці: найшвидше приїхати і конче знайти золото, що зібрав за все своє життя старий дурень... Та як? І він надумався заїхати просто до Маздигона і вже аж відти їхати до своїх обов'язків...

І в Маздигона він узнав, що Гапуся сповіщала фершала про Бруса, який умирав у полі, і що і її нігде не знайшли: ні в родичів, ні навіть десь мертвої. І Парцюня тоді ж упевнився, що вона у Києві у молодого Бруса по слову того, що умирав, і за його гроші. І Парцюня там же, у Маздигона, утворив собі план поведінки, як до Гапусі присікатися. Він її не знав у вічі, щоб хоч приблизно можна було догадуватися про таємні можливості її натури. Але певний був, що вона може спробувати і відпекатися від себе: і я не я, і хата не моя. І таке на самім початку могло б ускладнити всю операцію і нашорошити молодого Бруса, і через то можуть ляснути всі його мрії і запобігання. І він змусив фершала за допомогою Паркома написати ось такого листа, якого Гапуся читала і з яким ми уже знайомі, і який дівчину поставив перед чекістом на всю її життєву постать.

Тепер чекіст сидів схвильований і задоволений, що мета опинилася вже в його на мотузку, і тільки треба зараз цей мотузок безнастанно намотувати, не випускаючи з рук кінця, і вже паном ситуації буде він, Парцюня!.. Але Гапуся і жінка Брусова у цім мотузку перед об'єктом його мети все ж були передостанніми вузликами. Значить, найбільші і найтрудніші до розв'язання. І от їх треба ізолювати від Бруса... А для цього він уже зараз по приїзді від Маздигона вивідав усі пружини поетового життя. Він узнав, що після смерті батька Іван Брус став страшно нервово хворий і що всяка згадка про батькову смерть його приводить до плачу, і що якби не його жінка, Олена Щоголова, яка уже працювала повноправним лікарем у Олександрівській лікарні, то він давно б уже умер. Бо він навіть не міг через недугу працювати на посаді. Парцюня узнав, що вона спочатку і Гапусю положила в лікарню для аборту, а після його влаштувала її в цій самій лікарні служити санітаркою. Він узнав, що Іван Брус має собі квартиру на вулиці Леонтовича, число 28, і що квартира складається з однієї кімнати і

кухоньки... І що в кімнаті живуть вони обоє, а Гапуся живе у кухоньці, бо приміщень у Києві страшно тяжко знайти.

Для зібрання всіх цих відомостей він відвідав і Спілку письменників, і багато перевірив житлокоопських канцелярій. І був в Олександрівській лікарні на нараді "партячейки".

Вся справа тепер скупчувалася в Гапусі. Треба її перелякати, і вся родина Брусова піде шкереберть. Гапуся у їх житиме і щодня підточуватиме їх становище. Вона зможе бачитися з Парцюнею десь щовечора... І тут він згадав про те, що коли він був у Маздигона, то йому не прийшло і в голову побачити Мадеса. А це треба конче зробити... Бач, Гапуся узяла десять золотих карбованців просто на чолі в коняки!.. Якби це він узнав раніше, то вже давно б спромігся побачити Іванового братуху. Виходить, що треба їхати знов туди, і може, він там, на місці, узнає і не такі ще ознаки і про золото, і про те, де воно пробуває...

І він зачаровано схвильоване отупіння перервав і поглянув на шафу... І зараз же встав і кроком людини, якій страшно дорога кожна хвилина, опинився коло неї і відчинив. У шафі висіла одежа: цивільні костюми і пальто літнє і зимове. А з правого боку, на боковій стінці, на цвясі висіла сіра шинеля, і під нею червонів коміром чорний мундир. Під одежею внизу стояло дві невеличкі і гарні шкіряні валізки жовтої шкіри. Мабуть, десь реквізовані. І він мерщій відчинив одну і витяг з неї пляшку "риковки", що була вже відкубрена. І повернувся з пляшкою до стола і, поклавши її в течку, дбайливо зачинив...

І дивно. Він збирався їхати в село, а перед його очима то виникала, то згасала постать Гапусі, неначе в його душі була найголовніша турбота про неї... Її пухкенькі щоки і трохи розтягнений рот з тоненькими губами, і сірі, по дитячому заклопотані очі вабили і солодко бентежили. Він зітхнув і, вернувшись до шафи, надів літнє пальто захисного кольору і чорний бриль та й зачинив знов свою одежу... І довго ходив по кімнаті, заклавши обидві руки в кишені пальта. Він не мав клопоту, що хтось зайде до його із службовців, бо це була і його

мешкальна кімната, і його робочий офіційний кабінет. І його праця ішла незалежно від загальних чекістських справ. Він певний був удач. Через те вся його істота пробувала у смузі переживань вдовольнення, похожого на відпочинок, який може переживати кожна людина тільки у своїй кімнаті… Він був пригрітий затишністю і розкошуючим егоїзмом… Йому тепер дуже хотілося побачити знов Гапусю і то якнайшвидше. І рішив викликати її зараз же по приїзді із села, не чекаючи і того кінця тижня, якого він призначив для каяття її.

І нарешті, схаменувшись, узяв із столу свою течку і вийшов надвір. Ключ цьовкнув у колодці і твердо замуляв у кишені його штанів. Із сіней і із воріт садиби обидва вартові чекісти його пропустили, віддаючи військову пошану.

Парцюня пройшов на Лютеранську і почав спускатися на Хрещатик. Люди його випереджали і йшли назустріч, щоб минати його, але він на їх зневажливо не звертав уваги. Сонце стояло над Києвом ясне і не пекуче. І здавалося, що воно є вершок велетенської шкляної бальцанки, яка сходилася конусом угору і якої дно зроблене із київських будинків і зелених смуг живих дерев. І що ті люди, які безнастанно ішли по Хрещатику і в один бік, і в другий — це самі Парцюні та ті, яких Парцюні допитують. І що іншої волі для людей немає, не було і не буде, крім оцієї шкляної посудини, повної людей, які один одного тягнуть до відповідальності. І він загнув матюка і приспішив свою ходу. І на розі Лютеранської і Хрещатика він зупинився і став удивлятися у натовп: і в напрямку Васильківської вулиці, і в напрямку до Дніпра. І нарешті він рвійно витягся і гукнув:

— Візник!.. Візник!.. Гей, сюди, візник!..

І візник під'їхав однокінною бричкою. Парцюня, не питаючись за платню, вискочив на східець брички і, тримаючись за сидіння візникове і за ту залізяку на крилі брички, до якої припинають ремінний фартух, що накриває східцями ноги, звелів:

— На вокзал…

Візник ударив коня, і Хрещатик заклацав ще одним неспокоєм серед тисяч неспокійних людських і кінських ніг. А Парцюня аж тепер ускочив у бричку, сів і став застібати пальто, поклавши поруч себе течку.

Розділ дванадцятий

"Стуця"

Через те, що поїзди завжди спізнялися, то Парцюня приїхав до Брусового хутора аж на другий день о дев'ятій годині ранку. Ізлізши із станційної хури і підходячи до Мадесової хати, Парцюня помітив добру коняку, запряжену у візок і прив'язану до акації. І рішив, що оця вже готова підвода стане йому новою хурою назад, і поглянув із доброзичливим та злагіднілим настроєм по всьому хуторі.

Навколо садиби торішнє житище чорніло вогкою землею. Тільки акація та стежка коло хати зеленіли крайками своїх набубнявілих смужок. І хата мала вигляд смутний і непривітний. Особливо цей настрій дуже підкреслювало на хаті чорногузяче гніздо. Воно було напівзруйноване і розтягнене своєю руїною від гребеня до половини покрівлі. На мить у серці чекіста теж ворухнувся смуток. Але він був недовго. І мав таке саме значення для всього його нормального самопочуття, як і тіні хмар для становища всього дня. Хмари не беруться в рахунок, коли люди рахують дні. Через те Парцюня, порівнявшися з хатою, уже жив тільки потребою знайти ще якусь ознаку певної стежки до знахідки золота. Для його не важне було те, кому воно дістанеться: чи державі, чи йому, бо він добре знав, що той, який бере з криниці воду, може перший її і напитися і перший нею забризкатися і помочити свої руки.

Чекіст не пішов у хату звичайною утоптаною стежкою. А обминувши її, пішов поза хатою проз запряженого коня. Це був ситенький рудий

жеребець з білою плямою на чолі. Він був розгнузданий і прив'язаний поводом гнуздечки до дерева. Перед ним лежав оберемок сіна, і він супокійно їв. І Парцюня, притишивши ходу, з увагою оглянув конячу чолку, гриву і хвіст. Селяни, як і морські хвилі, що викидають на берег і всякі відламки, і дорогоцінні речі туди, куди й не потрібно. Просто для того, аби їх знайшов звичайний дурень… Але ні в чолці, ні в гриві, ні в хвості чекіст не помітив жодної стрічки. І, обходячи причілок, щоб іти до сіней, він у причілкове вікно побачив двох селян за столом і жінку. Він тільки не вхопив оком, що у їх було на столі. Перед хатою стримів росішок для горшків. Але тепер на нім висіла пострьопана з ряднинки ганчірка…

І нарешті Парцюня постукав у сінях у хатні двері. І почув усередині ходу і голос:

— І хто воно тут такий?

І відчинилися двері, і молодий чоловік років двадцяти, блідий і заросли поганенькою борідкою і вусами, став перед Парцюнею, який тепер спитався:

— Чи можна до вас у хату?

Але аж від столу почувся веселий голос:

— А чого ж не можна? Хата зроблена у першу чергу для хазяїна, а в другу для гостей… Хазяїн у хаті, а гості, як мають щось у кишені і не скажені, нехай заходять, будемо раді.

— Ой, Господи, хоч би був хазяїном чужої хати, а то ж ні, та ще й вивозить, неначе з попівського двору.

Озвалася жінка, пильненько оглядаючи Парцюню. Той селянин, що обізвався, сидів на лаві, спершись ліктями на стіл, застелений не дуже

чистою скатертиною. І коло його правого ліктя лежав на рушничку порізаний на скибки хліб, а посеред столу стояла миска з печеним салом. Селянин був одягнений у піджак з такого сукна, з якого на Україні селяни шиють собі свитки. А штани на нім були з грубого полотна, пофарбованого бузиною. І холоші зараз при халявках черевиків підв'язані були мотузками. Селянин був довгобровий, з моложавим обличчям і теж з вусами і нестриженою чорною бородою. На лаві поруч з ним лежав його солом'яний бриль.

А жінка, русявенька і невеличка, в косинці, а не в очіпку, сиділа супроти його, одягнена в кохту і спідничку — і полотняну, і бузинову. Видно, вони щось випивали, але, побачивши, що хтось іде проз вікна, сховали випивку страха ради іудейська. Самогон владою заборонявся, треба було купувати "риковку". Але через те, що Бог високо, а влада була ще далеко, то селяни ще могли гонити його собі на втіху та на розвагу… Все це з одного погляду Парцюня змикитив і, скидаючи свій міський бриль і кладучи його супроти вікна на лаві теж, заговорив:

— Прийміть вже і мене у кумпанію… Я лишній не буду.

І на лаві розстібнув свою течку, витяг пляшку горілки та й поставив на стіл. А селянин з чорною бородою, побачивши таке, вигукнув:

— Ну, Мадесе, тепер стій… Пропало твоє місце!.. Воно для нового придсідателя… Сідайте ось на стільці, та нехай наша кумпанія буде такою густою, як і ті лози, що люблять вовки!

І Парцюня, не роздягаючись, сів на табуретку дуже витерту і стару, яка стояла перед столом.

— А відкіля ж це вас Бог несе?

Спитався уже той, що впустив Парцюню. Та Парцюня, незважаючи на питання, звернувся до чорнобрового, попрохав:

— Відкубріть…

А потім уже до того, що питався, почав оповідати:

— Та я оце іду у справі вашого учителя, Маздигона… Та щось сталося з возом… саме напротів вас. І візник уже ні за що не схотів далі їхати. Та й вернувся в Насачів… А я бачу, що коло вашої хати стоїть коняка, і думаю собі: а дай зайду, та нехай мене відвезуть, якщо далеко до школи. Дурно людині не буде. Заплатю.

І озвався чоловік у тім піджачку, що із того сукна, з якого шиють селяни собі свитки, але уже без всякої іронічної приправи:

— Ні, чоловіче добрий… Ви змилили. Візок і моя конячина тут не на те, щоб когось кудись возити. Мене хазяїн, Мадес Овсійович, попрохав приїхати та злучити мого жеребця з його кобилою… Оце на те я тут, як бачите. А до Маздигона відціля ближче, як рукою подати. Залюбки дійдете й пішки.

— Е–е–е… Про що нам сперечатися? Нема про що. Ось на столі стоїть наша розрада і наша злагода. Ану лишень, товаришу, чи як вас звуть?..

Парцюня, перервавши мову, запитався суконного піджачка.

— Сайко мене звуть, а по батькові Олександрович. Це щоб наші не забувалися і там, де людей глитають і хвамилії не питають…

Відповів селянин і, взявши пляшку, вдарив дном об ліву долоню, аж пробка бренькнула об стелю і зробила там мокрий знак від горілки. І Парцюня не витримав свого захоплення та й вигукнув:

— Ну, ви вже, мабуть, у селі найперший по горілчаному ділі!..

— Не вірте своїм очам. Он сонце на ввесь світ гаряче, а нікого ще не спекло, і наші батьки нам про це не розповідали…

Парцюня аж нестямився. І удаючи, що він страшно провинуватився, став прохати, схиливши до Сайка Олександровича свою голову:

— Потягніть мене за чуба так само, як учитель тягне школяра… Нехай я знаю, як помилятися перед статечними господарями…

І селянин здивовано промовив:

— Та що ви, пане–товаришу… Та ж ви ще не випили і по чарці і не закусили з дороги, щоб ото я вас та зобижав… Ні, ні. Так не годиться…

— Ну, коли ви мене не хочете, то ж я смикну за чуба вас… Та не тільки вас, а й господаря… Дайте–но мені випити по чарці.

І попрохав:

— Ану лишень, хазяєчко, знайдіть нам стаканчик чи чарчину.

І налив у подане біленьке горнятко, і простяг до хазяїна:

— Випийте, господарю, щоб лошата родилися у ваших кобилок і щоб у вас не переводилися ніколи й жеребці, ще твердіші від гетьманської булави!

Мадес Овсійович випив і, скривившись, почав закусювати. І коли вже Парцюня всіх обчастував і сам випив, навіть не закусивши, то зараз же і пригадав:

— Не схотіли ви мене скубнути за чуба, то потягне за чуба хазяйка… Ануте…

Та й похилився до неї. А хазяйка:

— Хіба це таки так і треба?

— А треба. Без цього ми не будемо і приятелями.

І хазяйка, сміючися, узяла Парцюню правою рукою за чуба і зараз же, пустивши, промовила:

— Від мене ви ніколи не полисієте, а від їх може й голова облізти.

І чекіст, ніби від великої приємності, загигикав і схопився на ноги:

— А давайте, Сайку Олександровичу, вашу кучму, якої ви, мабуть, ще від Різдва не стригли, нехай я вас покараю, що ви від свого права відмовилися мене карати…

Той ні в сих, ні в тих, і ніби в жарт, і ніби почуваючи повинність, якої він не розуміє, трошки нагнув голову, дивлячися скоса на Парцюнину руку. І Парцюня обома руками обхопив селянинові чуб і, перебігши пальцями від тімениці аж до потилиці, геть його облапав… А потім і хазяїна, і наприкінці зупинився перед хазяйкою. І в чекіста мигнула думка, що чоловіки часто жінок хапають за коси і б'ють. І жінки між собою теж не раз водяться вручки і хапаються до голови… А найвиразніше йому заясніло те, що жінки частіше миють голови, ніж чоловіки. І він зітхнув, а далі, засміявшись, сів на своє місце та й проказав до чоловіків, ніби тішачись перемогою:

— А свого чуба я вам не дам, щоб не облізла голова…

Сайко Олександрович був понурений і сидів мовчки. Видно, йому Парцюнині штуки не сподобались. А потім він, рішуче кашлянувши, почав уставати із–за столу, кажучи:

— Ну, хазяїне, ходім до скотини, бо мене дома будуть ждати і лаяти…

Всі встали, встав Парцюня і, взявши течку, говорив:

— Я теж піду з вами. Я не хочу нікого обіжати… Бо, коли хазяйка казала, що від чоловічих рук лисіють у чоловіків голови, а ви мене не потягли, то в мене не полисіє, а в вас у обох полисіють. Доля робить навпаки. Не попадеться вона кому треба, то її беруть ті, кому вона не призначена. І через те, щоб сужене нам не сталося, я хочу, щоб воно на скотині окошилося. Я мушу зробити собі найгірше… Я мушу скотину поглядіти за гриви і за хвости… Хе–хе–хе…

Сайко Олександрович глянув на його вовком і буркнув:

— Я ворожкам не завжди вірю, але нехай буде по–вашому.

— Тим більше… — провадив Парцюня, — що скотина не доживає до того віку, у якім людина лисіє, то й не страшно, коли вроки перейдуть на скотину…

Хазяйка з чоловіками не вийшла. І вони, минаючи візок із жеребцем, пішли просто до повіточки. Тут, всередині, боком до дверей стояла коло ясел прив'язана Вигра. Парцюня спитався:

— Що, ви її будете виводити?

Хазяїн сміючись відповів:

— Треба вивести. У повіточці можна спаровувати хіба що псів…

І зайшов, і через хвилину вивів сірої масті кобилу. Вона була і гарна, і супокійна, і тримала і шию, і голову бадьоро і бистро. Парцюня спитався, підходячи до її голови:

— Як її звуть?

— Вигра.

— Вигра? Яка чудна назва…

Виговорив, неначе луна, на хазяїнові слова, непроханий гість. І вся його увага була на чолці. І справді він помітив там між волоссям червоненький шматочок стрічки. І швидко простяг свою він руку до конячої морди і почав гладити, проказуючи:

— О, моя прекрасна конячка… Яка в тебе благородна голівка і який у тебе довірливий погляд!.. І де ви могли дістати таку чудову скотину?

І, намацавши вузлик перев'язу стрічки з волоссям, розгорнув чолку і переконався, що справді вона була відрізана. Гапуся не брехала. Тільки шматочок там тримався на волосинках чолки. І Парцюня, узявши між ноги течку, обома руками досяг шматочок стрічечки і виплутав. І потім, не дивлячись на його, упхнув його у кишеню свого пальта. І далі лівою рукою, вихопивши течку з–між колін, почав правою рукою так мацати по всій гриві, як він робив уже з чубами селян. А скінчивши мацання, відійшов убік та й знов заговорив:

— А стать яка!.. Царівна, а не конячка…

— Де там царівна?..

Ніби боронячи саму скромність, відказав хазяїн:

— Вона вже мала двоє лошат…

— Двоє лошат?.. Ніколи не сказав би… Ніколи!..

І знов підійшов до Вигри і почав плескати її по крижах, добираючися до хвоста. І, взявши хвіст посередині його довжини, завернув до себе і підхопив лівою рукою та й почав його розчерепішувати, не випускаючи течки з рук і примовляючи разом з цим:

— Їй–богу, хвіст такий пишний та чарівний, що, мабуть, знавці конячої краси його прирівняли б до мальовничого хвоста павички… Гарна конячка… Дай вам Боже, прийняти від неї ще й третє лоша, але вже таке гарне, як і мама…

І, не слухаючи того, що говорив хазяїн, повернувся до візка Сайка Олександровича та й наткнувся на господареву дружину, яка в руках несла австрійські обмотки від жовнірських черевиків, та й спитався її здивовано:

— Навіщо це ви їх несете?..

— Та ж треба кобилі хвоста обв'язати, щоб жеребець не покалічився…

І зараз же сюди підійшов Сайко Олександрович і взяв у руки обмотки і так їх потер пальцями, як ото колись на базарах терли селянки пальцями крам, вибираючи його на кохти та спідниці, і висловив своє побоювання:

— Ці обмотки для жеребця так само страшні, як і кобиляча волосня… Обмотаний хвіст цими обмотками треба так само загинати набік, як і необмотаний. Інакше я не пустю жеребця.

І хазяїн тривожно, але удавано зневажливо став заспокоювати Сайка Олександровича:

— Нема чого сумліватися… Я сам хвоста загну і триматиму… І що це з вами враз таке сталося?.. Ці обмотки я тільки й тримаю для Вигри… І ними я вже двічі обмотував їй хвіст: і перед Седиковим жеребцем, і перед Каптуровим… Якби не Вигра, то я б цими обмотками так само, як і люди, обмотував би собі калоші до черевиків…

І враз заторохкотів візок і заіржав жеребець, і перервав непорозуміння, яке почало було виникати в селян. Сайко Олександрович поспішив до свого коня. Він рвався від акації, аж саме дерево здригало і листям, і гілляками. А Вигра була супокійна, тільки й того, що, піднявши вище голову, дивилася на незнайомого зальотника.

Сайко Олександрович ухопив жеребця за гнуздечку та й повернув його разом з возиком до сіна і там його так тримав, аж поки він геть утихомирився і почав знов їсти сіно. Парцюня теж підійшов сюди і вклякнув до своєї течки, умостивши її на коліні, і щось там шукав і муркотів собі під ніс:

— Десь у мене був цукор… Десь у мене був… О, є. Слава Богу…

І, застібнувши знов течку, з цукром у правій руці підійшов до коня і простяг йому до губи, питаючи хазяїна:

— А як звуть оцього молодого?

Але хазяїн мовчав, дивлячись на Парцюнині витівки. Кінь дістав губою цукор і схрумав його, і почав водити голову за Парцюниною рукою, якою чекіст ловив конячу морду, щоб погладити її. І тільки аж тепер Сайко Олександрович понуро промовив:

— Його звуть Стуця.

— Що ж це за слово таке "Стуця"?

Запитався знов Парцюня, уже діставши і почавши облапувати чолку.

— Та це його моя жінка так називає, коли вранці дає йому з відра води… А по–настоящому його звуть Стукан…

— Стукан?..

Грива у Стукана була довга і густа. Такі гриви мають тільки огирі арденської породи. І хоч кінь сам був рудуватий, але вона була дуже темного кольору. Із неї поміж вухами на чоло і від чолки аж по холку звисали вниз трьохсталкові заплети, але без косників. А вся грива разом із заплетами перегиналася з шиї крутою дугавістю на зразок тієї хвилі, що під час великого вітру на березі моря перевертається через моли, і надавала дуже мальовничого вигляду усій конячій постаті, а особливо могутнім грудям і гінкому животові, що мав хупаво–сухорляву форму. Парцюня, спочатку помацавши заплети на гриві і мацаючи потім гриву, поглядав на хвіст. Він не помічав, що кінь зараз же прищулив свої вуха як тільки почалося мацання гриви. І вигляд у коня став зловісний.

Він уже нічим не був зацікавлений, тільки слухав Парцюню. Вуха його, щулячися, лежали нижче дугастості гриви. І голова мала вигляд не конячий, а якоїсь звірини, похожої на казкового гада, що, виткнувши голову із нори, цілиться вилетіти одним плигом на свого ворога. А вже коли чекіст лапнув верхньої частини хвоста, то кінь, прорізавши повітря пронизливо отрутним криком, а не іржанням, від якого може зворушитися і чуб, сковуючи морозом переляку: "І–і–і–і–і"… несамовито пацнув задньою правою ногою і вчистив Парцюню по стегні так, що навіть течка у його вилетіла з лівої руки. І він, простягтись на землі і ухопившись її обома руками, гріб судомно пальцями пил. А потім, звиваючись кружка на лівім боці і повзучи кружка, почав видавлювати із себе крізь тяжко зціплені зуби:

— Ох, ти ж курвої душі Стуця… Ох, ох… Контра… Прикличте швидше фершала… Привезіть… Ох, ти ж, пекельна твоя кров!.. Ох, ох, ох!..

І підскочив до поваленого Сайко Олександрович, і закричав над ним, ніби перелякано:

— Його звуть, бісової душі коня, Стукан, а не Стуця!.. Стуцею зве його тільки моя придуркувата жінка… Він, Стукан, бісової душі кінь!..

Та Парцюня, не перестаючи крутитися, стогнав божевільним стогоном:

— Та не Стукан, щоб ти кругом світа стукав!.. Не Стукан, а фершал… Гідра… Контра… Привези фершала!..

І Сайко Олександрович кинувся загнуздати свого Стукана, гукаючи до переляканих Мадесів:

— Пропав чоловік!.. Щось страшне. Мабуть, живіт пробитий… І не знаю, чи я встигну Онопрейовича привезти… І не знаю, що йому сказати, і він не знатиме, яку масть із собою захопити болящому…

— Та не живіт… Ні, ні… У–у–у… Кістка!.. Курва твоїй матері!..

Та Сайко Олександрович уже з воза, який почав добре котитися, ще гукав:

— Та заведіть кобилу в повіточку, щоб вона чоловіка не наступила в дворі!..

Та й пустив огиря на ввесь його тюпак. І гуркіт возових коліс, здавалося, трохи заспокоїв постражданого, бо він, скоцюрбивши ліву ногу, а праву витягши правцем, уже й не лаявся, а тільки головою

крутив і клав одну щоку на землю, то знов повертав голову і клав другу… То підклав під щоку ліву руку, то п'ятірню правої руки. І ввесь час, стискаючи зуби, стогнав і сичав крізь їх. А Мадеси, завівши кобилу у повіточку, боязко з неї визирали, дивлячися, як лежала у їх серед двору незнайома людина.

Сонце на небі, мабуть, уже показувало дванадцяту годину, бо тіні від хати, повітки і від акації лежали на землі найкуцішими плямами. І скрізь на почорнілій землі по той бік і по цей бік Оникієвого Яру купки димків синенької пари хвилювали рівними та прозорими натовпами по обрію. А десь із далеких зарічків чувся самотній крик якогось дикого гусака, що, мабуть, відбився від табуна. І луна його крику розходилася по полях і гойдала сонячне проміння у теплі земних випарів. А обоє Мадесів стояли не витикаючися з повітки, і не йшли у хату, а дивилися зажуреними та зляканими очима на людину, що лежала і не вставала. Ну що, як умре?.. І обоє шепотіли і не рухалися від своєї скотини.

І заторохкотів тоді візок, як поява радості і втихомирення… Слава тобі Господи!.. І обоє Мадесів вийшли із глибу повіточки до порога і стали ждати вже у світлі сонця, і самі посвітлішавши. І зупинився візок на подвір'ї, і скочив з його Онопрейович, і стурбовано підійшов до лежачого… І спустився коло його навприсідки. Лежачий важко дихав і мав очі заплющені. Фершал узяв його за руку і став провіряти живчик. Парцюня розплющив очі, а фершал спитався, показуючи на випростовану ногу:

— Оця болить?

— Та.

— Так. Ану ляжте горілиць.

— Мабуть, не удасться.

Відповів пришешелений і почав моститися так, як його просили. Онопрейович йому трохи поміг, і тепер він уже лежав горілиць, зігнувши тільки ліву ногу, а праву тримаючи так, як і раніше… правцем. І фершал поволі вирівняв і ліву ногу, щоб так лежала, як і права. І зауважив:

— Я спробую вашу праву ногу звести так, як була ліва. А ви, як зможете, помагайте мені. А як ні, то силкуйтеся не заважати.

І він перейшов на другий бік правої ноги і, ставши й тут навколішки, взяв ступню правою рукою, а під згин коліна пришешеленому підсунув ліву руку і почав силкуватися її звести у згин. Парцюня засичав крізь зуби. Та фершал, не гублячи рівноваги свойого настрою, робив своє діло. І Парцюня зойкав. Фершал перечекав, а потім знов узявся за своє. Нога була зігнута і трималася кроквою над вирівняною лівою. Фершал був задоволений, і мабуть, щоб показати все своє лікарське мистецтво, зціпив зуби, стиснув кулак і, відвівши його трохи назад, з усієї своєї сили як садикнув ним під тільки що вирівняне коліно просто у згин, так Парцюня і шарпнув, як скажений, хвору ногу назад у правець такий самий, як йому його був зробив ще Стукан, та й гукнув:

— Ах ти ж гаде немірений!.. Геть!.. Геть від мене, гаде!..

І звівся на лікті обох рук, і почав плювати на фершала. Але той, швидко зірвавшися на ноги, не зважаючи на лють Парцюні, проказав до його супокійно:

— Ваші справи добрі. Нога ціла і ціла кульша. Ми відвеземо вас у Рохмистрівку. І там, у лікарні, полежите зо два тижні та й будете здорові… Може, там десь щось і тріснуло, але воно здоров'ю не пошкодить…

І аж тепер вийшли з повіточки Мадеси і мовчки поставали ззаді у фершала, і слухали, і зітхали важко. Тільки Сайко Олександрович не брав ніякої спілки у загальному зацікавленні Парцюниною долею. Він

сидів на візку, тримав коня і дивився на його, чекаючи закінчення свого невдатного дня.

І став фершал до візка і, вдаривши рукою по сухім сіні, якого було там у драбини, сказав:

— Ми покладемо товариша уподовж. Сіна є досить, то йому не буде трудити контужену ногу. Сядьте, Сайку Олександровичу, трошки вперед...

Той сів. І фершал попрохав пособити висадити Парцюню на віз. І підвели його, і звели його на ноги, і допровадили до візка. І, висадивши його гуртом, поклали на незастелене сіно. Поруч Парцюні поклали його й течку. І фершал спитався:

— Чи всі речі тут з вами?

А той відповів, що на столі у хаті лишилася недопита горілка, яку нехай хазяїни доп'ють. І що, здається, всі інші речі при нім. Тоді Онопрейович наказав Сайкові Олександровичу:

— Поганяйте та везіть свою пеню. Бо якби не ваш кінь, то й случаю не було б. Тільки на грудках не дуже трусіть... Припиніть краще. А ще ліпше буде, як обминатимете грудки.

Тоді Сайко Олександрович, від'їжджаючи, обізвався не до фершала, а до Мадесів:

— Та всієї не випивайте... Залишіть мені хоч чарочку на заробіток.

А Мадесиха навздогін йому й кинула:

— Ваш труд і ваш заробіток. Ми не споживемо і крапельки, а залишимо вам її всю.

Розділ тринадцятий

Тривога

Увечері того дня, в який брано Гапусю на допит, Іванова Брусова жінка, Олена Антонівна Щоголова, ішла з лікарні дуже втомленою додому. І через те не зважала ні на проходящих, ні на тих молодих людей, переважно студентів, які на неї зацікавлено поглядали, хоч вона завжди, почуваючи себе здоровою і гарною, мала приємність від людської уваги. Вона ішла по Великій Підвальній, уже проминувши німецьке консульство, і аж угиналася від своєї течки, у якій тільки несла фармакологічну книжку, лікарський халат і дешевенький стетоскоп.

Тоді ніякий лікар, не мавши де заперти, не зважувався лишати у лікарні якусь свою одежину, бо конче пропадала. А фармакологічна книжка її супроводила майже так само, як і требник кожного священика. Але, маючи рік по закінченні медичного інституту, вона себе почувала б далеко гірше, забувши дома свою фармакологію, ніж священик, забувши свій требник.

Уже на вулицях світили ліхтарі, але тільки коло консульства і там, де перехрещувалися вулиці, оживляючися дзенькотом трамваїв. А де цей дзенькіт не з'являвся, перебігаючи вулиці, то там була така тьма, яка була потрібна комуністам у людській свідомості, а чортам проти Великодня, щоб менше людей святили паски.

Нарешті пані Щоголова завернула у вулицю Леонтовича і підійшла праворуч до двоповерхового будинку.

І, відперши двері французьким ключем, увійшла всередину. У малесенькім присінку висіло чоловікове пальто і бриль, а під ним стояли

її калоші. Але вона, не роздягаючись, пішла наліво у кухню. Тут було темно, і вона засвітила та й побачила, що на ліжку лежить валізка і на ній вузлик у чорній хусточці, а Гапуся, удягнена у своє сіреньке пальтечко і запнута білою хусточкою, зігнувшись, спить на складеній купі. Взуті ноги звисали з ліжка. Дівчинине обличчя було пописане темними смугами від очей аж під шию. Олена Антонівна зрозуміла, що Гапусі щось трапилось і що вона сиділа, сиділа… плакала, плакала та й заснула. І сіла вона коло Гапусі, положивши собі на коліна течку, та й почала лівою рукою обережно будити:

— Гапусю… Гапусю, що це таке з тобою?.. Гапусю!

І дівчина швидко відхилилася від своїх пакунків і почала втирати очі правою рукою, не дивлячись на Олену Антонівну. Вона мовчала і тупо дивилася собі до ніг. Почувалося, що її вже одерев'янила якась думка. І Олена Антонівна стала домагатися:

— Що з тобою, Гапусю?.. Ти нездужаєш чи що, що з ранку кудись як пішла та й не вернулася на роботу?.. Ти ж добре знаєш, що твоя відсутність, якщо ти дужа, вилізе нам боком. Скажи мені, ти недужа?..

— Ні.

— Недужа?..

— Ні.

— Та не нікай, а скажи добрим словом… Ти хвора?..

І Гапуся аж тепер відповіла живим чуттям людини, а не маніакальною скаменілістю:

— Я не хвора… Я дужа…

— Слава Богу… То чого ж ти не була на роботі?..

— Так.

— Як так?.. Ти десь була чи цілий день дома сиділа?

— Цілий день була дома.

— І нічого з тобою не трапилося?..

— Нічого.

— Ну, коли мені ти зараз так невгурно брешеш, то вже видно, що з тобою не все добре… Бо якби отак собі: ні се ні те, то ти б не спаковувалася б кудись від нас. Ну, скажи мені, чого це ось тут валізка лежить, а ось тут цей вузел?..

І Олена Антонівна штуркнула рукою його. Гапуся заплакала, неначе там десь, у підсвідомім, горе тримало напоготовлені сльози, які могли б там і висушитися ним, якби її був ніхто не зачепив:

— Я вже, мабуть, навіки пропала… Мені вже нігде немає місця… За мною вже гоняться, неначе собаки в полі за котом. І що мені тепер робити?..

— Що?.. Скажи мені геть усе, і ми вже гуртом знатимемо, що робити.

— Як же мені казати, коли мені там сказали, що як я комусь розкажу про їх, то з тюрми вже й не вилазитиму? І я не знаю, що мені робити: чи мені від вас тікати, чи щось заподіяти з собою?.. Мені легше втікати, та я не знаю куди.

І вона так гірко і так довірливо плакала, почуваючи справді коло себе близьке і відчутливе серце, що Олена Антонівна, це розуміючи, поклавши їй на плече руку, говорила:

— Як тобі важко, то зараз нічого не говори… Заспокойся, а потім. Не горюй так, всього буває на віку… Але й немає такого горя на землі, яке б люди гуртом не перемогли.

— Еге, не перемогли… У мене не горе, а напасть людська…

Та й почала Гапуся кінцями хустки, якою запнута була, утирати очі. Видно, її свідомість заясніла над почуттями, які її лякали страшною дійсністю. І спиталася Олена Антонівна уже так, що вже дівчина з полегкістю відповіла:

— Тебе Гепева викликала?..

— Вона… Чіпляє мені, що я вкрала гроші у того, що мене був зробив череватою… Ну й що мені робити?.. Я ж Гепеві геть усе по правді сказала, а він своє та й своє. Каже, украла, та й годі…

— А як же тебе покликали?.. Прийшли за тобою чи листа якогось прислали?..

— У поліклініці голова комсомольської "ячейки"… Я ще не встигла перебратися до роботи, а він підійшов до мене та й каже: "Тебе кличуть на Катеринівську". І показав із руки картку і в ній адресу… І сказав, щоб і на роботу не ставала та йшла. Мовляв, аж по всьому будеш робити. Та я вже й не верталася у поліклініку. Так у мене голова заболіла… так заболіла, що я насилу стежку бачила, як ішла додому.

— А без тебе там, Гапусю, було, як без рук. Не було кому і хворих приготувати до операції і не було кому привести їх туди. Я сама все це робила. А те, що тебе кликали і чіпляють тобі кражу, і забороняють, щоб

ти не розповідала того, що з ними говорила, — це недобре… Вони хотять укрутити тебе у якусь справу. Ти їм потрібна тільки на те, щоб за твоєю допомогою когось дістати іншого. Тільки я не можу догадатися, хто їх зараз цікавить?

Турботно і задумливо вслух поміркувала Олена Антонівна. На що дуже сумно обізвалася Гапуся, почуваючи, що її лихо стало лихом і Олени Антонівни.

— Якщо я їм потрібна тільки на те, аби за мною уловити когось іншого, то це вони хотять, щоб і я була Гепевою?..

— Так. І ти станеш якимсь пагінцем їхньої організації так само, як і манісінька мочка коло корінця якоїсь бадилини. Вона ніби і не бадилина, але, коли вирвеш усю рослину, то і мочка вирветься. Тільки що ти їм працюватимеш задурно. Ти з села. Якби з робітників, може, щось би й перепало. Ти будеш їм працювати тільки за те, що вони будуть з тобою ночувати. Деяким людям це легко йде, а деякі люди не витримують і накладають на себе руки…

— Боже мій, Боже мій… І що мені робити такій дурній?.. Якщо вони й мене будуть силувати, я теж щось із собою зроблю…

— Зараз нічого не роби з собою і нікуди від нас не їдь. Розв'язуй свої лахи та стелися, та лягай спати і взавтра іди на роботу… Я порадюся з Іваном Овсійовичом, і щось придумаємо разом… А щоб оця твоя турбота минула, будь ласка, нікому й накриво словом не мельни язиком на роботі… Тримайся всіх осторонь, поки не пройде "напасть людська", як ти кажеш… Але нам розказуй геть усе… Навіть про те, хто до тебе почне залицятися. Чи це буде в клініці, чи, може, хтось буде й на дорозі чіплятися… Справа занадто поважна. Ми теж не будемо зволікати справи. Коли буде непереливки, то я дам тобі грошей і вишлю до якоїсь своєї знайомої лікарки у інший город… Але Боже тебе сохрани комусь

блякнути про це, що я говорю, бо тоді і ми пропали, і тобі уже не буде рятунку повік…

— У мене є гроші, Олено Антонівно… А щоб я сказала щось про це комусь, то ж ви знаєте, що я нікому не скажу… Он я і матері цілий рік не писала листів, щоб не знали в селі і де я… А те, що Гепева узнав, де я, то я не знаю, як він узнав… Бо я нігде нічого не писала і не говорила…

— Ну, добре, добре, не ображайся… — сказала, заспокоюючи і встаючи, Олена Антонівна…

— А грошей у людини, хоч би було найбільше, то їй ніколи не хватає… А якщо тобі твоїх хватить, то я буду дуже здивована і, може, й ображена… Спи ж… Вже пізно. А нам і взавтра день буде нелегкий…

І вийшла з кухні, і, постукавши у кімнатні двері і не чекаючи відповіді, увійшла всередину.

З правого боку при столі, що був поставлений боком до вікна, сидів Іван Овсійович Брус. Над столом звисала електрична лампочка, закутана у зелененький папір так, щоб знизу давати незаслонене світло. Перед Брусом лежала розтулена книжка. Він був у піжамі і у виступцях. За спиною в його, ззаді, стояло під стіною ліжко. І коло тієї стіни, що відгороджувала кухню, темніла широка одежна шафа. До неї якраз і підійшла Олена Антонівна і, поклавши на ній свою течку, скинула з себе пальто і почепила його на цвясі на боці шафи. І потім, не скидаючи берета з голови, стала, ніби граючись у жданця, і дивилася на чоловіка. А далі й сказала:

— А я за тобою скучила.

А він, усміхаючися тільки настроєм обличчя, а не м'язами та очима, відповів таким голосом, що швидше свідчив про те, що настрій стримується, а не йде вільно назустріч:

— А я ні?

— Ти ні?..

— Ні.

А вона:

— Та ж ти знаєш, що всяке заперечення дужчому є шкідливий песимізм… А шкідники ж караються… та ще й як!.. І я тебе покараю.

— Я жду нетерпляче.

І вона швиденько підійшла до його і швиденько взяла його голову в обидві долоні та й притулила до своїх грудей, та й почала колисати та примовляти:

— Слухай, слухай та карайся. Бач, як моє серце стукає тебе в голову, неначе хтось манісінький маленького баранчика в чоло, щоб він не мекав чортзна–чого…

Та Брус, випручавшись, уловив її руку і, цілуючи її, признавався і каявся у своїй провині:

— Я дуже, дуже скучив за тобою… Сідай, будь ласка, та розповідай свій день… Це ти до Гапусі заходила?..

І Олена Антонівна аж тепер зняла з голови берет і, повернувшись, пішла до шафи, неначе й не чула ніякого питання. Та й повісила його там. І поправивши на голові коси, що пишно обтяжували виски, чоло і гарні брови над великими карими очима, взяла стілець, притягла його до стола і, сівши, спиталася:

— Ти обідав?..

— Навіщо це ти мене питаєш?.. Ніби я коли–небудь відступаю від загального людського правила обідати?.. Ти неначе з чимсь отягаєшся.

— Ні, я не отягаюся… Я теж обідала, а спитала на те, щоб мати в настрої справедливу рівновагу… Ти сьогодні був де–небудь?..

— Був у Спілці письменників… Там уже показували мені постанову, щоб вислати мене на рік у Крим на лікування. І я дуже радий. Я почуваю, що я буду знов діяльним літератором. Бо увага людська до чийогось горя не може так проминути, щоб не викликати прояснення у душевнім становищі. А в данім випадку крім цієї уваги ми ще маємо і дуже реальну турботу про матеріальний бік… І батькова смерть, що мене стрясала цілий рік, утратить свою гостроту, якої навіть ти, моя люба, не мала сили притупити…

— Ти знов… Це дуже, дуже егоїстично і самозгубно забувати все те, про що ми говоримо. Про найтяжче не треба згадувати, коли воно усвідомлено почувається всіма зацікавленими… Не треба сходити знов на ту стежку, де кожний раз доводиться падати. Цебто платити велику ціну за те, що немає заспокоєння ні затишку. Ось цей об'єкт для твоїх розмов…

І вона показала рукою на розтулену перед ним книжку. А Іван Овсійович, нахилившись до дружини і взявши її ліву руку, з сумною подякою поцілував та й промовив, випустивши руку із своїх:

— Дорога моя… Друже мій, дякую тобі за турботу, яка мені здається у тебе зараз хворобливою. Ти занедужала моєю недугою, тільки в гірший бік. Ти з маленьких рис мого душевного безладдя утворюєш цілу картину психічної небезпеки. Це мене лякає і це мене зворушує.

Якби я не помічав у тебе цих явищ, то було б для мене катастрофально. Ти розумієш чому. І те, що ти мені показала на книжку, я вважаю інтуїтивним твоїм рухом, а не дитиною ясної думки.

Мені завжди була і буде дорогою та правда, що людям помагає жити, перемагаючи труднощі духовні і матеріальні на підставі етичної вимоги: "Не роби того другому, чого собі не бажаєш"… Так само і стежки до цього духовного простору мені дорогі і жадані. А ти мені підсовуєш книжки… Може, у поводатарі на стежки, які вирівнюють свої спрямування до згаданої правди?.. Якщо так, то вони могли б задовольнити мене тільки тоді, коли б я турбувався і знемагав тільки своїм "его". А то ні… Я кажу, що книги дають лише словесні форми для пізнання життя і смерті. І які б чарівні картини не були у цих формах, вони людському серцю нічого такого не скажуть, щоб його удовольнити. Бо вони існують, утворившись, щоб собою затуманити нерозгадане, аби воно нас завчасу не турбувало. І поневолі приходиться взяти думку Дельфійського оракула для підсумування сказаного: "Краще тому, хто народився на світ, швидше умерти, а тому, хто не вродився, найкраще ніколи не з'являтися на світ". Ця думка споглядальна, мов книжка і мов дитина…

Я певний, що ця правда народилася в голові літнього мудреця, далекого від руху живого життя. Бо ж не дурно історія нам лишила приклади про те, що в'язні в тюрмах за найліпших умов утрачували тверезу думку і під кінець робилися тільки розумними дітьми… І таке життя, яке бгають комуністи, так само є в'язниця, бо обмежується і обмуровується, і заморожується тільки однією доктриною, яка намагається викликати і одностайні та одноформені матеріальні умови для кожної людини… Силкуються комуністи зробити життя похожим на життя книжне, або, іначе кажучи, теоретичне чи словесне… І Дельфійський оракул тут має страшну силу і наді мною!.. Книжка нехай буде!.. Але треба ще чогось і до книжки…

І замовк. Якусь хвилину було дуже тихо. В Олени Антонівни увага була справлена на те, щоб поінформувати про становище Гапусі, і через

те мало його слухала. Вона певна була, що він ще психічно ослаблий і що йому ще не треба нічого казати про ті жахи, які життя підсунуло… Та й цілоденна праця давила її душу звичайною утомою… І разом з цим вона припускала, що події, розгорнувшись, зможуть ударити його і без неї дуже дошкульно. Значить, треба не відкладаючи повідомити. Але як?.. Ось він і зараз якусь душогубську концепцію думок висловив. І вона з болем, що межував з обуренням, проговорила:

— Але ж, Боже мій… Твоя філософія вимагає зараз же погибелі… Вона самогубна!..

— Можливо, що зі мною те й було б, якби я тебе не мав… Але разом з цим треба мати і те на увазі, що люди з такими думками проживають цілий вік і не гублять апетиту. Наприклад, Шопенгауер… І вояки, сидячи в шанцях на позиціях, мають теж подібні думки. Але я цими думками, які ти звеш самогубними, якби був на війні, обороняючи вільність Батьківщини, ніколи не посмів би ділитися із своїми товаришами… Бо оборона природних людських справ дає задоволення і найпонурішій людині, коли вона чесна. А я не маю жодного права зменшувати це задоволення якомусь членові свойого народу… Не маю права зменшувати його щастя хоч на одну хвилину чи на кілька років. Бо якби робив інакше, то стояв би поперек дороги усій своїй нації, яка має вічне стремління робити благо всім своїм членам… і кождому зокрема… Чого я побивався цілий рік завдяки несподіваній батьковій смерті?.. Та через те, що я знаю, що він міг би жити на світі більше, ніж рік, а, може, більше, як двадцять років… І ось тут, у цих питаннях, і живе найстрашніше для людини слово "зрадник", бо я уважав живого батька за живу Україну… І я не маю сили слово "зрадник" затуляти навіть такими визначеннями, як "хворий"… Я маю беззастережне право на свою філософію, але не на смерть, бо я маю для свойого духу ґрунт, який зветься неволя нації, який мене утримує від практичних висновків у моїй філософії… Значить, я не гірший від жовніра у шанцях перед історичним поневолювачем рідної нації…

Олена Антонівна швиденько встала, підійшла до свого повішеного пальта, витягла з кишені хусточку і, втираючи нею куточки вуст, аж зітхнула полегшено:

— Слава Богу, що ти став майже інший… бо дійсність на нас така набігла, яку треба зрозуміти і знешкодити її отруйність…

Коли Іван Овсійович говорив, то він був певний, що дружина його зверне увагу на те, чого він ужив слово "зрадник". Бо у його горе було не тільки від утрати батька, а й від того узла морального, який зав'язала батькова смерть на сумлінні Івана Овсійовича. І він і раніше пробував кілька разів випростатися духовно від муляння сумління. І не удавалося. Зробив він це й тепер, але Олена Антонівна уникла і тепер допомогти своєму чоловікові. Видно, не розуміла. І Брус в'яло і пригашено спитався:

— Що, може, щось із Гапусею сталося?..

— Ти навдивовижу чуткий… Ти вже був нашорошений у той бік…

І вона хитнула головою до кухні:

— Коли я увійшла у хату… Та я змучена і не знала, як почати, і навмисне відійшла вбік перед твоїм питанням "це ти до Гапусі заходила?" А тепер, слава Богу, моя душа супокійна…

— Та ж що таке… Що ти так обережно ідеш, неначе по молоденькім льоду?..

І вона все розповіла, що з Гапусею трапилося, і під кінець додала:

— Вони її викликали для чогось іншого, а не для того, щоб їй сказати, що вона злодійка. Вони це вигадали, аби її залякати, і потім щоб із зляканого зробити все, що їм треба… Тільки що?..

— Та–а–к! То це все твоє тупання навколо мене зводилося сюди?.. Бач, яка ти…

— Як бачиш…

— Справа хоч і темна, але страшно неприємна, щоб не сказати гірше… Ти оцінку їй зробила належну…

І замовк. Це мовчання збільшувало свою вагу і тим жданням, що Олена Антонівна своєю постаттю виявляла. Вона дивилася на його із сподіванням і певністю в те, чого від його в данім разі чекала. І почав він, услух міркуючи, допитуватися тієї тяжкої дійсності, що кинула всім у цім помешканні луну від свого наближення:

— Сама Гапуся своєю особою Чеці непотрібна, бо уже давно вирвана із свого середовища і вже не зможе прислужитися нічим російській агентурі. Хто її тепер товариші і хто був її товаришами рік тому? І яке становище батьки її посідають у громаді таке, щоб вона підходила до його і своїм віком, і своїм отаким життям та й могла б цікавою бути цим і Чеці?.. Дуже тяжко знайти доторки між нею і тими, яких вона покинула. А якби москалям, незважаючи на таке становище, все–таки захотілося б її утокмити у її минуле, зробивши її шпигункою, то для цього потрібувалося б багато часу. І багато б треба було перемогти душевних екстрем, як її, так і оточення. А свідомо, що Чека діє тільки готовим матеріалом у готових обставинах. І я навіть не вірю, що вона ураховує наслідки сьогоднішньої своєї роботи для майбутнього, коли вона уважає, що це майбутнє має бути людським, супокійним і достатнім…

Я певний, що тут ініціатива почала снувати сітку не та, що творить зараз російську імперію, а та, що допомагає творити її. І ця остання далеко жорстокіше і безжалісніше діє у індивідуальних випадках з потрібними їй людьми. Внизу завжди неспокій і більше хаосу, який перешкоджає і дратує. І дії тут відбуваються хуткіше і невмолиміше. А

загальні державні спрямування завжди вимагають більшої повільності і більшої прозорості серед тих обріїв, які забудовуються…

Тому та реальність жорстокості, що нас зачепила чи зачепить, дуже і дуже небезпечна… Вона хоче за допомогою Гапусі дістати нас за якісь кінці, які вона налапала, але про які ми мусимо тільки здогадуватися…

Люба Оленко, для мене зараз важливо, щоб ти висловилася з приводу того, чи ти згоджуєшся з тим, що чекісти хотять не її товаришів–односельців чи її родичів нею ловити… А що хотять нею ловити нас… ось тут, у цім помешканні, бо тієї махінації, що вони почали з нею робити, зрозуміти інакше не можливо мені!..

— Ах, Боже мій!.. Іване, я вже знаю тебе: як тобі щось прийде в голову і ти його візьмеш за дійсність, то конче робиш із того такі страшні висновки, що вони впливають на життя не тільки твоє… І мені не хотілося висловлюватися певно про те, що можна тільки здогадуватися. Але я бачу, що буде гірше, як не висловлюся. Ми знаємо, що Гепеві завжди іде про те, щоб людина не очунювала і не воскресала до життя… Значить, вона хоче добити нас… Важко мені це говорити, але воно в моїй голові часом проскакує… І я кажу.

— Добре. Ми обоє бачимо небезпеку і бачимо ту людину, яку Чека хоче морально знищити, щоб і нас морально і фізично теж скінчити. І моя думка: щоб наступ цього жаху загальмувати, треба конче Гапусю вирядити від нас у друге місце, щоб вона там могла працювати і ховатися. За це, будь ласка, візьмися ти.

— Нехай… Я візьмуся.

— Крім цього, мій друже і мій товаришу. Зникнення Гапусі з нашого приміщення безумовно ошелешить чекістів і на деякий час перемішає все їх снування. А від таких замішань, буває, робляться і стають спасенні речі…

Це треба мати на увазі і треба негайно діяти запобіжність тій небезпеці, яку ми обоє разом визнаємо. І от, що ж ти можеш зробити, маючи товаришів–лікарів, розкиданих не тільки по Україні, а навіть і по Есесерії?..

— З Гапусею я можу влаштуватися так. У Воронежі у мене є товаришка лікарка. І я через тиждень з Гапусею вищу до неї. Я собі візьму відпустку, а Гапусі ні. Я іду легально, а вона без дозволу. І там побуду теж із тиждень, щоб дезорієнтувати тих, які за нами слідкують… Із завтрашнього дня я почну турбуватися про відпуск. І коли мене спитають, куди я іду, я дам адресу на захід України… Оце і все.

— Твій план приймаю… Тепер усе… А зараз тобі треба в ліжко, ти втомлена… А я ще посидю.

— А чи дуже тепер пізно?..

— Тільки пів одинадцятої.

Відповів Іван Овсійович і повернувся до столу і схилився над ним, обіпершись ліктем коло самої розтуленої книжки. Але в книжку не дивився, неначе не слухаючи того, що робилося в душі. І зір був пригаслий, і обличчя закутане настроєм збудженого смутку. Олена Антонівна, зміривши свого чоловіка здивовано допитливим поглядом, швиденько встала і підійшла до ліжка лаштувати свої засоби собі на відпочинок. І, коли вже упірнула в ліжко під білу вовняну ковдру так, що тільки витикалася голова з–під неї, почала уважно дивитися на свого чоловіка. І перший раз побачила, як він зневажено наставився зустріти ту небезпеку, яка вже оглушила їх душі важким кроком понурого наближення. І їй стало тужливо жаль його, і вона попрохала:

— Любий мій, я вже не стримаю повік. Вони спадаються важко. Коли ти будеш лягати і побачиш, що я страшно глибоко дихаю, то схилися наді мною і поцілуй мене в чоло… А зараз цього не роби.

Брус обернувся до неї і заспокоюючим голосом старшої людини перед малою проказав:

— Не забуду… Зроблю все, що ти звеліла… Як хочеш, я притягну ближче лампу до столу і прикрию світло папером?..

Олена Антонівна на останні слова не зреагувала, але свою наполегливість у висловленім бажанні підкреслила:

— Не забудь же… До побачення.

У ліжку зашелестіло, заворушилося, і Іван Овсійович, відвернувшись, надтяг нижче лампу і знов так само, як і раніше, захолонув над столом. Він був ніби покинутий. Олена Антонівна лишила його самого борсатися у плутанині власного сумління. А тривога, яку вони почали переживати, замість того, щоб затушкувати душевні глибини, висунула їх диктатором для утворення самоти. Його високе чоло, рівний ніс і худощаве довгасте обличчя були зелені від паперу, яким обгорнута була лампа. І здавалося, що це так світиться його самота. Тепер він мав певність, що його арештують, може, навіть раніше, ніж він одержить із Спілки українських письменників "путьовку" до Криму. Боротися з небезпекою було б похоже на боротьбу людини з океанськими хвилями, яка випала із аероплана на поверхню водяної безодні. Можливість оборони себе і боротьба за себе відкривалися йому тільки у тих просторах його буття, куди не сміла заглянути і Олена Антонівна. За неї він не думав нічого, бо уже мав нагоду не раз бачити, як улаштовувались після арештів чоловіків їх жінки. Чоловіків було винищувано, а жінки лишалися на своїх посадах. Серце його билося у холоді приречення на самотню боротьбу. Він гадав:

"Вся Есесерія знаходилася в руках однієї волі, яка в сотнях мільйонів голів живих людей убила терором думки і почуття, залишивши для життя одно–єдине наставления викрутитися від жаху смерті в тюрмі, аби потім за тюремними стінами вести життя гада, який ховається у

хмизі та в камінні. Над кожним натовпом людей полощуться блискавки для масового удару знищення цього натовпу. І кожна нація, і кожний гурт душаться в чаду безвихіддя і приреченості… І відблиск того зеленого світла, що освітлює його руки, мало того що здається кольором його самоти, але ще й нагадує зелене тремтіння електричних стріл буряних блискавок і зелені язики чадного полум'я, що лишилося від горіння і що пронизує собою неперегорілий жар… Задуха і погроза удару смерті. Україна скалічена. На її неперев'язуваних ранах лазять гади і живляться її кров'ю бездомні собаки, що приволоклися із чужини, чуючи дух свіжої крові. Україну зламали дві сили. Жидівська і московська, які тепер хоч непомітно, але відчутимо почали між собою боротьбу. Ударом смерті ще володіють жиди. У їх руках ще вся Чека. А отруєю задухи, військом і міліцією володіють москалі. І уже передбачається, що жидівські сили підпорядковуються москалям. І відціля треба і почати боротьбу в тюрмі за своє життя і за те, щоб настроєм зухвалості віддячити за ганьбу Батьківщини. Але так, щоб не підкладати знеможену чадом голову під удар політичної блискавки. Супроти цих душогубських сил є інша сила, до якої жодна революція не споготовлялася до боротьби. Ця сила, що ще не випробувана революціями, є слабість. На її поборення ніхто не збирався в похід. Але на її рятунок вирушає уже більше як півтори тисячі років християнська культура. І в неї такі засоби, як університети, бібліотеки, церкви, шпиталі і всякі організації Червоного Хреста. Під упливом згаданих засобів пробувають найкультурніші нації світу. І приналежність до згаданих установ навіть душогубця по натурі уже зобов'язує його у ділі бути не душогубцем. Бо традиція є вітер, що рівняє вікові гори із поземом нашої планети. А перечитані теорії про рятунок людей хоч у голові душогубця і залишають тільки красні слова про добро, але порожні від його, то все–таки душогубець дуже часто не може перемогти порожнечу згаданих слів і робить по інерції добре діло. Найбільше слів із християнської культури у мізку совєцьких душогубців залишилося, як це не дивно, у жидів. Москалі цих слів уже у пам'яті не мають. Значить, коли в тюрмі виявити себе кволо, то можна розраховувати на якусь увагу тільки у жидів. Але ж яку треба мати кволість?.. Ясно, що тільки таку, яка проявляється потенціально у

поколіннях, це — божевілля. І коли божевільний українець почне нападати на росіян, то відразу з його й мокрого сліду не лишиться. Його разом зіб'ють і ті, і ті. Жиди будуть догоджати росіянам. А коли нападати на жидів, то росіяни будуть тримати поблажливий нейтралітет, а жиди, маючи у пам'яті від культури багато слів про добро, почуватимуть традиційне зобов'язання перед словами і оглядатимуться на могутність конкурента, яка у любої нації продукує провокації, то й не зважаться без сякого–такого обґрунтування знищити хворого. Тим більше, що вони знатимуть, що хворий має у масах моральний ґрунт… а вони ні…"

І Іван Овсійович рішив симулювати божевільного на шизофренію. А жиди будуть тим об'єктом, що спричиняє недугу. І тут можна буде з деким порахуватися і за свою національну кривду, і можна буде почувати себе, неначе жовнір у шанцях, супроти історичної несправедливості, дарма що песимізм, породжений реальним життям, буде часто умовляти серце перестати битися.

І Іван Овсійович схвильовано потер обома руками собі чоло. Так… Це його шлях рятунку і боротьби…

Та й застиг знов. У хаті було тихо. Тільки чулося рівне дихання Олени Антонівни. Зелене світло лежало на його руках, на обличчі і на повіках очей. Давно уже було за північ, а Іван Овсійович не рухався від стола. Мабуть, його висновки дуже важким тягарем придавили його свідомість, бо й він так само рівно дихав, як і Олена Антонівна в ліжку. Він спав на стільці, спершися обома руками об стіл над книжкою. І здавалося, що вони обоє ждуть когось великого, щоб їх обох він поцілував у чоло.

Розділ чотирнадцятий

Арешт

Року 1931 Гепева уже містилася на Володимирській вулиці між Великою Підвальною і Софійською вулицею у тім будинку, де раніше мешкала спілка педагогічних робітників Київщини. І ось в Києві, в червні місяці, годині об одинадцятій дня однокінною бричкою під'їхав до Гепеви щупленький, чистенький, чорнявенький громадянин. Він скочив із брички, витяг з кишені дрібненько складену паперову купюру та й кинув візникові, який її вловив на лету. Потім чоловічок схопив із сидіння свою течку і побіг до дверей, що були перші з лівого будинку. Вартовий перегородив дорогу, і чоловічок нервово витяг документ із кишені піджака і показав, і вигукнув:

— Мені треба негайно до товариша Бориса Мосєйовича Сіамського…

— Товариш Сіамський звелів нікого не пускати… — була спокійна відповідь.

— Як так не пускати? Де ваші телефони?..

— У сінях направо.

І громадянин швиденько увійшов. Перед ним метрів за п'ять теж були двері і коло дверей стояв теж вартовий. Збоку висів телефон. І попрохав громадянин і цього вартового:

— Скажіть, будь ласка, який номер кімнати треба викликати, щоб мені відповів товариш Сіямський?..

— Сто двадцятий.

— Дякую…

І дуже швидкими обертами застогнала телефонна коробочка у руках відвідувача. І нарешті він у рурку став вигукувати:

— Сто двадцятий номер… Товариша Сіамського… Він у себе?.. Гаразд.

І знов швиденькими обертами застогнала телефонна коробочка… І знов відвідувач почав вигукувати:

— Товариш Сіамський?.. Попрохайте його негайно… Скажіть йому, що його хоче бачити товариш Парцюня…

Так, це він. З того часу, як його вдарила коняка, пройшов місяць, а його нога ще й досі болить, і він уживає зусиль, щоб не шкандибати. Йому пощастило в тім, що йому не розтовчена була кістка, а тільки, казали лікарі, була якась маленька розколинка у кульші. Але йому було не так жаль за своїм здоровим супокоєм, як за тим часом, який ніби хтось у піч кинув. Та й як же йому не шкодувати?.. Він гадав, що на протязі якихось двох тижнів витягне із Гапусиної душі всі потрібні відомості… І що матиме її потайним наглядачем за Брусом… І гадав, що рано чи пізно, а таки довідається, куди Брус заховав царські гроші. А дійти аж до цього він гадав тільки за допомогою Гапусі… Аж ось уже чотири дні, як він у Києві, і вже точно дослідив, що Гапуся з Києва зникла. І він трохи не сказився… Може, Парцюня перебільшував можливу кількість грошей, що пройшли невідомою стежкою у таємну схованку. Але почуття того, що вони можуть належати не Брусові, а йому і трошки тій організації, яка дала йому можливість жити, віднімаючи життя у інших, його зробило завжди нервово наелектризованим і дітькливо болящим на всякі неудачі. А вони, ці неудачі, можуть стати відомими і аж у Москві, то цікаво, у якім освітленні він виступатиме там із своєю діяльністю?.. І він рішив, що вся його справа вимагає не давати ослаблення у жодному місці неудачі. І через те, коли він упевнився, що на протязі найближчого часу не знайде Гапусі ні в Києві, ні в її ріднім селі, то в його голові виник негайно інший план досягнення мети… Він послав телеграму Гепеві у Рохмистрівський район, аби арештувати Мадеса і припровадити в Київ… І ось уже він бачив сьогодні Мадеса у Лук'янівській тюрмі… Все споготовилося до нового плану його роботи…

І враз його враження і думи перервалися дзвінком у телефоннім апараті. До його підбіг вартовий і вхопив до вуха рурку, і зараз же відповів:

— Так і єсть... Він тут.

І вже, вішаючи рурку на гачок, проказав:

— Вас прохають... Ідіть цими східцями аж на третій поверх...

Борис Мосєйович Сіямський був заступником начальника Київської округової Гепеви. І зараз він сидів у своїм кабінеті. Тут був тільки один стіл, що стояв на червоному великому, московського виробу, килимі, простягненому по всій підлозі і аж до всіх кутків. На столі не було жодного каламаря чи ручки, чи олівця. Тільки при стіні між двома вікнами стояв прип'ятий патрет Сталіна на повний зріст. Сам заступник начальника був високий і чорнявий чоловік з круглим обличчям і чорними очима.

І Парцюня, не стукаючи у двері, увійшов швидко у кабінет і удавано весело вигукнув:

— Здоров, Сіямський!..

А той, простягаючи назустріч Парцюні руку і не відповідаючи на вітання, обережно і ніби здивовано почав говорити:

— І що це ти собі надумав? Не питаючись нікого і не цікавлячись, як хазяїни планують завтрашній день із своїми площами для сьогоднішніх і завтрашніх арештантів, привозиш із сіл баластний елемент і замикаєш його, неначе вже рішив із виїдених яєць лупити курчат?..

— Цить, не кричи...

Стискуючи йому руку, почав Парцюня оборонятися, але не сідаючи на стілець, на який йому начальник показав очима:

— Самий перед — ти заспокойся, бо я привіз тільки одну людину, та й то на два або на три дні. Цей селянин відбуде свій обов'язок свідка та й поїде собі нишком туди, відкіля й приїхав. Повір мені, що він більше часу не посідатиме дорогих тобі тюремних камер…

— Знаємо ми добре всі ці махінації із свідками… Привезете на два чи три дні, а висилаєте на десять років на північ…

— Та що ти від мене хочеш?..

Парцюня розсердився і вигукнув:

— Та чорти б вашого батька взяли! Без вас же ніяка висилка не відбувається. І ти не удавай із себе скривджену неповинність… Ти наче крокодил, що журиться над своєю жертвою, що доведеться закаляти зуби її кримінальною кров'ю… Я у ваші великі плани не маю часу умішуватися…

— А ти що, не віриш у їх?..

— Ну, а якби і вірив, то ти думаєш, що моя віра вам поможе у ваших операціях розміняти більше на якийсь десяток тисяч українських шовіністів на рік?..

— Ти так думаєш?

— На більше ні, як практична людина.

— Ну, то ж ти тепер помилився жалюгідніше від того розумненького хлопчика, що думає, що від таблички немає більшої важності у математиці.

— Та невже ви тепер закинули невід на всю українську нечисть, щоб зразу зупинити всяку надію на вареники тупоголовим гопам та гейкам?..

З трохи фальшивим піднесенням у голосі виявив своє вдоволення Парцюня.

І Борис Мосєйович Сіамський тепер, знизивши голос, по–товариськи і напівтаємничо запевнив:

— Можете бути супокійні щодо наших планів… Це всіх так зненацька ударить своїм грандіозним розмахом, що всі основи всяких надій на майбутнє у наших ворогів полетять шматками, пилом і тирсою всеохоплюючої руїни. І після цього їм уже не воскреснути вовіки до своїх національних марень! Україна своїм національним спрямуванням стоїть перед власною вічною пам'яттю… А ти мені ще смієш щось говорити!..

І Парцюня поривчасто і з передатно кумедною радістю простяг руку та й попрохав з виявом зворушення у голосі:

— Дай мені швидше свою трудящу руку, нехай я її стисну від щирого серця!

І той поволі і вельми поважно віддав п'ятірню правої руки, яку Парцюня ентузіастично зімняв, приказуючи:

— Вітаю!.. Вітаю!.. Ах, ти не знаєш, як я тобі заздрю… Я собі уявляю!.. Скільки–то буде у тебе цікавих справ і, може, геніальних операцій!.. Бажаю тобі щиро, щиро здоров'я і супокою під час наступних розправ із сволотою!..

І тут Борис Мосєйович Сіямський устав і, глянувши на двері і піднявши вгору палець правої руки, чуло–охоронно і доброзичливо промовив:

— Ша–а–а!.. Сідай он на стілець... І кажи, що у тебе за справа до мене... Я все зроблю, що у моїх силах...

Але Парцюня не сів, тільки свою течку під лівою пахвою тісніше ліктем стиснув і вимовив докірливо:

— Я завжди радий твоїм удачам, а ти мене прийняв, неначе хотів збутися якоюсь доброю фразою... Ти ж знаєш, що я опікуном над контрреволюційним поетом, і моя справа є завжди негайна і потрібна...

Та Сіямський, заспокоюючи, доброзичливо йому перебив мову, кажучи:

— Я дивуюся твоєму невдоволенню... Адже ж ти мене застав з порожнім столом передо мною... Значить, я ждав тільки твоїх справ... От і зараз ти не схотів сісти, і я теж не хочу, щоб ти бачив, що я тебе шаную і твою потребу вітаю...

— Надзвичайно радий!.. Це по–товариськи... Я потребую від тебе собі кімнату для праці на три дні... і двох місць у любих твоїх камерах... Одну для жінки, а одну для чоловіка...

І Сіямський сумовито йому зауважив:

— От бачиш... Ти чогось не хочеш рахуватися із тими планами, про які я тобі натякав. А вся справа з ними стоїть так, що вимога на всі вакантні місця може загриміти в любу хвилину дня і ночі на протязі цього року... А через те, що наша організація керується принципом великої російської людини, Петра Першого, "прамедлєніє смерті падобна", то я певний, що потреба усіх місць наших допрів і установ

Гепеви як для ув'язнень, так і для слідства може виявитися раніше моїх сподівань. І через те я тобі можу дати для двох людей двоє місць, а кімнати для слідства не дам. Я пропоную: будь ласка, скористайся із моєї доброзичливості і в потрібний тобі час вживай оцей мій кабінет. Час нашої праці розподілимо зараз. Я буду щодня з десяти ранку до чотирьох вечора… Всі нічні і вечірні години я вважаю можливим тобі дати… Навіть якби просто сьогодні, а не то що ще завтра могли б повстати широкі операції, яких ми всі сподіваємося, бо ж самі підготовляли їх, то й то я певен, що в такий спосіб я з тобою поділюся кабінетом на всі три дні… Перетерпіти можливо, коли справи не терплять… Але все ж таки я був би дуже радий узнати у ґрунті твою справу. Бо позаочі у мішку і кота не продають!.. Скільки хвилин потрібно, щоб ти мені розповів?

— Хвилин п'ять.

— Ну, то я сяду, а ти як хочеш.

І Борис Мосєйович з виглядом тієї людини, що робить колезі приємність завдяки своїй передбачливості і силі, сів. А Парцюня знов не сідаючи почав розповідати. Під час цього він ходив сюди й туди коло стола, то ставав і правою рукою робив такі рухи, неначе підкреслював ними важність становища його справи. А слухач, слідкуючи за обличчям оповідача, з нескаламученим виглядом мовчав. І по його сидячій вистаті, і по виразу нескаламученості видно було, що він дуже зацікавлений оповіданням, бо тільки раз заворушився і то на те, щоб дати своєму тілу вигідніше становище у сидінні. І коли Парцюня скінчив і виголосив останні слова своєї вимогливо безжальної інформації:

— Ось тобі сторінка!.. Вона б не зіпсувала апетиту і після, і під час активності ваших грандіозних планів!.. Чудова справа… Куркуляча!..

То Сіямський, хвилину промовчавши, прояснився обличчям і зробив таке зауваження:

— Ти дуже добре надумався, рішивши їх арештувати обох. Другого нічого іншого тут і не можна зробити. Тільки я не розберу, що ти хочеш від їх довідатися?.. Вони ж люди інтелігентні і тобі не скажуть, я певен, нічого з того, що знають…

— І я певен, що нічого не скажуть. І я хочу очними ставками увести розбрат у їх життя. А вже потім щось може й вийти, і тоді, може, й Гапуся знайдеться.

— Що ж ти маєш на увазі?..

— А те, що Олена Щоголова нічого не знає про оті хования та переховування, які робив Іван Брус із своїм батьком. І я певний, що якби була жива стара Брусиха, то старий не сказав би їй нічого про те, що ховав із сином. І син, я певний, не сказав теж нічого про це своїй жінці… У жінки правда на язиці, а в чоловіка в кулаці… Це найкращий мій свідок. І я з його й думаю зробити психічний клин…

— Дуже добре… Добре, якщо тільки це тобі удасться. Роби, це твоя справа… А втім, все–таки мене цікавить, які вони цінності переховують… як ти думаєш?

— Які? Гроші з царського золота. Я тобі казав. Хіба тобі нічого не говорить червінець, узятий із конячої гриви?..

— Як говорить, то дуже мало. І я гадаю, що вони переховують церковні речі… Усякі чаші для церковних наливок. Чаші у хвіст чи у гриву не заплетеш.

— Ну, ти знаєш!.. Мені і геть–то не подобається оця деталізація можливого. Мені не до споглядання того, що не в моїх руках. Треба вперед його знайти, а тоді… Та й відкіля такі припущення?..

— Ну, годі. Роби, що хоч, і думай, що хоч, а я тобі даю кімнату для роботи. І під час уже самого діла, повір моєму досвідові, ти зрозумієш, що такий безсребряник грошей не ховав.

І тут він устав, і Парцюня, ніби зрадівши, що скінчилась непотрібна балачка, швиденько почав прощатися:

— Дякую тобі за товариське зрозуміння. І гадаю, що коли мені будуть потрібні кілька душ чекістів, то вони не відмовляться мене слухати?..

— Я дам наказ про це… Я зараз і потелефоную… Я з тобою хочу так само дружньо працювати, як і мій начальник це робив… До побачення.

І Борис Мосєйович Сіямський узяв телефонну рурку і почав говорити, а Парцюня під цей гук з нервовою поспішністю покинув його самого у кімнаті.

А годині о першій наступної ночі виїхало вантажне авто із подвір'я тієї Київської Гепеви, що на Володимирській вулиці. Місто було здавлене мертвою тишею. Вулиці і тротуари були порожні. І ліхтарі світили тільки в тих місцинах міста, де, на погляд чекістів, жили підозрілі громадяни. Загальну тишу ночі прорізували одинокі якісь вигуки авт, що їхали арештовувати людей. Вони позначали рух і від Лук'янівської тюрми, і від Катеринівської вулиці. Але навіщо це вони робили — невідомо. Бо те авто, що виїхало з подвір'я Гепеви на Володимирській вулиці, рухалося без жодного звуку. Навіть ті посвіти, що у авт освітлюють спереді шлях, були пригашені. І через те воно на тлі темного міста і темних його вікон, що поблискували холодними шибками до таємничого неба і до його маленьких та ріденьких зірок, здавалося рухом тієї тіні, яка відірвалася від котрогось будинку у закутку вулиці.

Ось уже авто проминуло на Великій Підвальній німецьке консульство і наблизилося до вулиці Леонтовича і стало. І в авті, ззаді

кабінки, підвелися два військові, а в кабінці відчинилися двері, і вилізли додолу ще дві людини. Одна в цивільнім, а друга у військовім. І та, що в цивільнім, до двох на авті щось сказала. І один негайно зліз до двох, що були на землі. І втрьох всі разом звернули наліво у вулицю. А авто рушило так само без гуку і світла в напрямок до Сінного базару. Це був шлях до Лук'янівської тюрми.

І цивільний з одним військовим став коло дверей Брусового помешкання, а другий військовий став під вікном у Брусів. Це вони зробили легко і спритно. І цивільний почав енергійно стукати в двері. І виткнулася у кожному близькому подвір'ї із–під кожного затінка холодна та непомітна і довга гострінь тривоги. І ззаді у нічних відвідувачів на протилежнім боці вулиці нагло відчинилася кватирка вікна і так само нагло хльопнула на защіпку. І на вулицях тиша стала важчою і каміння холоднішим. І почулося із–за дверей у Брусовім помешканні:

— Хто там?..

І цивільний відповів: відчиніть. Гепева хоче перевірити мешканців квартир.

І якусь хвилину ішло шарудіння коло засува і клацання ним. І нарешті відчинилися двері. І цивільний наставив у відчинені двері ліворвер та й попрохав:

— Будь ласка, руки вгору!

В темних сінях Брус, одягнений тільки у піжаму, тримав над собою руки, а військовий обшукав його. Після цього цивільний пошепки скомандував:

— Ведіть у кімнату, тільки без жодного шелесту.

У кімнаті військовий навшпиньках скочив до вікна, став коло його і справив свій ліворвер у ліжко. А цивільний крутнув у стіні замикач, і світло скочило на всі стіни і стелю, і на стіл посередині, і на два стільці коло ліжка, і на ліжку на Олену Антонівну. І Парцюня, це був він, звелів Брусові:

— Станьте за ліжком коло голови вашої дружини…

Той мовчки став. На однім стільці лежала стулена якась книжка, а другий був вільний. Верхня одежа і чоловікова, і жінчина висіла коло шафи на стіні. Олена Антонівна тримала голову з широко розплющеними очима над подушкою, ковдрою прикрита по шию. І Парцюня їй сказав:

— Положіть голову на подушку… Так. Лежіть без руху.

І той чекіст, що коло вікна, опустив руку з ліворвером попри ногу. А Парцюня підійшов до столу і взяв на йому з лівого боку конверту, і витяг з неї папір, і прочитав, і сказав:

— Ви, товаришу, не турбуйтеся. Вас ми не арештуємо, тільки вибачимося за турботи. І ви вільно і правово виїдете собі на лікування. Зараз я не вибачаюся, бо не знаю, якої форми буде потрібне вибачення.

Брус змінив ноги у стоянці, але мовчав і чекав. Але Олена Антонівна, ворухнувшись, схвильованим голосом зазначила:

— Ваші слова, мабуть, так похожі на правду, як і ті, що ви сказали перед надвірними дверима, що хочете перевірити тільки мешканців?..

— А ви хіба теж були під дверима?..

Уїдливо, але не так, щоб образити, спитався Парцюня.

— Ні, я чула відціля, бо Іван Овсійович не зачиняв за собою дверей від кімнати… Цьому ж і ви свідок.

Та Парцюня, швидко перекидаючи папери і книжки з купи на купу і переглядаючи їх, на цей раз не обізвався, а з ледве помітним значущим усміхом тільки почав голосніше шелестіти папером і паперовими речами. Олена ж Антонівна, мабуть, була дуже відчутимо діткнута і Парцюниним зауваженням, що вона, мовляв, була теж під дверима і так швидко опинилася у ліжку під ковдрою, і тим, що їй ніхто з чекістів не відповів докладніше про перевірку мешканців, — бо заворушилася і хотіла знов щось говорити. Це помітив той чекіст, що стояв коло вікна з напоготовленим ліворвером, і пригадав:

— Не ворушіться і не говоріть. Ждіть, коли до вас звернуться.

Ці слова наполовину підтримав і Парцюня:

— Ні, нехай говорить, тільки нехай не ворушиться…

Після цих слів Олена Антонівна уже була мовчазна і нерухома аж до закінчення хатнього огляду. По її зовнішності можна було думати, що вона споготовилася до арештів, а не до тих можливостей, про які згадав Парцюня на самім початку свого порядкування. Нарешті чекіст обмацав всю одежу і останню кишеню у Брусових штанях і почув стукіт у двері. Але він туди тільки глянув і мовчки підійшов знов до столу, взяв стілець і поставив його так, щоб сидіти спиною до дверей, та й сів. Витяг записну книжечку з кишені піджака, розгорнув її і спитався:

— Як ваше ім'я, по батькові, прізвище?

Брус перепитався:

— Це ви мене питаєте?

— Тільки вас.

— Іван Овсійович Брус.

— Скажіть мені, що ви закопували в землю у хаті свого батька, коли приїздили на похорон своєї матері?

— Такого зі мною нічого не бувало, — відповів із здивуванням у голосі Брус.

— Я вас питаю ще раз: що ви ховали в землю у через–сінешній меншій хаті вашого батька?.. Це було тоді, коли ви опізнилися на похорон своєї матері…

— Кажу вам, що нічого. Я пам'ять, слава Богу, ще маю досить міцну і ясну… І не розумію, відкіля на мене таке вискіпалося…

— Не розумієте?.. Нічого, зараз зрозумієте… Я тільки дивуюся вам, людині інтелігентній, що ховається за примітивні засоби самоохорони, які вживаються тільки засхлозашерхлими селянами: "знать не знаю і відать не відаю". Це вас ставить нарівні з невігласами…

Іван Овсійович знов змінив ноги у стоянні, але був мовчазний. Видно, на образи рішив не реагувати ніяк. Але Парцюня і не гадав мовчати, а з роздратуванням, що ледве пробивалося у голосі, звернувся до Олени Антонівни:

— Вам чоловік про цей випадок нічого не говорив? Лежачи, лежачи відповідайте.

— Я перший раз про таке чую.

— Нічого собі, бачу, маєте чоловіка… Інтимних справ він жінці не говорить…

І Олена Антонівна попрохала:

— Я молю вас, не закидайте гаків до моїх з чоловіком інтимних справ. Ми ще не дали вам права ображати нас як людей.

— Мені шкода вас, що доводиться вам робити боляче, але обов'язок вище таких міркувань… Зараз ви побачите, дорога товаришко, з ким ви зв'язалися жити…

І тут Парцюня таким розміром темпу постукав щиколотками кулака об стіл, яким уже хтось перед цим був постукав у двері тоді, коли він кончив був оглядати на стінах одежу хазяїв… І відчинилися двері, і ввійшов Мадес у супроводі чекіста. На Мадесові був куценький піджачок з селянського сукна, що від старості був коло кишень витертий і там тепер ясніли нові латки з такого самого сукна. А на ногах руділи пилом з перекривленими підборами юхтові черевики, і халоші полотняних та брудних штанів кволо і жалісно висіли над ними. Він тримав у руках двовуху зимову шапку і навколо не дивився, а тільки був очима прип'ятий до Парцюні.

Іван Овсійович вражено і перелякано очима занімів. Він в одну мить упізнав брата. І одну тільки мить завагався та й обізвався:

— Здоров, брате!..

Мадес глянув і похитнувся, і правою рукою махнув убік, ніби щоб ухопитися за стіни, які були від його неблизько. Його зараз же підтримав чекіст. І Мадес знов глянув на брата і болісно скривився обличчям і, не сказавши ні слова назустріч братовому вітанню, став знов дивитися на Парцюню… Той же, пильно спостерігаючи оцю зустріч, зупинився поглядом на Олені Антонівні, що від несподіванки звелася

обома руками на подушці і дивилася несамовитим поглядом на "мужичка". І в неї сльози із очей мовчазно котилися по обличчі і відривалися з підборіддя на подушку… І нарешті вона схопилася, скинула з ліжка ноги, прикриті ковдрою, і гукнула:

— Іване, подай мені одежу… Я вдягнуся…

І нагло вмить Парцюня схопився і металевим голосом продзвенів:

— Ні з місця… Один крок, і очі повилазять!.. Ляжте так, як і лежали…

І, повернувшись у правий бік до вікна, закінчив:

— Че–кі–ст!..

І в цім однім слові були і наказ про пильність, і нагад про щось колишнє, яке зараз зобов'язує чекіста бути жорстоким і неослабним. Під цей вигук Іван Овсійович зблід і витягся, і зробився вищий, і з гарячковим поспіхом прошепотів:

— Оленко, заспокойся і ляж… Благаю тебе…

І Олена Антонівна майже маніакально послухала і лягла, і вкрилася знов по шию. І вже дивилася не то на стелю, не то всередину себе і ніби слухала когось іншого, а не страшного оточення… Парцюня теж сів, повернувши голову наліво, але так, що не міг бачити задніх, заволав:

— Земляк, підійди до мене ближче!..

І Мадес підійшов. Парцюня знов устав і, взявши Мадеса обома руками за плечі, повернув його передом до Івана Бруса та й звелів:

— Ось так і стій…

І тепер уже сівши, перевів свій погляд на Івана Бруса, який тепер не дивився на брата, а заспокоївшись, споглядав того чекіста, що увів брата і тепер стояв коло дверей. Але уважний погляд дуже легко здав би собі справу, що він всім своїм єством почуває кожний нервовий рух званої дикою силою своєї дружини. Парцюня це розумів і уїдливим голосом формального вислову почав знов своє:

— Товаришу Мадес Брус, чи ти впізнаєш, хто ото стоїть перед тобою?..

І дерев'яно знебулий голос прогомонів:

— Упізнаю.

— Хто ж він тобі такий?

— Брат.

— Рідний?

— Рідний.

— А скажи отут перед всіма нами, чи то правда, що він щось закопував у батьковій хаті, у тій половині, що через сіни була з тією, де ти жив?..

І Мадес з розпачливою байдужістю пролунав:

— Я не пам'ятаю...

І Парцюня устав, підійшов збоку до Мадеса і, витягти ліворвер з кишені, почав ним бити себе по лівій руці так, як це робить диригент

камертоном, і разом з цим дивився на селянина і свої питання у такт ударам ліворвера просто скандував:

— Я тебе… питаю… ти, ідіоте, забудьку ти… куркулячий… Ти знаєш, що таке умерти за Совєцьку власть?.. Ти знаєш, що в Совєцькій власті кожне життя тільки те живе, що правдою своєї сили звалить друге життя так, як ото в лісі одно дерево валяє друге?.. Знаєш ти чи ні? Чи ти знаєш, що ніщо не гине від брехні, а тільки від правди так само, як праведно над нами світить сонце?.. Чи ти знаєш те, що коли я тебе застрелю оцим ліворвером, то ти станеш мертвий від правди, що у ліворвері була куля, а не від брехні, що там її не було?.. І через те ти мусиш сказати отуто тільки правду!..

І став убік трохи ззаді в Мадеса, а той, заморочений і ошелешений, з почервонілим виглядом від переляку і здригаючи правою ногою, і повертаючи до Парцюні голову, вимовив страшно ослабленим голосом:

— Їй–богу, я не пам'ятаю…

— Як не пам'ятаєш?..

І чекіст побачив у очах селянина щось таке, що він не раз бачив у смертників хвилин за п'ять перед розстрілом. І через те його ліворвер знов пішов у кишеню правого боку піджака, а сам він став перед Мадесом, затуливши спиною Івана Овсійовича, і повів своє далі, але вже із співчутливим бренінням у голосі:

— Та ж із того часу пройшло тільки рік… і ти казав про все це Маздигонові… Чого ж ти не хочеш мені нічого казати?.. Це ж було зараз після похорону твоєї матері… Пригадуєш?..

— Пригадую.

Зрадів Мадес. Він від переляку у голові щось був переставив і тепер, неначе маленька дитина, повеселішав, як переставлене упізнав. І Парцюня легко зітхнув і, відвернувшись до свого сидіння, витяг носову хусточку з кишені штанів і втер собі чоло. А потім сів там, де й сидів, і почав допитуватися, удаючи із себе уважнішого і ближчого до людського почуття. Але з кожного речення виступало жало отрути супроти Івана Бруса. Тут він не маскувався:

— Та ти мені, Мадесе, розкажи, як то батько колись щось закопували в хаті… Твій брат, Іван, теж цим дуже цікавиться.

— Та це було на третій чи на четвертий день материного похорону… Приходю я надвечір додому. Аж чую — у повітці реве телиця. А сіни хатні відчинені. Я входю. І чую, щось у батьковій половині одно до другого обзивається. І двері хатні не причинені. От я взяв їх та ширше й розчинив. Та й дивлюся. А батько викопали за столом у кутку ямку та й щось у великій шкатулці у ямку сховали та й почали присипати землею.

— Самі батько чи з братом?

— Самі. Брат стояв тільки та дивився.

— Добре… Почекай, Мадесе… Ти вже стань лицем до мене, а не до брата… А то неначе на прив'язі.

— Та ж ви мені так сказали стояти.

— Та коли то було?.. Значиться, по–твоєму, і брат там був?..

— Був.

— А як вони тебе побачили, то що?..

— Нічого… Я повернувся та й пішов до телиці.

— Ну, а на другий день як воно було?

— А на другий день батько з Іваном поїхали на станцію, а я був дома і подивився, що ж вони ховали. І геть вигріб ямку, але там уже нічого не було.

— Забрали?..

— І я так думаю, що забрали.

— І що ж, по–твоєму, було в тій шкатулці — ліки чи гроші?..

І аж тепер Мадес прояснився до свідомого зацікавлення справою та й відказав:

— Де там ліки! Батько ж лікували, і люди ж якось дякували. А тратити батькові не було навіщо, бо вони у людей могли досхочу і випити, і закусити. І грошенята, які припасалися, треба ж було тримати десь у спряту… От вони й закопували…

— Добре… добре… дуже добре. Ну, а що ви нам тепер скажете нащот такого закопування?..

Звернувся допитувач уже тепер до Івана Овсійовича, який стояв у головах дружини і слідкував, як зачарований, за кожним Мадесовим словом і дивився, яке враження він робив і на чекіста, і на Олену Антонівну. Він їй про закопування ніколи нічого не говорив, бо боявся, щоб не стати в її уяві у невигіднім становищі. Він краще в данім разі не зробив від усіх інших людей. Кожна людина цікавиться більше тим, яке вона робить враження на своїх ближніх, ніж на те, чи ці враження правдиво відбивають духовну суть її. Іван Овсійович, знаючи вразливість своєї дружини, знав, що зараз вона перебільшить все і доведе уявні речі

до гротеску. І турбувався тим, щоб після всіх братових виказів і чекістових домагань її заспокоїти своїми запереченнями. Бо хто знає, чи доведеться йому з нею коли–небудь вільно розмовляти на цю тему. Сподіваючися всього від чекістів, Іван Овсійович не сподівався нападу Чеки на його совість якраз із цього боку. І зараз він мовчав, чекаючи від Парцюні другоразового питання, так зволікаючи час для обдумування остаточної відповіді. І вона не забарилася:

— Що ж ви мовчите? Ви мені нарешті скажіть: що ви закопували з батьком у батьковій хаті?..

І Іван Овсійович відповів:

— Скажу, але про те, що ми з батьком нічого не ховали. Цю справу кожна недосвідчена людина могла б не так з'ясувати. Не дивно, що мій брат, Мадес, сприйняв її і розповів про неї не так, як треба, і не такою показав, якою вона була. А воно он що. Батькова хата недавно збудована, але на зрушенім ґрунті. І через те лівий причілок її став осідати. І я з батьком говорив про це, і висловив думку, що треба узнати, чи на довго їм хватить хати. Для цього ми з батьком викопали ямку і землю з неї вибрали, і віничком вимели. А потім я взяв і грубим залізом пробив посеред ямки глибоку дірку. Іще й для цього попрохав у батька високу бляшану шкатулку і поклав у неї шматок чавуну, і присипав землею, щоб шкатулка стала важча. Та й поставив її на пробиту дірку в ямку, щоб на другий день була нам доказом нестійкості і крихкості ґрунту… Оце і все. І ясно, чого на другий день мій брат не знайшов нічого, розкопавши засипану ямку.

І почув Іван Овсійович, як дружина з великим полегшенням зітхнула, аж посунула щокою по подушці. А Парцюня похолоділим язиком стрімучо спитався Мадеса:

— Справді у вас із хатою щось таке робиться?..

— Еге ж, наша хата одним боком западається у землю.

— Ну, а ти помічав після всього де–небудь дома ту шкатулку, яку вони закопували?

Знов чекіст з напруженою цікавістю запитав. І знов була відповідь, повна лаконічної прозорості:

— Вона зараз у нас стоїть під піччям з пшоном.

— І є у твоїм подвір'ї такі чавунці, які б улазили в шкатулку?

— Є, ми їх кладемо у жлукто, коли паримо сорочки…

І занімів Парцюня. Але, видно, і Мадес був заклопотаний не менше від чекіста долею отого чогось, яке ховав Іван із батьком і яке після братових слів, яких він доладу не второпав, стало ніби нічим… бо насмілився спитати:

— То що ж воно, товаришу начальник, із тих захованих грошей так нічого й не буде?..

І Парцюня миттю уставився на його очима, ніби доповняючись, чи часом собачої душі жлоби не глумляться. І переконавшись, що ні, — устав і спитався Мадеса знов:

— У тебе хватить грошей на дорогу?

І Мадес відповів:

— У мене був карбованець, але його відібрали у Лук'янівці.

Чекіст шаснув по своїх кишенях і, знайшовши там червінець, кинув його Мадесові, який провів очима переліт грошей з рук Парцюні додолу, неначе смертельно охляла собака той хліб, який їй кинули, підібрав гроші, поклав у кишеню штанів, а потім на московський жовнірський зразок вигукнув:

— Покорніше благодарім!..

— Отож тобі на дорогу. Зараз оце іди від нас і смали на станцію!..

І зараз же, не звертаючи уваги на його і ні на кого, засунув у кишені обидві руки. І пройшовся до кімнатної стіни і від неї до столу, схиливши голову. А вже коли він її підвів, то Мадеса в хаті не було. Тільки Брус Іван Овсійович дивився на його супокійним та витривалим поглядом. І Парцюня сказився. Він, дивлячись на Бруса, загіпнотизовуюче повільно почав витягати з кишені ліворвер так само, як він колись у лікарні і перед його батьком після голосного ляпу ляпавкою був осідав повільно, щоб сісти. І витягши, повільно почав і цілитися на його. Брус витягся і вище підвів голову, але залишився у всій своїй вистаті непорушним. Тільки Олена Антонівна гарячково підхопилася на правій руці і, лівою хитнувши під ліворверну рурку, гукнула несамовитим гласом:

— Ах!..

Парцюня опустив ліворвер, уже не ховаючи його в кишеню, і оскалився сміхом до Олени Антонівни:

— Заспокойтеся, мадамочка… Все було добре. А ви, — звернувся він до Бруса, — не думайте, що я повірив вашій байці. Бо там, де люди ховають гроші і в гривах коней, такі байки вигадують, щоб знищити стежки до скарбів, закопаних у землю. І повірте мені, ви розкажете щиро про те, що ви ховали. Дурних немає, дурні поженилися. Че–кі–сти!.. нехай він одягається. Він поїде з нами!..

І сам швидким кроком став у ногах Олени Антонівни, а обидва чекісти виступили із своїх місць. І один підійшов туди, де висіла одежа, а другий став поруч Бруса і взяв його під руку. І Брус вимовив:

— Оленко, до побачення!..

І голос його перервався гарячим клубком здавленого в грудях почуття. Його ж дружина, здавалося, не чула прощання. Вона, зведена на правий лікоть, переляканими очима, повними сліз, слідкувала за чекістами і за чоловіком, неначе за образами трагічних картин, а не як за живими людьми. Тільки тоді, коли один чекіст попереді, а другий позаді вивели арештованого з кімнати, вона упала головою знов на подушку, захлинаючися від тужу. Парцюня поклав свій ліворвер у кишеню і ніби підкреслюючи, що сльози у Совєцькім Союзі потрібні так само, як і шапки та брилі, які ніколи не заважають слухати начальницьких наказів, голосно зауважив:

— Громадяночко, коли другий раз до вас прийдуть чекісти вночі, то ви їх маєте право не пустити в кімнату, аж доки вони не покличуть двірника… Думаю, що ми ще зустрінемося… До побачення.

І вийшов у сінці. І коли зачиняв надвірні двері, то чув страшно самотній і невтишений туж залишеної жінки.

Розділ п'ятнадцятий

У Чеці

Бруса увели у найнижчий ярус Чеки і вели аж у протилежний бік до останніх дверей. Один чекіст ішов ззаді, а другий спереді і обидва з напоготовленими ліворверами. З правого боку біліла довжелезна стіна без жодної плямки і павутинки. А на її тлі вирізнялися двері проз двері. І всі вони були свіжопофарбовані червоним кольором, і всі були залізні і заперті на засуви і важкі колодки. Але лівий бік цього переходу, хоч так

само мав білу довгу стіну, та не мав дверей, а замість їх були понамальовувані червоні плями такого самого розміру, як і двері на правім боці. І кожна така пляма якраз була супроти якихось дверей. А вся підлога була цементована з нахилом від дверей до плям під ліву стіну. І по підлозі із–під дверей ішли вижолобинки до лівої стіни і кончалися під намальованими плямами на стінах. Бо під ними якраз були цементового кольору чавунні лядки, що закривали собою діри у підлогу. А в стелі, між кождою плямою і дверми, світила електрична лампочка. Світло було разюче для ока і овіяне навколо себе легким червоним повітряним німбом, таким, які мають навколо голів святих.

І нарешті аж у протилежнім боці всі зупинилися перед такими самими дверима, які були попід правою стіною, але тут вижолобинки не було. І простояли, мабуть, хвилин з п'ять. Аж прийшли ще два чекісти і змінили перших. І вже заглухли кроки змінених у цій найнижчій частині Чеки, а вони все стояли. На дверях засув був не запертий, і його залізна петелька звисала далеко від скобля. Через те кожної хвилини здавалося, що хтось вийде із дверей. Таке враження дуже втомляло Бруса. І він переживав якесь повільне чамріння. Він був утомлений і знав, що таке його становище ще важче здавить, бо йому навмисне не дадуть відпочинку. І почав він дивитися собі під ноги, думаючи, що було б приємно сісти на цемент і так ждати.

Аж ось із середини гуркнуло, і відчинилися двері. І Бруса ввели у канцелярію, освітлену ранковим світлом, яке проходило сюди із двох маленьких вікон над самим рівнем землі. Посередині цієї кімнати стояв стіл, а коло стола сидів молодий жидок у чекістському однострою. Жидок звелів:

— Підійдіть сюди і тут станьте.

Брус підійшов. А жидок узяв із шухляди чисті бланки паперу і, подаючи Брусові, проказав:

— Візьміть. Це анкети, ви їх заповніть і підпишіть.

Брус глянув і взяв, і почав читати. А два чекісти, що його привели, стояли коло порога і пильнували за Брусовими рухами. У анкеті спочатку вимагалося ім'я, по батькові. Потім про контрреволюційну організацію, у якій читач мусив би бути до арешту, і нарешті вимагався підпис читача. Брус після прочитання не спішив підписувати і заповняти анкету. Він тримав її перед очима з таким виглядом, який мають дуже втомлені люди, що візьмуть щось робити і закам'яніють на тім бажанні, аж поки хтось не прочумає. І жидок відіграв роль прочумувача. Він нагадав:

— Будь ласка, підпишіть.

Брус поглянув на жидка і побачив, що він йому подає й ручку. Брус, напівнепритомний, і подякував так само напівнепритомно. І, поклавши анкету на столі перед собою, геть всю її перекреслив за два відрухи руки. А внизу підписав: "Грамотний", та й подав жидкові. А той, глянувши на анкету і на підписувача, з мить повагався і звелів:

— Всі речі, які маєш при собі, негайно виклади на стіл. А якщо ти підперезаний, то й поясок давай сюди разом з підтяжками від штанів.

Бруса кольнула зміна жидкової мови до його, але чого ж він мав ще сподіватися? І почав оглядати себе і випорожняти свої кишені. А коли після всього він заспокоєно затих, то жидок уже звернувся до чекіста:

— Чекіст, провірте арештованого.

І він обмацав кожний рубець у одежі, а потім, дійшовши шуканням у пальті аж до залізного гаплика та бабки коміра, поодривав їх і кинув на купу Брусових речей на столі. А жидок дав наказ:

— Ведіть його на третій поверх у сто першу кімнату.

Чекіст коло дверей гукнув:

— Арештований, кроком за мною!

Брус рушив, а за ним і той чекіст, що від пальта відривав гаплики. І знов проходили коридор, і знов минали червоні двері, червоні плями, вижолобинки, ляди і електричні лампочки з червонуватими німбами, похожими на ті, які малюють навколо голів святих. І тепер Брус відчував таке млоїння у всім єстві, яке він уже колись переживав, коли був запертий у хаті після того, як ударив сестру ножем у висок і ждав від батька кари. Тоді він був самотній, і тепер самота холодила душу. А тиша від канцелярії східцями через поверхи супроводила його самоту, неначе луна, ще тихша від його самоти. І скрізь було чисто, і пахло фарбою, і йому здавалося, що і вапном.

Коло сто першого номера їх випередив з паперами жидок. І під час проходу жидка всередину Брус помітив у кімнаті коло столу того самого чекіста, який уже цілився на його з ліворвера на вулиці Леонтовича. І образ Олени Антонівни потяг його душу на дно почувань. Він був не при собі. Його опам'ятав тільки чекістів доторк рукою до плеча і слова наказу:

— Не спи, заходь!

І Брус зайшов, а жидок вийшов і зачинив за собою двері. За дверима лишилися й обидва чекісти, супроводачі. У кімнаті за столом сидів тільки Парцюня уже у військовій формі Гепеви. На столі, з правого боку, в його лежав ліворвер, а перед ним розкладені папери. І чекіст запропонував:

— Сідайте.

Брус глянув перед собою і, побачивши стілець, потяг його ближче до столу та й сів. А Парцюня, не гаючи часу, взяв якийсь папір і, піднявши його над столом, спитався:

— Це ви таке зробили з анкетою?

Папір був перехрещений пером і внизу в його стояв підпис "Грамотний". Брус промовчав. Та допитувач, ще трошки потримавши папір над столом і тепер уже торкаючи Брусів підпис пальцем вільної руки, знов спитався:

— Це ваше таке прізвище сьогодні?..

Та Брус замість відповіді почав пальцями лівої руки ледве чутно стукати об стіл. Парцюня, вражений, поклав анкету на купу інших паперів перед собою і загадково допитливим поглядом установився на Бруса. Брус перестав стукати. А в кімнаті настала тиша. Та й за дверима не чути було ні шерху, ні рипу, ні якогось іншого порушення глухого супокою. Брус не дивився на чекіста, повернувши у той бік голову, де тільки що стукали його пальці. І Парцюня обізвався:

— Чого ви об стіл стукаєте?

У відповідь було мовчання.

— Гм... Станьте он там посеред кімнати, а то ви тут ще й на стіл вилізете...

І Брус устав, змірив очима чекіста, а потім уважно оглянув стіл. Парцюня швидко присунув до себе зброю і, тримаючи на ній руку, гукнув нервово:

— Станьте негайно посеред кімнати, бо...

Іван Брус повернувся і пішов стриманим кроком та й став якраз посеред кімнати обличчям до стола. Парцюня, заспокоєний, сів, але зброю всунув у кишеню мундира і почав обережно і спостережливо говорити:

— Я хочу, щоб ви не помилялися ні в мені, ні в собі. Я хочу, щоб ви і мене, агента Гепеви, розуміли тільки таким, як я є, і те, чого я хочу. Так само я хочу знати і вас. Бо тільки на цім принципі ми можемо, порозумівшись, утворити такі взаємини, щоб жити, не заважаючи одно другому, а тільки доповнюючи і допомагаючи собі. Але для цього треба, щоб ви узнали нас… вимоги чекістів, вимоги і бажання всієї комуністичної організації. І для цього вам потрібно через якісь передумови визнати нас справедливими і тими, що обороняють для свого життя тільки правду, а не звичайне кровожерство. Вовк тоді завжди справедливий, коли він хоче їсти вівцю чи щось інше живе. Він голодний. І якби вівця визнала цю правду, то вона б була не вівця, а така сама, як і вовк, тільки слабша… І могла б уникнути таких непорозумінь, як зустріч з вовком для його їжі. Але не уникає, бо вона вівця. І точ–в–точ така сама поведінка двох людських класів буржуйського і пролетарського. І дужчий з їх є вовк, а слабший є вівця. І тоді, коли вовк з вівцею не порозуміються до Страшного суду, то ми, люди, це можемо зробити. Цебто взяти собі тільки належне. Ми захопили владу і хочемо збудувати на цім світі тільки для себе життя, а не для вас, некомуністів. Ми хочемо вас поставити в такі умови, щоб ви нам тільки помагали, розуміючи, що собі ви не зможете нічого робити у нашій системі, а знов–таки тільки нам.

Зверніть увагу на той факт, що ми брали для допомоги собі навіть генералів, і то таких, що уставали і лягали, думаючи про царя. І вони, щоб жити на світі, мали все, що хотіли, бо й робили все те, що ми хотіли. Ставайте і ви, Іване Брусе, у таке становище, щоб зрозуміти, що ви нам потрібні для допомоги нам, а не для того, щоб поділитися з комуністами тим добром, яке вони відняли тільки для себе… І це є правда, і ми, обороняючи її, справедливі не тільки перед своїми бажаннями, а й перед тією силою, що визначила форми планетам і накреслила їм хід у незміренних просторах вічності. І ось, виходячи із цього, я хочу узнати вашу правду, і тільки аж тоді буде розмова про наші взаємини і про те, чи ви варті життя. І, повірте мені, що коли я помітю, що ви себе справжнього не хочете показати, то хоч би ви були фахівцем над

фахівцями і навіть генієм у своїм практичнім ділі, то я вас ізнищу, як нищить собака блоху, уловивши її у себе на животі!..

І Парцюня знов мовчки уставився допитливим поглядом на Бруса. Брус мовчав і дивився на чекіста. І чекіст нетерпляче кинув:

— Ви ж маєте гарну жінку і сам талановитий письменник, то ж навіщо вам зараз брати напрямок на той світ?.. Навіщо вам оці мовчанки і понурі погляди?.. Ви зрозумійте, що і ті люди на світі живуть, що мають не все, а тільки щось для життя... То ж ми й почнім. Я буду записувати у анкеті ваші відповіді на ті питання, що ви перекреслили і ствердили зроблене своїм підписом "Грамотний". Анкету заповнятимемо не за порядком розміщень питань, а за тією цікавістю, що стоїть у кожнім питанні... Якої ви національності?..

— Українець.

— Ваші батьки живі?

— Ні... Їх жиди потруїли.

Парцюня підвів голову і ошелешено, і перевіряючи тривожно поглядом, кинув на Бруса... І, затримуючи погляд на такім становищі, перепитав:

— Як, і батька, й матір?..

— За матір не знаю, а батька отруїли.

— За віщо ж вони його отрути?..

Було нашорошено тривожне питання, аж почувалося: голос у Парцюні трохи змінився в бік ліричного тремтіння.

— Я думаю, за те, що він був похожий на Христа…

— А як Христа, то що?..

— А Христос був жид і любив усіх людей світу, і за те був розіпнятий, як ви знаєте. І мій батько все своє життя віддав за своїх земляків… Він їм і скотину лікував, і дробину… І навіть їх самих, тільки співчуваючи їх горю, а не за гроші. І жиди його і отруїли, що він був цим похожий на того жида, на якого вони і досі мають злобу.

І Парцюня скипів:

— Чи це ти мене почав уважати за ідіота, чи сам став ідіотом?.. А якої я нації по–твоєму?..

— Жидівський слуга. Ці слуги не належать до жодної нації.

— Ах ти ж розсобачої душі стерво!.. А я ж, прочитавши підпис під анкетою, що ти грамотний, то й почав говорити з тобою, як з людиною… А ти, собача душе, удаєш із себе непритомного… Га?.. Грамотний!..

І він гукнув:

— Чекіст!..

І двері відчинилися, і вартовий став у кімнаті, чекаючи наказу. А Парцюня спитався його:

— Якої ви нації?..

— Руський.

Була відповідь. І Парцюня, тепер звернувшися до Бруса, знов спитався:

— А якої, по–твоєму, нації оцей солдат революції?.. Скажи мені, щоб я знав, чого ти так безмежно нахабно почав у вічі цвікати?..

І Брус, зневажливо, але уважно подивившись на увійшовшого, відповів:

— Це переодягнений жид.

— Як?.. Це не руський?..

— Ні, це переодягнений жид.

— Гех!.. Контрреволюція!.. Ти, я бачу, сказився уже до тієї межі, що, мабуть, гадаєш, і світ перескочиш, і від Совєцької власті втічеш?.. Ти ж самотній… тебе ж ніхто не підтримає… Що ти мелеш?..

— А те, що перескочу…

— Ти?..

— Я.

Парцюня хижо кашлянув і ніби трошки присів, щоб, мовляв, придивитися до цієї появи, яка так нагло з'явилася на очі. І чи це помітив Брус, чи ні, але рішуче зробив один крок уперед, а потім несамовито рушив бігом до стола. І скочив на стілець, а із стільця на стіл і опинився по той бік його, тримаючися за стіну. Це трапилося так швидко, що Парцюня насилу встиг відскочити. По цей бік столу лежав стілець перекинутий і якийсь папірець, що злетів із свого місця під час руху людини. А Брус як миттю прилип був до стіни, так миттю і відлип і

почав обходити стіл, щоб іти знов на середину кімнати, та тут його зупинив чекіст руської національності і хрипко прошепотів, націляючи на Бруса ліворвер:

— Стій!..

Він став. І підійшов до їх і той чекіст, що ще був у сінях, що, почувши шум і гуркотню, поспішив сюди. І Парцюня, засапаний, ввесь час нерухомий, тепер наказав:

— Мозком його, сукиного сина, поставте до стіни!.. У куток он той поставте... Мордою в куток, як кота у нароблену ним гидь на глині... Ач, бач, що собі узяв у голову... Про таке я ще не чув за ввесь час нищення контрреволюції!..

І чекісти повели Бруса до того кутка, що був з лівого боку Парцюниного стола, і самі поставали один з одного боку, а другий з другого прикутеного в'язня. І Парцюня пройшов до того місця посеред кімнати, де перед цим стояв Брус, і, оглянувши терен відбутих подій, почав помалу підходити до гурту, перехиливши голову так, ніби хотів заглянути у очі арештантові. І, не дійшовши, зупинився та й спитався з тим самим виразом на обличчі:

— То що ж, по–твоєму, якби жиди спобігли і ще одного такого чоловіка, як був твій батько, то теж отруїли б?..

— Отрути б.

— То це вони, по–твоєму, так калічать усю твою націю?..

— Так. Спочатку витруять нас, а потім будуть труїти жидівських слуг... І аж геть–геть після всього переодягнені жиди стануть дійсними, не переодягненими жидами!..

— Нічого собі теорійка!..

Вигукнув ніби задоволено Парцюня і швидко підступив до Бруса, і з усієї долоні ляснув його у праву щоку. Брус хитнувся і незручно махнув руками, і впав на лівий бік.

А Парцюня заспокоєно повернувся спиною до впалого і підійшов до свойого стола. Сів і подумав трошки, звелів:

— Відведіть чи відтягніть його у дев'яносто третю камеру до тих двох… Нехай подумає, що він має ще нам сказати після всього сказаного вже.

У Івана Бруса вся права щока була червона, аж пашіла. І з правого ока біг великий струмок сліз, і око було червоне. Ліве теж було повне блиску сліз. І тому, коли він звівся на коліна, почав шукати руками стін, щоб обіпертися і встати. Але стін не було для простягнення рук. Тоді він утер рукавом пальта очі. І побачив з лівого боку стіну, і взявся за неї, і встав.

Він був у чорнім зимовім пальті і в сірім костюмі. І пальто було розстебнуте, і костюм. І чорний комір верхньої сорочки був не застебнутий і розвинений на боки. Ширінка була теж не застебнута, і з неї виглядав крайок спідньої білої сорочки. Ще в канцелярії, як оголили йому душу, так вона й зараз блищала всіма Божими соромами. А те, що він не спав цілу ніч і не вмивався, то все лице лисніло потом, неначе стягнене тоненькою і чужою йому шкірою, помазаною якоюсь жовтою мастю. Навіть синяк на всю щоку підкреслював якусь омертвілість виразу обличчя і очей, якими ув'язнений дивився крізь сльози і тільки контури бачив речей. Здавалося, що якби і вони зійшли, то він би однаково світ сприйняв би тільки мацанням рук і почуванням, що омертвляло вираз обличчя.

І взяв один чекіст Бруса під руку, а за ним і другий це зробив. І так вони й вийшли, минувши перед столом не зведений стілець, папір, звіяний із столу, і Парцюню мовчазного за столом і зануреного у свої папери. Він сидів і нічим не зреагував навіть тоді, коли, виводячи з кімнати арештанта, один міліціонер дуже хрьопнув за собою дверима.

Під час того, як Бруса вели у дев'ятьдесять третю камеру, його почуття уляглися, сльози перестали бігти, і йому розвиднилося на світ тюремних коридорів. Він ішов твердо, але коли забажав звільнитися від чекістських допомічних рук, то відчув, що цього зробити не можна: руки вартових ще тісніше стиснули його лікті. І Брус тепер уже певний був, що він тільки тоді може бути живим не як письменник, а тільки як людина, коли слухняно прийме геть всі вимоги: і ті, що написані у марксівських книгах, і ті, які чекісти будуть йому накидати під час допитів щотижня чи щомісяця… Він зараз був удоволений із свого початку, бо бачив, як він ударив Парцюню несподіванкою у його чекістський супокій. І він знав, що і далі у його ітиме страждання поруч з віддачею за всі свої образи і за образи своїх земляків, що проходитимуть через руки катів Гепеви. Одно тільки й важко було. Ну що як узнає Оленка про його божевілля?.. Як вона сприйме? Бо він же їй ані накривим словом навіть не натякнув про те, що готується зустріти боротьбою московського ката віч–на–віч у тюрмі…

І загуркали засуви, і заклацали колодки, і задзвеніли ключі, і відчинилися двері у дев'ятьдесять третю камеру. І Брус переступив поріг і зупинився. І за ним знов гуркнули двері і гуркнув засув.

У камері зараз з правого боку стояла бляшана параша, накрита дерев'яним кружком, а з лівого боку від дверей аж до самого вікна уподовж камери попід стіною тягайся нари, зроблені свіжо із соснових дощок. На їх кутку під вікном сидів одноокий чоловік. Він був сивий і в одній полотняній сорочці. А на ногах у його видніли старі чоботи, куди були заправлені холоші теж полотняних штанів, тільки дуже засмальцьованих. Ззаді в його аж у головах темніла свитка і на свитці солом'яний бриль. Селянин дивився на того чоловіка, що стояв коло нар,

склавши на грудях руки і вперши молитовно свій погляд у вікно. Він був у теплій куфайці захисного кольору і в штанях такого ж кольору. Ноги були взуті в лапті і вмотузовані онучами аж до самих колін. Голову мав кругленьку, маленьку і з примоченим руденьким чубком. Його місце було посеред нар, бо там лежала його й шинеля.

І Брус привітався і спитався для годиться, а не по потребі:

— Добридень. Де тут і мені можна примоститися?..

І одноокий відповів:

— Де бачите. Нари, слава Богу, слободні, одозволені від люду… Вибирайте, де схочете…

А той, що стояв у молитовній вистаті, навіть не ворухнувся. Брус поліз на нари зараз коло дверей і, не роздягаючися, ліг. І почув, як усе тіло занило млосним болем. Здавалося, що утома і страждання душі, і пашіння тіла від ударів почали виходити зсередини в одежу непомітним полум'ям мук так само, як із землі виходить пара, коли раннього ранку в тихому повітрі пригріє сонце. Йому було і страшно боляче, і приємно. І разом з цим було ще приємніше від відчуття завмирання свідомості. Він заснув…

І почув Іван Брус, як хтось його смикає за ногу так, що він аж із свого місця зсовувався. Спочатку він не розбирав, що воно таке, і перевернувся на живіт і, вхопившись обома руками за нари, став опиратися тому, що смикав. А як розшолопав, де він, то й схопився і неначе аж злякано спитався:

— Що таке?.. Чого вам треба?

І селянин з одним оком, швидко вимовляючи і показуючи на вовчок у дверях, говорив:

— Уставайте, швидше–бо... Вас кличе вартовий!..

Та Брус, не кваплячись, спитався одноокого:

— Чи довго я спав?

— Та, мабуть, більше як півгодини.

Була відповідь. А з вовчка ішов стукіт і гук:

— Давай сюда швидше!..

І Брус підійшов, і в очко чекіст до його звернувся:

— Це вас останнього сюди привели?..

— Не знаю.

— Я вас питаю, чи вас сьогодні привели?

— Сьогодні.

— Як прізвище?

І Брус попрохав:

— Кажіть, будь ласка, все одно за другим те, що ви хочете від мене.

І той роздратовано почав:

— Самий перед скажіть мені своє ймення, а потім уже я скажу, що мені треба.

Та й став чекати, дивлячись на Бруса одним оком у вовчок. А Брус, ніби щось пригадуючи, трошки помовчав, а потім і відповів:

— Спитайте у тих, що мене арештували. Вони знають.

— А ти?

Брус мовчав і дивився на чекіста.

— Я тебе питаюся, одоробло ти, не затримуй мене.

І гуркнув кулаком у дерев'яне вікно. І Брус, кліпнувши кілька разів очима, повернувся та й пішов до нар, де й сів скраю. І від дверей теж зараз же почувся крок по коридору, у швидкості якого можна було упізнати образу авторитета, що потребує "сатисфакції". І селянин, українець, підійшов до Бруса та й промовив співчутливо:

— Не треба було його дратувати. Нам тут і так не солодко. А він може все з вами зробити, що схоче. Він усіх так питає, бо йому треба список скласти на харчове продовольство... Вам сьогодні хліба ще не належить, а баланди міг би й дати. А тепер нічого не буде.

Брус мовчав, зате, ніби щоб надолужити його мовчання, хтось стукнув у дерев'яне віконечко... І "молитовний" чоловік, на якого ніхто не зважав, враз підібрав руки, неначе смикнутий за незриму ниточку, і почав робити "бєг на мєсьцє" та приказувати:

Топор, рукавіци,

рукавіци і топор...

топор, рукавіци,

рукавіци і топор!..

Брус вражено і здивовано занімів, дивлячись на незрозумілу і дику появу. А український селянин здригнув від переляку, неначе від якоїсь душогубської містерії, і заговорив:

— Повірите, собача душа і перед сніданком, і перед обідом, і перед вечерею отак танцює і примовляє... І кожний раз так само. Хтось стукне у віконце, і він негайно починає садити лаптями об підлогу. А спробуйте йому сказати що–небудь. Не чує, неначе заведена дзиґа. Тільки аж тоді перестає цибати, як звалиш на нари. Та вже й на нарах, лежачи під тобою, дриґає бісіянська душа ногами і кричить:

Топор, рукавіци,

рукавіци і топор!

Брус мовчав, ніби не слухаючи земляка, і з нервово зупиненим поглядом слідкував за кацапом. А той, пройнятий екстазом, плигав на однім місці, аж скрипіла підлога і здригали нари, а маленький чубчик підлітав над кацаповим чолом, і куфайка теліпалася на його невеличкім тілі, ніби хотіла позривати ґудзики і розвільнитися. Слова ж його пісні зачіпали якісь підсвідомі елементи Брусового єства, які створені розуміти тільки первісні голоси і звуки, що кличуть до ганьби і до огиди всього того, що було дороге, але вже зруйноване. У співі була вимога крові, яка лунає з віку в вік на "красних площадях" Москви. І чулася у йому хвала і підтримка "єжових рукавіц" і "топора". Це була побожність перед брутальністю деспота...

Топор, рукавіци,

рукавіци і топор,

топор, рукавіци,

рукавіци і топор!

І став українець перед танцюристою та й почав усовіщати:

— Побійся Бога, таж у лапті треба святити й паску!.. І як їх поб'єш, то як будеш?.. А ти ж, як і всі люди, вітром не зроблений, і з паскою якось треба між люди… А як люди не приймуть, то все ж таки тебе прийме лях у товариство. І ви будете удвох святити у лапті гонор… Цебто скажену собаку, що рве на всім світі безборонних людей… яка тепер вам обом править за паску…

Але кацап, неначе ніхто до його ж й не обзивався, садив своє "бєг на мєсьцє", супроводячи його приспівом:

Топор, рукавіци,

рукавіци і топор…

Вже з його чола струмками скочувалися краплі поту і поширилися під чолом орбіти неначе від переляку, і очі давали блиск, похожий на колір сірої церати, залитої якоюсь рідиною. А він все тупав і гецав на місці із своїм приспівом. І, мабуть би, не витримала ця людська істота і впала б непритомною на долівку, якби саме в цей час не залунало від камерних дверей:

— Ану, давай на обід!..

І кацап із свого танцювального місця так і плигнув на нари по посуд, неначе з воза кіт. А за ним і українець. Цей вигук штовхнув і Бруса, і він швидше, ніж міг би це зробити без його, поліз на нари і ліг, повернувшись спиною до камери. Він був нервово напружений. Боліла голова. І мигтіла одна гарячкова думка: для кого цей танець?.. І хто його скомпонував і для чого?.. І Бруса охопила тривога за доцільність свого засобу так рятуватися, як він почав. І почув він від українця:

— І вам є хліб і баланда!..

І Брус не повертаючись попрохав:

— Візьміть собі все. Я їсти не буду, бо занедужав.

І не розібрав він того, що відповів йому земляк. І чи прийняв він подарунок, чи ні. Але добре почув і розібрав, як із очка загукав чекіст:

— Шелестіян, давай з вєщамі!..

І бачив Брус, як нагло і пальонно схопився Шелестіян і як прожогом вибіг крізь відхилені двері камери у сіни тюрми…

Ось тобі, людино! Хто б ти не була і яка б ти не була… Чи багата, чи бідна, чи мудра, чи нерозумна, коли б'є грізний час небезпеки над тобою, то ти все те, проз яке проходила у житті виростаючи, оцінюєш тільки тоді, коли воно тебе зустріне знов, щоб минути. І Брус був ладен бігти і гукати, щоб вернувся односелець Шелестіян. Але дарма!.. Ніхто його не пустить і не зважить на гукання його душі із далекого принишклого юнацтва, яке нагло збудилося тільки від одного доторку байдужого випадку. Ні, Брус уже не відпочине від того нещастя, що стало грізною ніччю і над ним, і над його бідною Батьківщиною!.. До побачення і бажаю тобі у тому житті, що тобі ще лишилося, не розминутися з твоєю долею!..

Розділ шістнадцятий

Чудієв

Олена Антонівна чула, як чекісти з її чоловіком вийшли і як потупотіли під гору, і чула, як через деякий час і авто без гудка рушило з місця і поїхало. І ввесь цей час не могла стриматися від тужу, що то затихав, то знов рвався з грудей без стриму і без ослаблення. Тільки аж

тоді, коли у кімнаті почула звичайну тишу, що не забуває приходити і тоді, коли тільки що народжене життя засинає відпочити, і тоді, коли хтось умирає і його лишають самого у якомусь місці, Олена Антонівна затихла. І тепер її увага зупинилася на відчинених дверях з кімнати у сінці. Якби я не знав про те, як тиша впливає на душу людини, то я б сказав, що жінки люблять плакати тільки тоді, коли хтось їх чує або на їх дивиться. І через те, що я знаю, то я про це далі й не говоритиму… І от, затихши, самотня жінка схопилася і, надівши виступці, пішла у сінці, спробувала надвірні двері. І, зітхнувши і втерши рукою очі, вернулася іти до себе в кімнату та й побачила, як сиротливо висів на вішакові чоловіків бриль. І вона його мерщій взяла і перед своїми очима повернула сюди й туди, і знов зітхнула, і з ним разом швиденько вернулася в кімнату, зачинивши за собою двері. І після цього, сівши на ліжко і поклавши бриль у себе з правого боку, почала взуватися з думкою, що треба конче передати бриль чоловікові. Але як?.. Сьогодні, як і завжди, без неї в клініці буде сутужно. А комусь іншому доручити це зробити неможливо. Бо ж хто міг би тепер зважитися нести бриль свого знайомого в Чеку? Вона сама мусить це зробити. І вона зупинилася ушнуровувати другий черевик і, не випускаючи з рук шнурівок, підвела голову раптовою думкою. Зайти до Сергія Чудієва, який має в лікарні на місяць відпустки і вже два тижні сидить дома, і треба його попрохати, щоб сьогодні попрацював у клініці за неї… І вже з полегшенням вона дошнурувала на ногах взуття.

Надворі світився ранок тією годиною, що позначає небо перед самісіньким сходом сонця. І Олена Антонівна була споготовлена іти до Чудієва навіть цієї пори. І чи буде він сам дома, чи ще з кимсь, але принаймні вона його застане ще на помешканні. Бо ж так не може бути, щоб чоловік був без бриля. Таке явище їй завжди нагадувало неохайність у всіх можливих формах і диспропорцію буття між безсиллям жити, яке завжди похоже на незакінчені картини талановитих творців. Через те вона не могла зносити ні сучасної моралі, ні сучасного мистецтва, бо і те, і те були каліки, що люди не могли ні додумати, ні доробити у ці прокляті часи… І бриль треба неодмінно передати.

І ще сонце не сходилося над першим колом земних обріїв, і ще київські вулиці були порожні і від пішоходів, і від автів, а вже Олена Антонівна на Безаківській вулиці на третьому поверсі дзвонила до Чудієва. У неї під лівою пахвою була знайома нам течка з лікарським халатом і стетоскопом, і в цій же руці вона тримала чоловіків бриль, а правою рукою з певними перервами енергійно дзвонила. Аж ось за дверима почулися кроки. Ще мить, і вона напружилася і споготовилася. У неї серце стукало назустріч, відступила трошки вбік. І двері глухо зарипіли і потяглися з шипінням у кімнату, і Чудієв у брунатній піжамі і в чорнім халаті виглянув у сіни. Олена Антонівна його привітала:

— Доброго ранку…

— Це ви?..

І він здивовано і вражено занімів. А потім похопився:

— Заходьте, будь ласка, заходьте… Боже мій, яка несподіванка! Ідіть просто у другу кімнату… Тут можна тільки скинути пальто…

Заговорив він, уже зачинивши двері. Але вона, ставши ніяково перед другими дверима, запевнила його:

— Вибачте мені, я роздягатися не буду… Я на хвилинку тільки…

Перша кімната, видно, служила і за кухню, і за сіни, бо з правого боку під вікном стояв стіл і на йому примус, тарілки, сковорода і на сковороді лежала немита ложка, жовтіючи присохлим яйцем. У цій кімнаті пахло вогкістю і злежаними непраними сорочками, хоч їх ніде й не видно було. Правда, затінки і переходи по темних сінях угору, і ранкове світло у кімнаті давали для ока непевність вражень від дійсності і непевність у пахощах від неї. І ні один ранок ні в чому для Олени Антонівни не мав постійності для будування в душі цілої картини. Бо щохвилини світло ранку переходило в день і проектувало не те, що

з'являлося для зору у наступну хвилину. Все це миттю промайнуло для неї тільки першим враженням.

У другій кімнаті просто дверей стояло під стіною незастелене ліжко з подушкою, яка мала наволочку з далеко темнішим кольором білю, ніж мали простирадла. А сіра ковдра, лежачи навскоси через усе ліжко і одним кінцем торкаючися стіни, а другим кінцем лежачи долі перед ліжком, дуже невигідно відтіняла всю постіль собою. А з правого боку, зараз при вході в кімнату, стояв диван, заступаючи стіну від дверей до вікна. І на його бічнім перенчаті, коло вікна, висіла газета "Пролетарська правда". А між диваном і ліжком перед вікном стояв стіл з купою книжок. І Чудієв, знявши газету і поклавши її на стіл, запропонував:

— Сідайте та кажіть, що це вас до мене так нежданo та негадано занесло.

І вона сіла край дивана, умостивши на своїх колінах течку і на ній чоловіків бриль. Чудієв сів теж, але перед столом на стільці, на спинці якого висів чорний піджак і з–під його виднілися кінцями штани такого самого кольору. Вікно з підкоченою шторою догори показувало на сході ранкову рожевість, похожу на пелюстку величезної троянди, від якої відірвалася вітром і прилипла до небесного склепіння. Кольори ще заобрійного ранку тримали в своїм світлі і пані Щоголову. І вона, бувши ніжно–рожевою від власного ніяковіння, ще милішою видавалася від уваги небесної рожевості. Її берет, трошки перехилений на лівий бік, дозволяв важким та чорним пасмам кіс темними дугами нависати на праве вухо і на праву щоку з мінливою ямочкою, що то зникала, то з'являлася при розмові.

Олена Антонівна, хоч їй було більше як двадцять років, мала вигляд на вісімнадцятилітню дівчину. І Чудієв з великою приємністю дивився то на неї всю, то тільки на бриль. І, ніяковіючи і боліючи, що мусить говорити про своє горе, яке в кожної людини шукає того таємного закутку в душі, що і любов, почала молода жінка:

— Сергію Івановичу, я прийшла до вас так рано, щоб захватити вас дома… І ви мені вибачте… Мого чоловіка цю ніч забрала Чека… І так нагло, що він, мабуть, багато дечого забув узяти з собою того, що потрібно. Бо ось він забув і бриля надіти. І я прохаю вас, попрацюйте сьогодні за мене у клініці, а я піду у Чеку, може, доб'юся дізнатися, що таке, та й бриль передам…

І на лиці у Чудієва зник вираз захоплення та уваги, і він вільну вистать свою на стільці зібгав у якусь овіяну сірістю та холодом нерухому брилу, а лице стяглося у машкару, під якою могло бути все: і щирість, і брехня, і запобігання перед катом, і захоплення благородною справою. І він сказав діловито:

— Я попрацюю за вас цей день, тільки прохаю вас нікому не говорити за нашу сьогоднішню спілку. Бо хто його знає, у віщо може перейти легенький усміх нинішнього ранку: чи у регіт, чи у божевільний рев…

— Чого ви так говорите, Сергію Івановичу? Невже ви вважаєте, що ми, українці, одно перед другим не варті нічого, хоч би й за те, на що ми спроможні?..

Спиталася вона так, неначе рятуючи ту ситуацію, що може виникнути взавтра. А він, гірко усміхнувшись, відповів з болем у голосі:

— Е–е–е, я бачу, що нічого ви не знаєте. Я приїхав учора ввечері з села. Я й геть–то не жив під час своєї відпустки у Києві. І ви думаєте, чого я покинув рідні та зелені пенати?.. У селі знаєте, що зараз робиться?.. На Полтавщині проводяться масові арешти… Може, це робиться й по всій Україні… Забирають попів–автокефалістів, колишніх кооператорів, учителів і всіх тих селян, що приймали активну участь в українській революції… Це значить — ув'язнюють добру половину нації. І авта гуркотять і ревуть щоночі. І щоночі чуєте у загальнім напруженні то там, то там нагріті розпеченою тривогою постріли… І на ранок не

хватає в кожному селі ще і ще душ п'ятдесят, і знаходять коло сільрад по кілька душ убитими... І вже наповнилися усі повітові тюрми до того, що масовиків селян тримають у загородах при тюрмах... І разом з цим, кажуть, вантажать арештованих у товарні поїзди і везуть просто без суда десь в Росію. А чекістські загони ходять по селах, як роз'юшені вовки по тих полях, де тисячі трупів лягло від якоїсь грандіозної різні... І гадаю, що, мабуть, почалося те саме і в городах, і тут, у Києві... Бо чого б могли арештувати вашого чоловіка?..

— Їй–богу, не знаю...

Була наївна і майже дитячим голосом сказана відповідь.

— Ну, бійтеся Бога, як можна так сказати "не знаю"... Адже ж ваш чоловік був письменником, та ще й талановитим, та ще й українцем. Значить, перед "Єдіною нєдєлімою" він не був чистий... І через те з цих прикладів, що я дав, хіба не можна зробити висновків, за віщо вашого чоловіка арештували?..

— Я думаю, що не можна... Він уже цілий рік нічого не пише, бо нервово дуже недужий і вже не письменник. І безпідставний оцей арешт є для його удар такої сили, після якого він уже не встане довіку...

І все обличчя молодої жінки звела судома зусилля, щоб не дати вибухнути плачу. Тільки груди важко задихали і погляд ухопився за підлогу, щоб не підхопили збурені почуття і не змішали своїм рухом і стрим, і думку, і гожість.

— Для вас і для мене діло не міняється від того, що ви не можете догадуватися, завіщо арештували вашого чоловіка, бо його арештували під загальну повінь арештів... Беруть, везуть, нищать господарства, обертають в руїну всю нашу Батьківщину. Значить, про одну людину не можна говорити, де ввесь народ відданий лютій та кровожерній силі на винищування. А треба з'ясувати, що ж воно на наших очах робиться? Чи

це іде планове викорчовування цілого племені, чи це тільки наше покоління віддане на погибель?..

— А потім що?..

— Питаєте, що? Нічого. Треба розумній людині знати, де прірва, а де чиста дорога. І треба, якщо ця людина не втратила інстинкту до життя, щоб вона пішла утоптаною дорогою, а не ринула манівцями у провалля, яке їй навмисно наблизили…

І Олена Антонівна уважно подивляла йому в обличчя, думаючи, чи це він злякався та замітає сліди балачки, чи утомився і хоче самому лишитися. Коли ж ні. Обличчя в його, хоч і без життя, так зате очі почали кидатися нервово на боки, неначе шукаючи того місця, де недавно вони трималися міцніше, і з якого тепер їх щось вибило, і їм зараз дуже ніколи, щоб стрічатися з іншими очима. І в неї кинулася думка. А що як він так само відпекається іти і в клініку? Що тоді робити? І вона зважилася. Нехай показує, що воно за штука сидить під оцим чорним халатом, у піжамі інтелігента та ще й притрушена доброю українською мовою? І вона попрохала, не спускаючи свого погляду з тих очей, що стали себе почувати неспокійно:

— З'ясуйте. Я не розумію.

— Вам з'ясувати?

І тепер він подивився своїй відвідувачці просто у вічі, неначе лікар на психічно недужу людину, яка виявила несподівано розумну думку, але не здійсниму, бо ж думка, мовляв, вийшла із хворої голови… І після кількох митей перерви, помітивши, що вона мовчить і жде, він устав і, дійшовши до протилежної стіни і повернувшися знов до Олени Антонівни, став кидати слова, неначе агонізуючи в гарячці:

— Мертві з гробу не вертаються, але мертві найкраще і найправдивіше накреслюють нам нашу перспективу прийдешнього… І скільки б часу я вже на світі не жив, і не товкся, як неприкаяний, — але вже не буду таким, як ви, що дивитеся на світ так само, як і росина з вишневого листка назустріч світові… Я вже знаю життя, і одним сонечком мене вже не задовольните… І коли я не вбиваю себе, то це значить, що я не довіряю потойбічному світові і хочу ще на цім світі жити… А жити я можу тепер тільки при тих обставинах, коли буду слухняним силі, що зараз тримає на долоні всю Україну, яку туди поклала ще наша Центральна Рада… Вибачте мені за хвилювання… Коли я ці двоє слів вимовляю чи думаю ними, то мене починає пробирати нервовий холод… Чуєте, як у мене зуби цокотять?.. Неначе у дитини, що змерзла на морозі…

І він замовк, тримаючися обома руками за груди. І здавалося, що ось–ось зайдеться якимсь невгамовно болючим кашлем… Чи сухотним, чи, може, й коклюшом. І на щелепах м'язи, видуті зусиллям, щоб не розтулити рот для віддиху, ходили ходором і в тремтінні, і в здриганні. І видно було, що як тільки він послаблював зусиллям щелепних м'язів, то рот розтулявся і зуби цокотіли. Але він говорив:

— Бачите, який жах… Всю Україну женуть у тюрми… і ваш уже чоловік сидить… мій знайомий, а я хочу жити і житиму, помагаючи більшовикам те нищить, що їм на заваді… Я не більшовик і в партії ніколи не буду, але буду всім своїм єством їм помагати… Тепер розумієте?.. Почекайте, не хапайтеся від мене тікати. Сидіть, бо я ще не з'ясував…

І він рішуче підійшов до Олени Антонівни, яка була раптом підвелася, щоб залишити кімнату, і, взявши її за плечі, посадив знов на диван. І вона, почуваючи своє безсилля тут, попрохала його, неначе застогнала:

— Не говоріть мені такого більше, бо не маю снаги слухати і терпіти безперестанку наругу…

І він, сівши на стілець перед нею і нагнувшись до неї, почав уже супокійніше, але з таким же понурим настроєм виказувати свою рацію. І коли він сідав, то навіть не помітив, як зачепив свої черевики правою ногою, з яких один, крутнувшись на місці, так і лишився. А другий, посковзнувшись, опинився в нього перед стільцем, а шкарпетки простяглися між обома черевиками.

— Та й скажіть мені, як я можу бути іншим, цебто, на ваш погляд, кращим, знаючи ось таке і з нашої української бувальщини?.. Не з історії, не з літератури, а іменно з бувальщини… Історію визволення нації люди роблять з якоюсь совістю, що зв'язана з етикою цілого свого народу… А бувальщина трапляється тільки із особами, тільки з п'яницями, тільки з гоголівськими Вакулами та Солопіями Черевиками… Хоч би яку завгодно їм прийшлося провадити справу!.. Ви ж не знаєте, що Україна уже ж була в нас і могутньою, і гарною, і нашою дорогою Матір'ю. А Центральна Рада з генеральними своїми комітетчиками, змовившись, віддали її, нашу Матір, москалям… Керенському за те, що він Центральну Раду уважав не тією онучою, яку передбачав ще Шевченко:

Онуча, сміття з помела

його величества та й годі…

А тією онучою, яку відірвав від давньої своєї виразки московський босяк, вилізши із книжок Максима Горького… В 1917 році, весною, на позиціях Західного фронту було вже цілком відокремлених з українським старшинством і прапорами більше як двадцять дивізій українського війська!.. Фронти мовчали. Росіяни не йшли в наступ. А українці на всім фронтовім протязі організовувалися і стягалися під рідні прапори на захист своєї Батьківщини… І вже було більше двадцяти дивізій… Більше як мільйон озброєних і вишколених наших вояків… І ось Керенський, який трохи не садив у мордяку нашу Центральну Раду, звелів їй, щоб вона кинула свої сили у наступ… І з'їхався другий Всеукраїнський військовий з'їзд. А з'їздом порядкував генеральний комітет Центральної Ради… І почали змагатися на з'їзді: чи наступати,

чи ні. Та й став тоді до слова І. Гаврилюк… Я вважаю, що це був наш Геній, якого вбили наші комітетчики… І Гаврилюк тоді на з'їзді гаряче благав не наступати і не кидати фронту, а зміцнюватися там і українізувати решту наших вояків, щоб захищати в недалекому прийдешньому рідні стріхи… Ніхто тоді не передбачав такої потреби — ні голова Центральної Ради, ні Петлюра, а І. Гаврилюк передбачив… І тієї промови, що він був тоді виголосив на другім Всеукраїнськім військовім з'їзді, Центральна Рада не надрукувала, а його самого віддали під суд і десь його так прибрали, що і по цей день не чути… А самі кинули найкращих і найсвідоміших дітей нашої Батьківщини у наступ… боронити Росію… Боронити Керенському славу… Ви розумієте?.. Молодих організованих козаків свідомих віддали у руки Керенському, а той їх кинув на винищення, на каліцтво… Так і писали у російських газетах, що війська пішли у бій по велінню натхненного вождя Керенського… Тільки не писали, що Центральна Рада віддала озброєну Україну москалям, неначе молоденька кріпачка своє дівоцтво рабовласникові…

І, граючи національний український гімн, з розпущеними жовто–блакитними прапорами, перев'язаними червоними биндами, ішли наші полки у бій… У бойню… А москалі сиділи у шанцях і сміялися услід нашим… Україну збудили, щоб утопити її у власній крові… Тільки на це й хватило розуму у тодішніх наших "вождів" та ідіотів, що говорили українською мовою… Їм наш народ повірив через те, що вони перші писали українським словом, і думалося, що у їх і розум перший… А вони перед революцією начиталися російських книжок для того, щоб вичитане прибрати у нашу мову і вбити нас нею… І гори трупів навергали, перемішані з порваними та закривавленими жовто–блакитними полотнищами та з поламаними держаками від прапорів. І сотні тисяч калік наробили із того чудового народного війська, що було. Москалі тоді навмисно кинули його у криваву костоломню, щоб знищити Україну, яка прокинулася жити. І розкололи тоді нашу Батьківщину на більшовиків і на небільшовиків. І наші "вожді" їм у цім ділі помогли!.. У найстрашніший час для Москви з'явився Керенський і врятував її… І в дванадцяту годину глупої ночі з'явився був І. Гаврилюк, і його

Центральна Рада своїми комітетчиками знищила… І народ відвернувся від своїх комітетчиків. І тоді він промовив, що в генеральному секретаріаті сидять генерали, яким нема діла до рядових… І вже після такого жаху Центральній Раді помагали і сірожупанники, і синьожупанники, і німці, і Західна Україна, але наш народ був зневажений і замордований Центральною Радою та Керенським, уже не слухав, що балакали комітетчики про Україну. Каліки і не каліки лузали насіння і говорили:

— Ми вже запетльовані… Уже нам зробили гребельку через річку та в петельку!..

Значить, якби Центральна Рада та генеральний комітет не віддали були озброєної України для наступу Керенському, то військо наше було б ціле, і тут би й не смерділо ні німцями, ні більшовиками… І оцього нещастя ми не мали б, яке і ви переживаєте, і зараз уся Україна… Значить, Москва нехай дякує Корейському, першому катові поруч з Петром Великим, а ми, умираючи чи хоронячи своїх рідних, чи шукаючи їх по Чеках та по тюрмах, згадуймо І. Гаврилюка, що на другім військовім Всеукраїнськім з'їзді у 1917 році скінчив нашу історію так:

"Коли генеральний комітет дасть наказ наступати, тоді кінець всьому… І упадуть наші жовто–блакитні прапори, і загине сила наших братів!"…

І голосом таким, яким здаються діти на всю ласку і силу старших, спиталася бідна жінка:

— То що ж нам робити, коли нас так осиротили?..

— Що?.. Жити, але так, як живуть розумні, а не як ідіоти. Центральна ж Рада була розумна, а щоб жити самій, то що вона зробила з нацією? Що?.. Значить, коли більшовики з вас почнуть вимагати допомоги нищити ті перешкоди, що стоять на їх шляху, то нищіть і

живіть... І зараз москалі у нас на Україні розпочали арешти, от ви і допомагайте їм!..

І Олена Антонівна раптово встала із свого місця і стримано, і рішуче попрохала:

— Не робіть, будь ласка, сьогодні за мене... Я обійдусь якось і сама.

— Одну хвилинку уваги... Прохаю вас... Адже зараз такий час, що, може, мене або вас не стане до вечора на цім світі, то вже нехай ми хоч перед собою побудемо правдивими... Я з'ясую...

І постояла пригноблена жінка, дивлячися убік, через диван до стіни, і ждала, ніби виконуючи обов'язок. І він, це помітивши, подякував їй. І його слова, повні гіркоти та темно–несамовитого безвихіддя, почали розмотувати скалічену думку:

— Скажіть мені, які діла наших земляків і наших батьків можуть наш дух підтримати під цей апокаліптичний час?.. Із ким ми зважимося про це говорити?.. Ви дивіться, комуна засіла директивами і кривавими жахами у наших істотах і там поламала на шматочки все, що ми мали для своєї душі, а шматочки придавила так, що вони там і не калатнуться... І вселила в нашу волю певність тільки того, що ми до Страшного суда будемо у московській неволі... Навіть діячів Центральної Ради більшовики зробили ще порожнішими, ніж мішки пшеничної полови, бо зерно вимолотив ще Керенський. І вони, почуваючи свою полов'яну порожнечу, почали кидати закордони та вертатися назад... Ну, скажіть, чого вернувся голова Центральної Ради із своїм товариством?.. Чого?.. Нехай би підла кров лишалася за гряницею, то хоч для такої мерзоти, як оце я, був би відблиском чогось українського... чогось похожого на людську давнину!.. А то вернулися оголені душі тільки тому, що розумні, що, знищивши силу свого народу, хотять розголосом про це жити і не вмирати!.. Вони ж тепер стали такими, як оце я, хоч я ще не складав з чекістами ніякої умови, а вони складали на

все, чого Чека від їх забажала, бо інакше їх би сюди не впустили!.. А за кордоном вони були більші від мене... Бо туман з пролитої крові козаків наших, їх затуливши, підвівся був до хмар, а ми, віддалеки дивлячись, гадали, що то наші діячі такі грандіозні!.. І нам нічого іншого тепер не лишилося, як тільки те робити, що роблять наші "герої"... Скотина може обійтися й без правди, а людині вона дуже потрібна...

І він замовк, блідий і знебулий. Щелепи в нього були стиснуті, і тепер тільки судома пробігала по напружених м'язах на скивицях. І він уже стояв збоку, ніби даючи дорогу. І вона ще з мить стояла у такій вистаті, яку мала й під час того, як Чудієв говорив. Вона дивилася на стіну поверх дивана. У неї під лівою пахвою і ліктем трималася течка, із якої на обох ріжках витикалися білі кінчики халата, і в тій же руці був її чоловіка бриль, який затуляв її живіт. І це надавало їй милого і сумного школярського вигляду. І Чудієв рішив, що вона відвернулася від його ліжка. І глянув туди й сам. А там ковдра і простирадло, зібгані разом у одну качалку від подушки навскоси аж до цього бокового крайка ліжка, безневинно ряботіли смугами сонця, що якраз просвітлювало штору, трохи відкочену від верхньої лутки вниз. Вона аж горіла соняшними пасмами і, відбиваючи свої гарячі смуги на ліжку, нагадувала пасма кіс під беретом на правім виску у Щоголової... Чудієв відчув у душі свіжість ранку і радість від присутності у себе в кімнаті оцієї милої жінки. І з вдячністю нагнувся, і взяв праву руку колеги і, поцілувавши, промовив:

— Я попрацюю за вас і прийду увечері, і скажу про свої враження... Щиро вам дякую, що ви мене не поцурались і зайшли... І прохаю вас не судити суворо на цей безлад моєї хати...

А вона у відповідь йому тільки кинула очима, де була утіха вдячності і ніби полегшення, і запевнила:

— Я рада, що не помилилася... Дякую щиро...

І швидко вийшла в кухню, а потім і відти. І коли сходила східцями до виходу на вулицю, то ні разу не оглянулася, хоч і почувала, що Чудієв стоїть на порозі і дивиться їй услід. І справді, коли вона виходила вже з будинку, то чула, як у Чудієва зачинилися хатні двері.

Ранок був такий ясний і сонце таке тепле і добре, що навіть стіни будинків, на які воно спиралося сяйвом, страшно відчутимо для погляду виставляли кожну чотирьохкутну цеглину у закоценілих рубцях кальвасу. І прорідкі постаті прохожих були незалежно відділені одна від одної у рухові індивідуальності. І Олена Антонівна вмішалася своїми кроками у їх невеличкий хор, і разом з ними лунко тупала до вулиці Леонтовича.

І ввійшла вона в свою хату. І поклала на застелене ліжко течку свою, бриль чоловіків і своє пальто. І в беретці на голові, і з клопотом у виразі обличчя пішла у кухню. Ліжко, на якім колись спала Гапуся, стояло порожне і без матраца. І схвильовано оглянула вона кухню. Плитки поблискували холодом. І якесь забуте Гапусею горня в кутку за плитками непривітно манячило на тлі білих стін. І від тиші відгонило сумом так само, як від плиток холодом і сажею. І пригадала вона Чудієву кімнату і ще страшнішу невпорядкованість у тій кухоньці. І стало їй тяжко жаль на тих людей, що Україну кинули у таку несамовиту та розпачливу безпорадність… І жаль чоловіка, і жаль Чудієва, і жаль отих сотень тисяч українських козаків, від яких колись заховали щирий і єдиний голос всенаціональної пересторогі, які через те і вигибли під жовто–блакитними прапорами за московську справу. Дарма, що тоді поруч із сонцем і домовини горіли золотом життя… І Олена Антонівна охляла і не витримала стояти, та й похилилася на стіну, та й затужила. І її туж лунав на всю спорожнілу квартиру.

А годині о десятій дня вона підходила до Чеки на Володимирській вулиці, якраз до того входу, що має перші двері з правого боку будівлі. І тут вартовий її зупинив:

— Вам куди?

— Мені треба побачити начальника Чеки.

— Начальника Чеки?

Перепитався вартовий і уважно й мовчки обдивився Олену Антонівну. І, мабуть, вона на його зробила добре враження, бо він чемно перед нею відчинив двері. А перед тим, як упустити її всередину, гукнув туди:

— До начальника!.. Сто двадцятий…

І, повернувшися до неї, запрохав:

— Заходьте…

І вона увійшла в сіни і пройшла ще проз одного вартового, який їй услід промовив:

— Третій поверх…

І на третьому поверсі їй не довго довелося чекати під дверима на виклик. І як увійшла вона до начальника на запрошення, то він, кинувши на неї поглядом з–над свого стола, затримався на ній з увагою трохи довше, ніж він це взагалі робив, стріваючи відвідувачів. Та й дозволив:

— Можете сісти ось на цей стілець.

І показав рукою на крісло, що стояло по цей бік стола. Вона сіла. А він її доброзичливо підохотив:

— Що за справу маєте?

Це був Борис Мосєйович Сіамський. І вона, хвилюючись, поклала течку свою на коліна, а на неї чоловіків бриль і почала викладати свій клопіт:

— Цю ніч арештували мого чоловіка, і він забув навіть бриль… І я ось його принесла передати, а разом і трохи харчів…

— А як його прізвище? — спитався швидко Сіямський.

— Брус… Іван Овсійович Брус…

І Сіямський, піднісши праву руку так, як це роблять ті люди, що когось припиняють чи з возом, чи з чимсь таким, з чим не годиться квапитися, попрохав:

— Візьміть свій стілець і сядьте он коло того вікна. І сидіть там до того часу, аж поки я вас не кликну сюди… Он там, вище тих дверей.

І вона здивовано оглянулась навколо і, зрозумівши, що від неї прохають, підібрала течку під лікоть і, взявши в ту саму руку й бриль, встала і правою рукою потягла стілець до вікна. І тут сівши, знов поклала все собі на коліна у такім ладу, як і раніше. А Сіямський, мовчки прослідкувавши очима за нею і за всіма її рухами і почекавши, доки вона не заспокоїлася, узяв телефонічну рурку до вуха і заговорив:

— Покличте, будь ласка, до мене товариша Парцюню… Чуєте?.. Добре, я жду.

І повісив, і уперся очима у свій порожній стіл. Ждати довго не довелося. Двері відчинилися, і з'явився справді Парцюня. І не оглядаючись, і не звертаючи жодної уваги, як там за ним зачиняться двері, махнув ними з правої руки, підвівши свою голову питальним знаком до Сіамського:

— Що, не витримало серце господаря?..

Гукнув він і підійшов до стола, і простяг через його руку до здоровкання. Сіямський, її здавивши у долоні, неначе неголодний собака придавлює до землі писком кинутий йому шматок хліба, став говорити, виявляючи свою невдоволену рацію:

— Ти затримуєш, хоч і знаєш, що генеральна акція, про яку я тобі раніше натякав, розгорнулася до кульмінаційної своєї сили. На провінції всі допри і відділи Чеки переповнені матеріалом, призначеним на ліквідацію. І в нашій Лук'янівці не то що камери, а й середні коридори, і двір тюрми аж ворушаться селянським смородом, торбами, шапками, свитками, постолами, порепаними п'ятами, онучами та немитими та нечесаними бородами…

— Борисе Мосєйовичу, — перебив йому враз Парцюня, — не говори гіперболами, бо не здивуєш…

— Що ж, по–твоєму і Совєцька Росія є гіпербола?..

— Скажи мені, чого ти від мене хочеш?..

— Я від тебе хочу, щоб ти пригадав нашу розмову перед арештом Бруса… Я тобі кажу, що мої передбачення щодо наших оперативних помешкань виправдались. Через два дні ми сюди з допру перевеземо всю арештовану українську інтелігенцію… І будемо тут допомагати їй, щоб вона собі створила обличчя "борців за свободу". А то просто гидко з ними мати діло. Не вміють навіть свою очевидну погибель оформити у якусь теорію перед сторонніми людьми…

— Парка не парь. Я здаюся на всю твою волю… Що хоч, те й роби з усіма твоїми камерами, тільки мойого смертника лиши моїй волі…

— А через віщо він у тебе вже смертник?

— Через те, що він цілковито не хоче розуміти тієї справи, якою я зацікавлений. І психічно досить напружено живе уроєними фантомами, що на мене діють, як можливість інших його злочинів. Він перестав їсти, пити і відмовляє зі мною говорити. Ну, навіщо йому, нормальній людині, так себе мучити? Ясно, що хоче з переляку сховати важніші справи, ніж ті, за які він опинився у арешті…

— Значить, на твій погляд…

Щось хотів сказати Сіямський, та Парцюня, бувши у стані розгорнутого клопоту і розгорнутого вияву своєї постражданої певності, поквапився знов:

— Еге ж… Значить, на мій погляд, він підходить під загальні зацікавлення нашої Чеки… І значить те, що коли він голодування перерве, то матиме "статтю" на смерть, а коли не перерве, то треба його спровадити у божевільню на довічне…

— А чого б його не віддати його жінці на її відповідальність, а не конче садити у божевільню… ніби там тепер вільніше, ніж у допрах?..

— Ти кажеш таке? Добре…

Підхопив Парцюня:

— Нехай і так… Нехай по–твоєму. В жіночих руках він себе відпустить всього, одійде від зашпарів. І з домашнього затишку його можна буде вихопити цілим з усім його злочинним гамузом. І в наших руках тоді він буде курчам, вихопленим шулікою із–під квочки. А шуліка вихоплених курчат до віку не вертає. І справа з ізоляціями буде ґрунтовно закінчена…

— Ти завжди фантазуєш. Мене цікавить не те. Я іду за своїми міркуваннями… Так–от, ми його зараз і віддаємо його дружині…

І Парцюня зупинив здивований і повний питання погляд на обличчі Сіамського. Здавалося, що він навіть перестав дихати. І нарешті, ніби в чомусь переконався, рішив:

— Ні, зараз його випустити неможливо, бо, на мій погляд, він тільки мертвий може бути добрим громадянином або добрим недужим для наших психіатричних установ. І то тільки тоді, коли він під нашим наглядом буде добре закопаний у землю…

— Але ж ти його мусиш звільнити, чи ні?

— Тільки тоді, коли він не припинить свого голоду.

— Через кілька день?

— Може, через тиждень, а може, й через два.

І Сіамський устав і, сміючись і простягаючи руку на знак, що розмова скінчена, вимовив:

— Ну, бувай здоров… Два тижні не хотітиму з тобою зустрічатися.

І Парцюня, не торкаючись його руки, а тільки піднісши свою праву руку по–військовому і швидко повернувшись, пройшов з половину відстані до дверей. Та й побачив Олену Антонівну. І, видно, її впізнавши, зупинився напівоберта так, що грудьми став рівнобіжно із стіною, а з головою, обернутою до Сіямського. І, не знижуючи піднятої руки, спитався осілим хрипким голосом:

— Змова супроти мене?..

І була відповідь:

— Ні, це я даю завдаток нашого довір'я громадянці, Олені Брус… Хочу, аби вона стала нашим товаришем у нашій тяжкій чекістській діяльності.

І Парцюня, не переміняючи вистаті, а тільки піднісши вище піднесену руку, спитався, і в хрипких словах відчувалася тривога:

— Тільки через два тижні?..

— Тільки через два.

І гуркнули двері, і за дверима почулася, віддаляючись, швидка хода.

Під час розмови двох чекістів Олена Антонівна відчувала страшну незручність свого становища. Вона знала, що недарма її там посадили. Але все це вона забула, коли розмова обох чекістів зайшла про долю її чоловіка. І кожне слово кожного тюремщика било у її єство, мабуть, з такою силою, як колись удари катів ще за римської давнини, вганяючи цвяхи у ноги і в руки припинаним до хрестів. І вона сиділа і слухала свої муки. І тільки аж тоді несамовито схопилася, коли Сіамський пояснив Парцюні причину її приявності. Але, навіть і схопившись, вона себе стримала, важко дихаючи, на власних муках і на муках свого чоловіка… І нарешті Сіамський їй звелів:

— Візьміть свій стілець та йдіть сюди, та доведемо діло до кінця.

І почувши чи ні про стілець, вона швидко підійшла без його до стола і схвильовано попрохала чекіста:

— Дозвольте мені побачити чоловіка. Я знаю, що він відчуває потребу і в цьому брилі, і в цім пакуночку, де є трохи їсти… Я знаю, що він ні в чому не винен… Ні цятиночки!..

І в цьому проханні бриніла така жадоба забути чи обминути все, що Сіямський говорив з Парцюнею, що вона була похожа на забуття тієї звірини, що, опинившися в клітці і бачачи крізь ґрати вільний світ, починає вгонити крізь їх свою голову назустріч світові… І не чує, як зриває шкіру на голові, на чолі… і не чує, як уже печуть рани її мозок. Бо ж поведінка з нею Сіямського і його слова ображали її і лякали, накресливши таку перспективу діяльності, яку вона давно вважає засмердженою, гидкою і негідною найосоружнішої тварі… І Сіямський, змірюючи нахрапним і всерозуміючим поглядом стурбовану і беззахисну жінку з висоти своєї зневаги чужого йому племені, кинув назустріч єдиним сподіванням людини:

— Зараз ні в якім разі вам побачити свого чоловіка неможливо. Але я, ідучи вам назустріч, пропоную стати у наш відділ Чеки лікарем.

І жінка розпачливою луною на його голос відгукнулася:

— Я є лікар–акушер.

— Це не заважає.

Заспокоїв чекіст:

— Ви будете призначені у жіночий відділ. А відти ми вас братимемо і в чоловічі відділи на консиліуми. І вам платитимемо утричі більше, ніж ви одержуєте у Олександрівській лікарні. Між іншим, повідомляю вас, що і над вашим чоловіком ми призначимо консиліум. І ваша згода буде рішальною, чи і ви будете членом на раді, яка рішатиме нормальність або божевілля вашого чоловіка. І визнане божевілля його переведе на вже остаточні досліди у лікарню для душевнохворих людей… Рішайте зараз, бо закінчення вашої візити тут у мене означатиме, що все вже скінчено і що перегляду моєї пропозиції допускати неможливо.

І що могла казати ця молода і недосвідчена жінка на таку пропозицію, коли вона ввесь час, живучи в Києві, чула розмови, що лікарі ті, що служать в Чеці, всі виконують обов'язки катів різних спрямувань і форм? І вона знов благально звернулася до чекіста:

— Прохаю вас дуже, дуже… Дозвольте передати йому ось цей бриль… І ось тут трошки їжі…

І Сіамський устав і сказав жорстоко і ніби погрозливо:

— Через два дні принесіть ці речі, а сьогодні неможливо нічого йому передавати. Ці ж два дні ви мусите пробути в себе дома і не виходити нікуди з хати… І в свою лікарню не йдіть. А порушите мій наказ, ви будете арештовані… Не схотіли сьогодні говорити про своє співробітництво з нами, то взавтра говоритимуть інші. До побачення…

І Олена Антонівна з чоловіковим брилем і з течкою під пахвою почала виходити без прощання і без допобачення з чекістом і чула, як він гукав у телефон:

— Пропустіть товаришку Щоголову. Вона з течкою і з чоловічим брилем…

Розділ сімнадцятий

Хоч у Москві служи, а хоч в землі лежи

Олена Антонівна ішла із Чеки, неначе зварена. Для неї і день не день був, і вулична метушня була для неї не ближча, ніж небесні хмарки, що пролітали над містом. Вона уже ні про що не могла й думати, окрім раз усвідомлених розумінь жахливих явищ життя і окрім раз відчутих картин цього самого життя. Не прийняли у Чеці бриля, значить, щось погано. Уже ж не раз бувало з її знайомими, для яких повернення речей із тюрми або не прийняття їх у тюрму для арештованих означало смерть

їх. А пропонування, щоб вона служила Чеці, була така можливість, про яку вона не могла реально й думати ні при яких обставинах. Ну що ж, що вона чула про те, що і той і та вже чекісти. Або про те, що той і та служать у Чеці для консультацій смертей арештантів і для стверджень про нормальність чи ненормальність засуджених на смерть — та вона не могла допустити, щоб таке і з нею трапилося, бо це було б поза всякими нормами її тями про добро і зло. І ось вона вже під домашнім арештом. А за віщо? Звичайно, за те, що чула чекістську розмову… І, звичайно, вони їй цього не забудуть ніколи, поки вона ще на волі або не співробітничає з ними. Значить, треба тікати… Забрати свою одежу і гнатися чимдуж до товаришки туди, куди вона вже простелила стежку й Гапусі.

І поки дійшла до своєї хати, то отакі настрої і думки кілька разів оббігли коло її свідомості. І останнє вирішення її опанувало нею всією і обернуло у нервову гарячку, від якої аж пробігав холодний струс. І тільки на східцях свого помешкання вона трохи отямилася і побачила, що день ясний, ласкавий і привітний, бо від східців, дверей і від ручки дверної вона обличчям почула весняне тепле повітря. А на самій ручці, зафарбованій у чорне, сидів жовтий метелик з чорними крапельками на крильцях. Тільки що вона простягла руку з ключем відпирати двері, то метелик злетів.

І пригадала вона дуже давню весну, коли німці прийшли перший раз на Україну. Тоді батьки її ще були живі і жили на селі. І проти німців вибухали повстання як не там, то там. І після кожного такого повстання проїздили кінні німецькі загони через їхнє село. І кожний вершник, крім усякої іншої зброї, ще й мав довгого списа з жовто–чорним прапорцем. І тоді школярі, з якими вона й сама ходила до школи, казали, що то на тих прапорцях написано: "Смерть Україні!" Згадка пройняла гострим болем її душу, і вона, зачинивши за собою двері і ввійшовши у свою хату, зупинилася коло порога і мимохіть глянула навколо, неначе зайшла в чужу. Було порожньо і сиротливо і не було кого ждати, крім Чудієва. І хвилювання почало підступати до горла, і разом з ним виникли слова й І. Гаврилюка: "Коли ми кинемо у наступ за вимогами Керенського свої війська, то впадуть наші жовто–блакитні прапори, сила наших братів"… І

поклала Олена Антонівна на стіл чоловіків бриль і, притисши до серця обома руками свою течку і дивлячись на бриль, заголосила на всю кімнату… І враз раптово і напружено затихла… Вона прислухалася. Мить — одна, друга. Тиша. І вона хутко поклала коло бриля течку і хотіла іти до дверей та й зупинилася від рішучого і вже затяжного стукоту у заперті двері. І чекала, доки стукіт не зупинився. А потім, охоплена наглою тривогою, помалу почала йти до дверей, неначе її підошви прилипали до підлоги, залитої дуже густою смолою. І спитала вона коло дверей, не торкаючи їх руками:

— Хто там?

І почулося знадвору:

— А, це хазяйка?.. Відчиніть, будь ласка, я до вас.

Голос був чоловічий і вже їй десь знайомий. І вона відчинила двері і вихилилася через поріг надвір, тримаючися лівою рукою за одвірок. Перед нею стояв щупленький товариш у синім смугастім костюмі і без картуза. Він чемно їй поклонився і взявся правою рукою за двері, щоб уходити в хату. Олена Антонівна спочатку не могла його впізнати. Але коли він промовив:

— Я до вас не більше як на десять хвилин…

І потяг за двері, хазяйка впізнала Парцюню і дивно–охляло стала при стіні, мовчки пропускаючи проз себе його в хату. Для бідної молодої жінки несподіванка була страшніша від тих марищ, які може уявити собі мала самотня дитина в хаті, коли вже смеркалося надворі і вона не знає, як засвітити.

А причина приходу Парцюні була та, що він був чекіст, і так, як і всі вони, і він був підозрілий до всього. І через те, коли Парцюня після розмов у кімнаті Сіямського углядів за спиною у себе Щоголову, він

рішив, що справа Брусова повернулася гостряком до його, Парцюні. І він рішив за всяку ціну довідатися точніше, в чім справа. І, прослідкувавши Щоголову від Гепеви аж до хати, він ще трошки пройшовся вниз по вулиці Леонтовича, а потім, вернувшись, застукав у двері. Йому справа малювалася такою небезпечною, що в його душі була звага іти на все, аби тільки ліквідувати напад ззаду. І оце зараз він, стоячи спиною до стола і приємно посміхаючися до хазяйки, яка зніяковіло входила просто нього в кімнату, запитався:

— Де мені дозволите сісти?.. Бо я цілу ніч був заклопотаний і не хочеться витрачати енергії до повної знемоги…

Олена Антонівна швидко взяла коло вікна стілець і присунула його до стола, і попрохала:

— Прохаю, сідайте…

І він сів і почав чекати, поки устаткується хазяйка. І коли вона обійшла стіл і сіла на ліжку супроти чоловічого бриля, він почав голосом, у якому силкувався виявити свою провину за турботи, і разом з цим тримаючи вибачливу усмішку на обличчі:

— Я оце прийшов у вашій справі, яку ви розв'язували із заступником начальника Гепеви, з товаришем Сіамським… Що, як ви думаєте з приводу неї?..

Хазяйка здригнула:

— Яку справу?.. Про чоловіків бриль?

І Парцюня швидко поклав праву ногу на ліву і, взявшись за верхній загнутий край піджака, з удаваною і безтурботною вільністю зазначив:

— Я гадаю, що товариш Сіямський про бриль вашого чоловіка не турбувався б, бо його зараз тисячі голів без брилів турбують… Я прийшов з вами зустрітися у справі, яку ви обмірковували, не зачіпаючи бриля.

Олена Антонівна здивовано і ніби щось догадуючись… а потім ніби рішивши, що це у чекістів завжди такий стиль розмови… трохи похожий на страшну і брудну містерію, відповіла, не бажаючи себе тяжити якимсь неприємним дріб'язком:

— Він зі мною розмовляв про посаду лікаря у Гепеві. І я йому про це нічого не сказала і вам не скажу, бо зараз мені тяжко щось певне вирішити. У мене зараз так багато горя, що я аж занедужала…

— Значить, ви не хочете…

— Не не хочу, а недужа я.

Висловлена думка своєю настроєвою формою так промовила, що, здавалося, коли б тиск був простіший і жорстокіший, то жінка вибухла б всією своєю ненавистю і всім пережитим за останні дні горем, яке вона почувала, неначе кару за те, що вона не іншої національності. І Парцюня дуже добре уловив відтінок змісту сказаних слів і сказав:

— Ви мені так говорите, неначе я не розумію вашого настрою, що стирчить супроти нас, чекістів, ніби наїжачений кіт супроти собаки… Це ж той самий настрій, який був і в мене спочатку до Гепеви, і в студентів, і в лікарів, і в професорів, і в академіків, і в письменників, і в педагогів, і в селян, і навіть у робітників…

І вони спочатку крутили, мнялися і вигиналися, а потім стали чекістами ще кращими, як ми. Та й справді, що ви за одна така, що могли б уникнути бути нам допомагачем?.. Не скажете, а я скажу… Ви тому так себе непохитно тримаєте, що маєте ось цю хатинку і якийсь

червінець платні з кількома кілограмами чорного хліба та місячну картку. А як ми у вас все це візьмемо, а вас потримаємо з півроку у себе у Чеці, у мняльні, то ви й побачите, що ви варті тільки нашого ласкавого слова… І як не почуєте його, то ви зомлієте від власних переживань, думаючи та догадуючись: "А чого це він на мене глянув так, і чого не говорив так, як учора"… От що, товаришко… Ви не уникнете нашої опіки, якщо схочете бути на цім шматку землі, який відгороджений дротом від отого буржуазного світа, якого ви не знаєте… Чесні люди і дужі розумом зразу упізнають, що на їх насуває від нашої революції… А коли ви отако огинаєтесь, то скажіть, будь ласка, що мене змусить гадати, що ви чесна і розумна?..

Олена Антонівна мовчала. І Парцюня не говорив, почуваючи себе цілком забезпеченим. Він добре розумів, що став на правдиву лінію вимог Сіамського. Він уже бачив, що супроти його, Парцюні, немає нічого поважного. А якщо і є, то воно ще в голові помічника начальника Гепеви і тільки що почало робити перші кроки супроти його, які він уже побачив і може сміливо і безпечно їх обминути. І Брусова справа буде ще раз випробувана з його жінкою. Інша тактика може дати несподівані можливості. Він був із себе цілком задоволений. І тепер, замовчавши, ждав, що скаже ця жінка, яка стала засобом на нього, яку він, Парцюня, може підпорядкувати так, щоб вона стала порожньою картою, а не козирною у руках його супротивника. І це він рішив зробити зараз у цій кімнаті. І справді, після невеличкої мовчанки Щоголова обізвалася стишено і з гідністю:

— Нащо ви ображаєте?.. Ви ж чоловік і дужчий за мене, і знаєте, що я сама тепер у житті… Ви мусите мені повірити і в те, що я й хвора… А якщо ви не дочули, то я ще раз зазначаю, що я недужа, і ви не смієте брати деяких моїх висловів у повнім обсязі їх семантичного змісту… Завжди мені не подобалися в житті і не подобаються ті люди, що, почувши силу над слабшими, коверзують ними. Я у вашій власті… Але не душею і не думкою. От і все…

І знов замовкла і, витягши хусточку з рукава і притуливши її до носа і до вуст, закашляла. А Парцюня, знявши ногу з ноги і трошки нахилившись до столу, тобто до жінки, голосом обурення і якоїсь притаєності, яка ніби повинна розумного супротивника конче зробити якщо не спільником, то принаймні на перший раз нейтральним, обізвався:

— Ваша мова про образи нічим не краща від всіх балачок, що ведуть арештовані люди на перших початках зустрічі з нами… Я не буду прохати у вас вибачення, бо не маю різниці між чемністю і брутальністю. А тільки маю різницю між реальним становищем речей і між уявними речами… Цебто, по–вашому, між правдою і кривдою. І на вашу "недугу" я дивлюся як на переляк… Як на брак відваги глянути дійсності у вічі і як на малу загрозу з вашого боку, яку легко можна якось обминути… Ні, не обминете і не втечете нікуди, бо ви нам потрібні. Ви здібний молодий лікар та ще й гарні самі… І ми все знаємо… Знаємо і наміри таких недужих, як ви… Думаєте, я не думав над тим, що ви кудись діли Гапусю? Думав і діяв. І тепер знаю, де вона живе і де працює. І якщо ми її не арештували, то тільки через те, що вона нам зараз не потрібна. Нехай живе… А ось ви нам потрібні, і ми вас на першім кроці до втечі вхопимо і поставимо перед собою, щоб ви "добровільно" стали нашим товаришем… Ну, що, як воно вам здається ваша недуга?.. Га?..

І тепер мовчки став дивитися уважно і напружено. І помітив, що вона перевела свої очі на чоловіків бриль. Парцюня добре знав, що бриль для неї є горе і моральна сила. І через те почав розкривати їй її безнадійне становище… Почав роззброювати її психічно до тих меж, до яких було зараз тут досяжно:

— Я вже тим людям, які чим–небудь страждають, не можу співчувати. І це є добре, ніяк не зле. Мене навчило життя боротьби за себе на цій землі… — І він тупнув правою ногою… — І те, що ви дивитеся скорботно на бриль свого чоловіка, мене не зворушує… Бо брилі живих людей і потрібних життю людей завжди з ними і на їх головах. А ось цей бриль лежить тут і жде голови, а голови немає. Один день немає, два

дні немає. І може, ця голова трапиться для цього бриля через два дні або через два роки. Але в нашій чекістській практиці, коли одежі не приймають для ув'язненого, то його немає у данім місці, він у другім. Або взагалі його немає серед живих. Якір летить з корабля на дно морське разом з ланцюгом. І як назад витягають ланцюг, а якоря немає, то його й не лізуть шукати, а чіпляють до ланцюга новий. Так і з вашим брилем і з вашим чоловіком. Чека — це безодня. У неї падають на те, щоб не вертатися. І ваш чоловік, якщо повернеться, то він буде вже чекіст. Інакшим його не випустять на волю. Значить, він уже умер таким, як він був колись вашим чоловіком. І ви так само можете врятуватися від нас, заподіявши собі смерть. Цебто справді себе вбить або стати чекістом. І перший випадок, і другий означає смерть тієї людини, що жила давньою мораллю… Або… Вийдіть заміж за чекіста і ви не будете чекісткою, а тільки ваш чоловік. Ви матимете два обов'язки: спати з чоловіком і уміти співчувати чекістським героїческим подвигам. І все. Хочете, то чоловіком таким я вам стану. Я зможу захистити вас від чекістських справ успішніше, ніж хтось інший. І відведу від себе і від своєї дружини всі підгляди і підозри, бо я між чекістами найталановитіший. Так–от, я зголошуюся. Думайте, а я взавтра зайду до вас по відповідь… Мовчите? Коли так, то ви з іншим заговорите. Але тоді я пропав, бо деякі думки я сказав дуже вільно. Це про урятування вас від чекістських справ. Я ризикую, але іду відверто до мети так, як це робить кожний чекіст. Удався хід — добре. Не удався — лети в безодню. І ви не гадайте, що ті з нас, які ідуть на розстріл, стали контрреволюціонерами. Ні, ні, ні. То вони зробили неудачний чекістський хід і спотикнулися, і ринули сторч смерті в пащеку. — Тут він передихнув і закінчив:

— А ви нам, чекістам, потрібні… Особливо мені і Сіямському… Та, повірте, що ви мені потрібніші…

І, провівши правою рукою по обличчі, він зітхнув і замовк. Він був заспокоєний, але цього не можна було сказати про Олену Антонівну. Останні чекістові пояснення їй дуже конкретно показали її власні настрої останніх років життя. Вона і сама відчула свою приреченість

московській політиці, але ці відчуття не мали образу, а Парцюня їм дав конкретне оформлення, і кожне слово, яке він говорив, у її душі відбивало якийсь шматочок образу її духу так, як ото кулі б'ють у біль стіни і кожним ударом щось відколупують, яке падає униз, аби уже ніколи не пристати до першого свойого місця. І вона знесилювалася і знесилювалася. Бо знала, що не має сили його ні вигнати з хати, ні проханням його вирядити з неї. Через те мусила слухати свого бесідника, підставлена без найменшого захисту під удари його слів. Якби вона хоч мала якусь моральну силу від українського недавно минулого, а то ні. Воно для неї було з двох ворогуючих частин. Народ і його провідники. Народ із своїм життям завжди був незрозумілий і чужий своїм провідникам. А події національного відродження, яких кульмінацією був другий Всеукраїнський військовий з'їзд, яким віддали Петлюра і Грушевський Керенському відроджену Україну, став чорним небом, на якому Парцюня засвітив свої зловісні зорі. І те, що він натякав про смерть її чоловіка, бриніло правдою, яка її змусила тепер схвильовано спитатися:

— Ви мого чоловіка арештували… Що ж ви йому зробили, що дозволяєте собі з приводу його висловлювати такі страшні натяки?..

І він здивовано витріщив на неї очі і, ніби трохи повагавшись, відповів:

— Не скажу.

— Чого?

А Парцюня, показуючи пальцем на бриль, спитався:

— Це ж ви його сьогодні приносили до Сіямського?..

— Так, я з ним там була.

— Ну от, — сказав упевнено Парцюня, — вам бриль і скаже про вашого чоловіка... Спитайте його.

І збита цими словами геть з усіх своїх свідомих і підсвідомих наставлень, які пхнули її на розмову, Олена Антонівна промовила так, неначе взяла на себе непотрібну, нерозумну і страшно заплутану і тяжку вину:

— Я вас не розумію...

А Парцюня... О, він прекрасно зрозумів тепер оголену розпуку Олени Антонівни... І прекрасно зрозумів, чого варті її слова "я вас не розумію". І через те до всього цього сказаного ще й додав зневажливо:

— Їй–богу, ви зараз такі, як тисяча тисяч української інтелігенції, яка відвертається від окреслів усієї комуністичної дійсності і хапається за маленьку реальність того життя, до якого є вже звичка... І то тільки для того, щоб продовжити самообман... Щоб довше не бачити нас, комуністів... Жалюгідні люди і жалюгідна тактика!.. Ну, скажіть, що вам Сіамський сказав, як ви були?..

— Він сказав, щоб я принесла бриль через два дні, і тоді він передасть його чоловікові...

І від її відповіді у Парцюні мигнув на обличчі усміх, і він пояснив:

— Старе життя у своїй гіршій частині завжди шанувало слово "обітниця", бо старому світові не ходило про реальний сенс речей, а про уявний... Старий світ опирав свою головну силу на уроєні віками фантоми: рай, пекло тощо... І через те "добро" — одна з найголовніших містерій старого життя, так само недосяжне, як і рай, ставало ідеалом і метою. І всі оті Гюги, Діккенси, Сковороди, Толсті і Хрести завжди були коло обітниць вартовими, щоб жила "надія" коло ними сказаних слів, неначе казка в головах дітей.

Казка — гарна річ, але хліба слухачеві не дасть. І ми тепер тільки те робимо, що в обсязі наших реальних можливостей у цім житті і на цій землі. Вроду, красоти ми відкидаємо, бо вони не корисні. Надія — теж краса. І хто її плекає, той шахрай. І от через те, коли вам Сіамський сказав, що візьме для передачі бриль для вашого чоловіка, то це він так само вас поставив перед вашим же бажанням, якби сказав прийти до його через п'ятсот тисяч років… Бо комуністи бачать, що треба робити, а що ні. Як треба, то цієї ж миті вони роблять і не відкладають ані на цятинку часу. А коли вони відклали на день, то це вони відклали на тисячу років… На нездійснимість..

Ах, та що говорити?.. Кожна сліпа, глуха й дурна людина уже переконалася, що із всього того, що наші установи обіцяють, нічогісінько не дається, бо вони не для підтримки ілюзій, а для реальних можливостей. Вони для того, щоб брати податки і зміцнювати комуну тут і за границею, а не для підтримки слова "добро" для якихось там невідомих… Це ви мусите знати, як майбутній чекіст, аби не стукати чолом у двері, які треба просто розвалити… От що… Поставте сумнів до призначеного терміну моїм товаришем і ви наблизитесь на якусь цаль до дійсності…

І він устав і обминув стіл, і підійшов до Олени Антонівни, і простяг руку на прощання… І вона встала, але обидві свої руки трошки відвела назад і вимовила твердим і сумним голосом:

— Я вам руки не подам. Ваш світ страшний. І моя маленька самота із старими богами, такими, як Христос, Гюго, Діккенс, мені миліші, мабуть, і за все моє бідне і безборонне життя!.. Бувайте здорові…

І Парцюня хрипко промовив:

— Значить, я зробив неудачний хід… Значить, ви пропали…

— А не ви?..

— Ні. Але вам утікати від нас можна тільки на той світ… І через те я до вас узавтра ще раз прийду, і може… про одруження з вами закінчимо справу, а не про загибель людини… До побачення!

І він швидко пішов із хати. А Олена Антонівна стояла у такій вистаті, в якій він її покинув. І аж тоді тільки, коли вона почула, що Парцюнині кроки прогомоніли проз її хату, швиденько вдяглася і, не беручи своєї течки, майже вибігла з кімнати. І надворі перед дверима оглянулася на всі боки і, не помітивши нічого підозрілого, справилася по вулиці Леонтовича в яр. А далі перейшла вздовж Пироговську і впоперек Шевченків бульвар та й зайшла у клініку Образцова. І тут перед аптечкою на тій поличці, на яку виставляють ліки, написала рецепт, що являв собою якусь незрозумілу латинську формулу, і подала його у віконце. Аптекарша знайшла манісіньку пачечку, обгорнула її синеньким папером і видала лікарці Щоголовій. Та подякувала і схвильовано крізь віконечко стиснула аптекарші руку. Вийшовши надвір, Олена Антонівна знов оглянулася та й побачила на супротивнім боці, трохи праворуч клініки, молодого чоловіка у червоноармійськім одязі. Він дивився в її бік. І здавалося Щоголовій, що він, як тільки її помітив, то зараз же й рушив тим слідом, яким Олена Антонівна ішла до аптеки. Він ішов уперед. І так вони дійшли аж до вулиці Леонтовича. І тільки аж тут він оглянувся, але все ж таки не зупиняючися крокував далі. Олена Антонівна споготовилася до авантюри. Коли ні. Червоноармієць минув її помешкання і, дійшовши до кінця вулиці Леонтовича на межу Великої Підвальної, зупинився. Коло його зараз же стояла якась жінка, і вони вдвох почали спостерігати Щоголову. Лікарка вскочила в своє помешкання. І в хаті, не роздягаючись, поспішила до вікна подивитися, чи спостерігачі й досі стоять?.. Але їх уже там не було. Для Олени Антонівни не було сумніву, що ці двоє незнайомих були з Чеки по наказу Сіямського. Значить, у Чеці вже все відомо, і вона зараз під загрозою справжнього арешту. Але якби вона була певна, що з чоловіком щось… І вона заплакала. Треба з'ясувати все. Треба діждатись Чудієва з Олександрівської клініки. Він хоч і покручений, але в його розмові завжди бринять щирість і страждання. З його слів завжди дуже легко уловити правду… І тоді вже треба щось робити.

І вона роздяглася, почепила своє пальто на старе місце коло шафи. І почала брати книжки із стола і складати на купки долі при вікні. І підтягла вгору над столом лампу. Змела на столі, застелила його цератою, принісши її з кухні. І тут же з лівого боку закип'ятила чай, а примус укрутила до найменшого полум'я та й лишила на нім чайник, щоб не захолонув. І розкутавши той пакунок, що носила Брусові, взяла шестеро яєць та й поклала на столі в корзинку. І нарешті, поставивши один стілець спереді стола, а другий напроти першого стільця за столом, поправила ліжко і коло шафи почала переодягатися. Наділа якісь темні панчохи, що просвітлювалися, крізь які можна було бачити смугляву і пругку шкіру на ногах. Наділа жовтенькі черевички, вживані, може, разів два, а може, й ні разу. І скинула з себе всю білизну, і вбралася у свіженьку і чисту. І нарешті дістала темно–рожеву сукню з коміром і вилогами, обведеними білим, аж синім, шовком, які, дійшовши найнижчого кутика декольте, виходили поза сукнею вільними та довгими кінцями. І ось Олена Антонівна, надівши сукню, з кінців обводів зав'язала на грудях чепурний та пишний бант. А вже як поправила на голові коси за допомогою кишенькового дзеркальця, то відійшла до столу, сіла на чоловіковім місці і почала ждати Чудієва.

Уже було в кімнаті темно. Уже надворі де–не–де на вулицях ліхтарі позначали своїм сяйвом лякливі тіні будинків, які таємно кружляли навколо споруд і під час вітру, і під час тиші… і вночі, і вдень. А вона коло стола свого чоловіка сиділа непорушно і ждала. І був стукіт. І відчинила вона, і впустила свого колегу, і засвітила в кімнаті. І попрохала до столу. Він роздягся коло шафи та й сів. І зненацька побачивши Брусів бриль на ліжку, звільна спитався:

— Що, ви не ходили до чоловіка?

— Чого ж би це?.. Ходила.

— Але ж бриль…

Олена Антонівна схаменулася і вигукнула:

— Боже, яка ж я!.. Посадила вас призволятися вечерею, а шклянок ні однієї немає на столі…

І побігла в кухню, принесла, поставила, налила і попрохала:

— Їжте… Ось яйця. Хліб… Все, що на столі, воно призначене на вечерю… Для вас.

Але Чудієв не дивився на страви, а дивився на господиню. Його вражало те, що вона мала незвичний вигляд, а він не розумів чого. І не зважаючи, як розв'язати незвичайність своїх вражень, він знов спитався:

— А справді, що це таке?.. Що бриль не там, де треба?

— Ви таки своєї, Сергію Івановичу!.. Ви боїтеся, щоб я вас не обдурила?.. А це ж однаково, що виявити бажання, аби не було на світі жінок… Бо що ж то за жінка, коли вона не хитрує?..

А потім зниженим голосом скарги прогомоніла:

— Бриль не прийняли. Мені сказали принести його через два дні. А ці два дні я мушу лежати у себе в ліжку і не виходити ані на крок ніде з хати… Я маю домашній арешт…

А потім знов тим самим голосом, яким говорила спершу, спиталася:

— Ну, правдивий чоловіче, скажіть мені, чи треба нести бриль, чи ні?.. Чи мій чоловік живий, чи ні?

— Та чи ж ви були сьогодні у Чеці?..

— Та ж чуєте, дорогий приятелю, що я маю два дні домашнього арешту. Хто ж би мені його дав? Не ви ж і не директор лікарні… тільки Чека…

І вона йому розказала чисто все. І про Сіамського, і про розмову двох чекістів, і про Парцюнину візиту. Під час її розмови Чудієв сидів і жадібно слухав, не торкаючися їжі. І нарешті відповів:

— Вони вашого чоловіка вбили. А як ще ні, то швидко вб'ють… Справа ясна. А те, що вони вам пропонували служити разом з ними, на мій погляд, дуже добре. Наш час освячує тільки існування на цім світі. Він не хоче бачити тієї ціни, яку люди платять за це існування. І що ж, ви думаєте бути чекістським лікарем?.. Думаєте бути сучасним катом?

І Олена Антонівна, усміхаючись і дивлячись на його грайливим поглядом, недбало і вдоволено відповіла:

— Буду… Ви мій перший учитель. Ви навчили мене бути розумною… І я хочу вам віддячити… Я хочу вас узяти собі першим коханцем. Мене кликано бути чекісткою… І я дуже добре знаю, що таке запрошення не значить, що я маю хист до катівського діла. А значить, що я сподобалася тим, які мене бачили… Вони хотять мати мене коло себе: чи це буде в ліжку, чи це буде над трупом свіжозакатованого… Ну, Сергію Івановичу, який із вас мужчина?.. Будете першим?..

І Чудієв оглянувся, швидко встав, підійшов до вікна і затяг його шторою. А потім знов сівши на своє місце, став відповідати, переборюючи на своїм обличчі сміх:

— Ви сказали, що будете служити у Чеці, і я вам скажу, що я буду першим вашим полюбовником… Якби ви мені сказали інакше… Що не хочете служити там, то я взавтра до вас і не здоровкався б… Розум — значить убити мільйони, а самому жити по кістках убитих. Убити Україну і жити славою її смерті… Ось наша доля, мила Олено Антонівно… А

тепер я почну з полегшенням вечеряти, а ви мені кажіть: чи почнем із сьогоднішнього вечора, чи з завтрашнього?.. Як на мене, то я б уже сьогодні вас хотів би цілувати в ліжку…

Він випив чай і жадібно їв хліб. А хазяйка, пустивши проз вуха його зальотницьку згоду, стала припрохувати:

— Сергію Івановичу… Їжте яйця… Я їх носила чоловікові. І їх не прийняли від мене. Мій чоловік моїми прийдешніми полюбовниками, які будуть після вас, приречений на смерть, "справа ясна", як ви кажете… Тільки я ще не розберу: що ж я буду таке взагалі на цій дорозі рятунку свого існування?.. Чи тією плювачкою, що у нас у клініці стоїть перед кабінетом директора, в яку кожен може плювати, не думаючи її образити?.. Чи стерв'якою, яку кожен собака, здибавши в рові, має можливість наминати, дерти, гризти і тягати по пилу, по гної і по всіх смердючих просторах?.. Прохаю вас, їжте… Їжте… Це я готувала для чоловіка, а тепер ви будете мій перший полюбовник і з'їжте призначене моєму чоловікові… Але себе я ще сьогодні вам не дам… Прийдіть до мене взавтра о пів на десяту годину ранку. І ми полагодимо справу полюбовництва… Милий і дорогий Сергію Івановичу, чого ж ви ні в сих, ні в тих?.. Невже хочете тікати так швидко?.. Почекайте ще хоч хвилин п'ять… Ви пам'ятаєте сьогоднішній ранок?.. Тоді ви мене не пускали, щоб договорити. Мотиви у вас були для цього ті, що котрийсь із нас сьогодні може не дожити до вечора… І у мене є ті самі причини, тільки я їх затушкувала згодою служити катом у Чеці… І вам мої причини не такі болючі, як вам ваші…

Чудієв устав і мовчки почав шукати чогось по своїх кишенях. А потім, не знайшовши і сівши, спитався:

— Чи у вас є аспірин чи пірамідон?.. Ви хворі. Прийміть, як є, і ляжте в ліжко.

Олена Антонівна, подивившись на його уважно, відгукнулася:

— Нема ні того, ні того. А чого ви гадаєте, що я хвора?

— Хіба не видно, думаєте? У вас же нервові балачки. І дійсність у вас перемішана з небилицями. Якби ви вже допевнилися чогось із Чекою, то ви б не були арештовані на оці два дні… Тут щось не те.

— Я справді арештована на два дні. І ви мені вибачте, що я збрехала трошки. Але я думаю, що вам у мене не загрожує нічого.

А потім спиталася:

— Чи ви бачили коли–небудь на Великдень, як священик христосується з народом?.. Люди йдуть… ідуть. І старе, й мале, і кволе, і здорове, а він кожного цілує і каже: "Христос воскрес", "Христос воскрес". І здається, що він не витримає і знеможений упаде… Але ні… Він дотягає аж до того часу, коли вже остання людина йому скаже: "Воістино воскрес", а священик падає їй на вуста і відповідає: "Христос воскрес". Бачили?..

— Бачив.

— Я гадаю, що більшість священиків це роблять з обов'язку. А старі священики розуміють, що так вони роблять із жалю і до себе, і до людей, що він і вони такі беззахисні перед смертю… І що єдиний день у рік всі разом переживають перемогу над почуттям приреченості… Я думаю так і дивлюся на вас, і думаю і про наш народ, якого зараз ніхто не жаліє і віднімає у його добро, працю і гонить самого по–звірячому в тюрми, на тяжкі роботи і на смерть… І у вас, і в мене не хватить сміливості пожаліти вслух нашу націю… І я б хотіла… і дорого б заплатила за це… просто життям, аби тільки я могла перед усім нашим людом пройти і перед кожним сказати "Христос воскрес" і поцілувати, і почути: "Воістино воскрес". І я цілувала б і говорила б, аж доки не умерла б від знесилля… Бо ж чого ви мені завжди таке страшне

говорите?.. Та того, що ви перелякані жорстокістю і немилосердям... І мені було б страшно важко, якби я була нежалісною до вас...

Чудієв уже стояв і ждав закінчення хазяйчиної мови. І коли діждався, то простяг руку на прощання:

— До побачення. Мені треба йти, а ви ляжте в ліжко... Пошукайте аспірину... чи чогось іншого. Ви знаєте... І ляжте...

Вона встала і стиснула йому руку, а він повернувся і пішов до пальта. Та Олена Антонівна хутенько вийшла із–за стола і вже вдягненого Чудієва перейняла і стала перед ним, спиною заступивши двері. В руках у неї був ключ, і вона попрохала:

— Візьміть ось у мене ключ від мого помешкання і прийдіть узавтра вранці о пів на десяту. Мене вже дома не буде. Ви візьмете на моїм столику вам адресовану річ...

І Чудієв сказав:

— А можна мені без неї обійтися?...

Слова були жорстокі своїм змістом, але почувалося, що їх сказано для маскування чогось глибшого. Може, й переляку. І стривожена жінка запевнила:

— Без неї вам не можна обійтися так, як оце мені без чуття жалості до вас. Адже ж ви в такому стані, як і вся наша нація. Ви приречені... І так, як ви прохали мене сьогодні вранці, щоб я дослухала тоді вас во ім'я того, що, може, хтось із нас не доживе до вечора на волі... І я зараз вас прохаю во ім'я цього самого... Може, хтось із нас не доживе до ранку... Попрощаймося отим поцілунком, яким священики і наш народ вітають себе вранці на Великдень... Бо любов одного до другого мало чим різниться від співчуття одного до другого під час великого горя.

І вона швидко взяла руками його за обоє плечей і потяглася до його устами. Він нагнувся, і вони тричі поцілувались. І вона, плачучи всім тілом, вимовила крізь зуби:

— Христос воскрес…

Та він уже переступив поріг у сіни і не чув. Він утирав собі очі правою рукою. І вона знов його догнала і впустила в кишеню ключ, і додала:

— Ключ у вас від моєї хати… Прийдіть узавтра о пів на десяту ранку.

Чудієв не оглядався, тільки всунув руку у ту кишеню, у яку йому вкинули ключ. Надвірні двері гуркнули, і Олена Антонівна лишилася сама.

На другий день о пів на десяту дня Чудієв увійшов у сінці помешкання Брусів і міцно причинив за собою двері. Сінці освітлювалися тим віконечком, що було вгорі над кухонними дверима, і через те в сінцях стало напівтемно. Тільки смуга світла з електричної лампочки виднілася із–під кімнатних дверей. Це його здивувало. Але коли він увійшов у кімнату, то побачив Олену Антонівну в ліжку з повернутою головою до стіни. Він рішив, що вона спить, і навшпиньках підійшов до шафи і роздягся. А потім так само обережно він перейшов до стола. На нім все було так, як і тоді, коли він учора лишав кімнату. Його шклянка, яку він другий раз наливав, стояла до половини не допита, а хазяйчина як була порожньою, так і тепер стояла. Шестеро яєць теж були цілі. Посеред стола лежав лист у білій конверті з великим написом: "Сергію Івановичу Чудієву". Лист був придавлений тим шматочком хліба, що Чудієв не доїв. І він узяв лист і, поглянувши на Олену Антонівну, що спить, розірвав конверту, вийняв і прочитав:

Сергію Івановичу!

Не прохаю вибачення, бо ніхто з нас не винен… Я тільки вас прохаю, догляньте мій похорон. І коли покладете мене в домовину, то складіть ви самі мої руки мені на груди. Іобидві долоні накрийте чоловіковим брилем. Я знаю, що це по–дурному, але що я робитиму? Я тільки раз в житті була розумною… Тоді, коли складала останній іспит у Медінституті. Гроші на похорон у мене у пальті, у правій кишені. Не плачте.

Олена Щоголова

І дико, і нервово Чудієв опинився коло вікна. Підтяг штору. І, повернувшись до кімнати лицем, перебіг очима її простір. І на мить знов став коло стола і, діставши лампу, укрутив світло… І довго дивився, не підходячи до ліжка, на мертву жінку. І покотилися в нього по обличчі сльози.

Нарешті він навшпиньках підійшов до мертвої. Під ліжком стояли її жовті черевики. А Брусів бриль лежав на підлозі трошки далі від них. Олена Антонівна була вкрита до половини білою вовняною ковдрою і видовжувалася закоченіла уподовж постелі. Голова була повернута і нагнута до стіни. Права рука, сумно виправившись у одну лінію із шиєю, тримала в кулаці кінець розплутаного банта, який був так натягнений від декольте, що навіть сукня перекосилася у напрямок руки. Тільки лівої руки не видно було із–під ковдри. І пишно занімівши своєю важкістю, коса лежала нижче потилиці, зсунувшися із подушки на простирадло.

Чудієв утер очі, нагнувся і поцілував у щиколотки правої руки, які випиналися над стиснутим кінцем банта. І зараз же спробував рукою те місце, де в живих людей кидається живчик. І там було тихо і холодно. Чудієв німо повернувся від покійної і, підійшовши до її пальта, витяг з кишені п'ять червінців і переклав їх у свою кишеню. Одягся і пішов. Але перед порогом знов зупинився… Повернувся, поклонився. І в його вирвався стогін:

— Про… щай…те…е!

А як виходив він із помешкання, то надвірні двері дуже хрьопнули, але вони нікого не стривожили у Брусовім помешканні.

Розділ вісімнадцятий

У кабінку

Було вже годин одинадцять ночі. Іван Брус живий лежав на нарах спиною до стіни. Кацап у протилежнім кінці спав. Його постать навлежачки ледве окреслювалася серед камерних сутінків. Знадвору у вікно простягалося світло в камеру від електричного ліхтаря. Він світив на стовпі серед тюремного двору. Увесь простір між нарами і другою стіною аж до "параші" і до вхідних дверей був у видноті.

Брус, користуючись тепер помірністю тьми і світла у своїй камері, давав думці волю у своїй напівсонній голові: яка вже не є жорстока і звіринно байдужа комуністична влада до людей, а все–таки не вбиває зразу своїх супротивників. Все–таки дотягає до якихось меж, після котрих дає вже собі волю до кровожерства. А чого б москалям не зразу винищити найактивніших думкою українців?.. Ні, вони тягнуть акцію знищення, оглядаючися на задні колеса свого державного воза. Значить, там, десь далеко за цим возом, є щось таке, що уповільнює їм винищування людей. І ось тепер Москва уже задерла ногу, щоб переступити поріг аж до того далекого. А цей поріг є Україна з її людьми… А як вона переступить і поріг і винищить оте далеке, чи й тоді вона даватиме такі права людині, як оце і йому, щоб користатися у камері сполукою світла і темряви і супокоєм перед тим, коли оформлюватимуть смерть? Чи і це не буде дане людині, і її обмежать до того, щоб убивати її там, де засплять? Даремне і безкорисне міркування.

І ще болючіше йому стало, бо він добре знав, що ні плачем, ні крицевою витримкою супроти цієї скаженої сили жорстокості нічого не

можна зробити… Вся Україна розбита на такі частини, що є завбільшки кожна окремо така, як оце й він. А він же легесенький перед нею, неначе вирвана чайчина пір'їна супроти океану і його хвиль. І хто його героїчний спротив бачитиме, і кому він собою додасть моральної сили?.. Чи хто збоку візьме його спротив у гаряче та сердечне захоплення, а самому Брусові чи кине у свідомість про святість його маленького діла?.. Ніхто, ніхто і нівідкіля… Але ж Москва свідомо стоїть своєю гігантською силою супроти його маленької, і він, маленький, свідомо стоїть перед нею, аж поки вона його не розчавить. Значить, ворог супроти ворога. Значить, він мусить, не охляваючи, тримати у своїй душі поле бою завжди готовим зустріти північний жах. І він, Брус, мусить вибирати найдошкульніше місце у тілі історичного і найпотворнішого у своїй гігантській силі ворога… Бо ж він, Брус, не тварина, яка іде однаковим кроком і в плуг, і в бойню. Він не може сидіти у арешті, ждати, їсти, пити, спати, уставати, вмирати, ходити в убиральню і ходити на допити, бо це значить дожидатися того, чого хоче від його московський жах Чеки. Він навіть не мусить сміти кинутися на слідчого і викликати собі раптову смерть… Бо це ж він сам дасть московській тварюці одним махом переступити поріг — Україну — і знищити те, навіщо оця потворно смердюча своєю моральністю сила сьогодні оглядається і ще сьогодні уповільнює акцію нищення людей. Значить, обидва ці випадки є жадані і бажані московській політиці з ним. І хоч яка вже не є його, Іванова Брусова, індивідуальна міць, то однаково йому боляче аж до сорому іти тією дорогою на смерть, яку москалі своїми засобами йому підсовують… Вони на цій дорозі будуть його і випроводжати, і зустрічати… А посеред дороги вони й контролюватимуть силу його духу і кризи його душі.

Значить, те, що він відмовився їсти, є правдивий шлях його боротьби… Його шизофренія є єдиним засобом до заспокоєння його етичних відчувань і рятунком його духовної незалежності. І втома, яку він мав у нервах на протязі цілого року після батькової смерті, іншого шляху для його боротьби не здатна була дати. Вона його упокорювала до того душевного стану, який зливається із Шекспіровою думкою "умерти — заснути".

Але любов і дружба, і зв'язки його з людьми, дорогою йому працею у цім місці його свідомості замовкають, розсовуючи простір світу аж до невизначених меж небуття… де зводить кордони перед останнім німінням думки тільки єдино відчутимий жаль і сльози — наймогутніший засіб до нового воскресіння душі… І ох, як шкода зараз йому себе, людини, перед свідомою московською політичною потворою… І гей, як то йому зараз жагуче хочеться, щоб його цятиночка — потуга — стала отруйна і своїм виглядом, і своїм разючо смертельним подихом для кожного ґвалтівника на Україні!..

І почулися коло дверей брязкіт і дзенькіт, і відчинилася камера, і ввійшло двоє військових, і стали біля нар над Брусовим лежанням, і були мовчазні. Двері із сіней вони лишили відхиленими. І відти падало в камеру світло назустріч тому світлові, що йшло від ліхтаря крізь вікно. І обоє світел осявали спини військовим. І блимали у їх ремінні черезплечники і ремінні пояси, і піхви з наганами. Один з них був високий, і він стояв першим коло нар. А другий, нижчий, стояв збоку, трохи ззаду у вищого. І першим промовив вищий. І по голосу було чути, що це був Борис Мосєйович Сіамський.

— Брус!..

А той тільки здригнув, але не змінив ні бокової вистаті у лежанні, ні навіть голови не повернув на поклик чекіста. І чекіст через якусь перерву часу знов обізвався таким голосом, який свідчив, що чекіст добре знає, що лежачий чує, тільки принадурюється і хоче щось непотрібне і дурне удавати перед тим, який і крізь землю бачить, не то що…

— Брус, скажіть нам, чого ви не їсте?.. Що у вас на совісті такого тяжкого є?..

І тиша, нашорошено смутна і чутка, напружилася на нарах. Під час такого стану буває, що чути, як б'ється й серце і в тієї людини, що з

одного краю нар, і в тієї, що лежить на другім краю нар. І чекіст, видно, знав, що така тиша може до того здавити у арештованого серце, що воно навіть не витримає і трісне, бо, не поспішаючи, вслухався у цю тишу і спостерігав витримку лежачої людини. І звернувся вже тепер Борис Мосєйович Сіамський до свого товариша невинно наївним голосом:

— А візьміть арештованого за ноги і збудіть його, бо, може, він спить?.. І притягніть його за ноги сюди ближче…

І другий чекіст швиденько став спереді в Сіямського, який відступив один крок назад, нагнувся до нар, дістав за одну ногу Бруса, не будячи його, і потяг за неї лежачого до себе так, що він став наполовину ближче до нічних відвідувачів, та й гукнув:

— Гей, нема чого тут висиплятися… Тут в'язниця, а не спальня… Тут не відпочинок, а тяжкий труд людської совісті… Вставай!

І крутнув ногу так, що у мертвого розсипалися б кості, а Брус від цього круту тільки тулубом раптово підвівся і, повернувши голову, став мовчки дивитися нерухомим поглядом на двох чекістів, спираючися обома руками на нари у такій вистаті, як ото буває в собаки з перебитими задніми ногами, коли її тягнуть за хвоста, а вона тримається за землю передніми лапами. І чекіст Сіамський знов спитався:

— То ви скажете нам, чого не їсте?.. Чи вам дають погану їжу?.. Чи справді у вас дуже обтяжена совість супроти Радянської влади?..

І щойно зачув Брус голос чекістів, та і відвернувся до своїх рук, і кожною цяточкою шкіри натягся, неначе чекав удару спотайна у якусь частину свого тіла. І як почала западати глухість мовчання у напруженість вичікування, то Брус із полегшенням повернув голову до Сіямського та й відповів таким стражденно драматичним голосом, ніби

скаржився на те, що кому вже він тільки не говорив це, то однаково ніхто йому не вірить, але він, мовляв, буде й буде говорити, хоч би навіть із світа зігнали:

— Я боюся, щоб мене жиди не отруїли…

І той, що крутнув йому ногу, тепер аж не стямився, і знов ухопив його за ту саму ногу, і шарпнув з такою силою, що Брус опинився тулубом над кінцем нар, а ногами над простором підлоги. І щоб не впасти додолу, він, обкрутнувшись на руках, сів з краю нар супроти двох чекістів. І Сіамський зараз же поклав йому свою руку на праве плече і спитався:

— Ви розумієте, що ви говорите?..

— Розумію, — була відповідь.

— Ви розумієте, що ви говорите контрреволюцію?.. Слово "жид" заборонене. А Совєцький Союз масових отруєнь своїх громадян ще не практикує. І через те такого ніхто не сміє і в думці мати, а не то ще щось говорити. Від цього навіть можуть і губи побахкати, і зуби не зможуть утриматися на призначенім місці… Ви говорите для себе такий жах, якого ще й тіло людське ніяке і ніколи не переносило!.. Скажіть мені, що ви сказали?.. Щоб я міг переконатися, що ви людина як людина, а не таке щось, яке людям доводиться бачити і чути тільки раз у житті… Ну!..

— Я кажу, що мене жиди можуть отруїти, і через те й не їм.

Тепер той, що активно сікався до Бруса, відступив кроків два назад, ніби на те, щоб краще бачити цікаву прояву. І аж у боки взявся і з неприхованим подивом почав дивитися на Бруса. Мабуть, забув і де він, бо перша судома сміху, розтягши йому обличчя і на млі ока застигши, так і тримала увесь вираз потворно незакінченим. А Сіамський, явно

зачеплений за щось болюче у єстві, яке було довго непорушне, бувши забезпечене у своїй інерції чимсь таким певним, яке було похоже на незрушиму святість біблійної та всім давно відомої історичної правди, почав тут, у камері, не властивим для чекіста та інтимним голосом усовіщати:

— Ну, й чого ви так говорите?.. Що ви таке знаєте, щоб говорити такий жах?..

І ніби справді цим інтимним підохочений, і ніби справді, повіривши у те, що справу треба з'ясувати і розв'язати узгіднено, Брус не зціпив вуст і не притлумив своєї відповіді:

— Жиди мого батька отруїли… І зараз на селах труять геть усіх тих українців, що ще не злодії і не душогубці… І тих труять, які ще знають, що вони українці і що їх немає за що садити у тюрму… І я гадаю, що жиди швидко почнуть і в городах це робити…

І вирівнявся Сіамський, і повернувся до свого товариша, і здивовано і збентежено почав приводити себе власними словами до норми, з якої був вийшов завдяки отакій дикій несподіванці:

— Ви знаєте… Я гадаю, що він божевільний… Таке говорити?.. Але, щоб бути певнішим, бо, може, справді тут діє невимовно нахрапна симуляція, то треба його психіку цілком оголити… Треба посадити у "мішок" і довести до тієї межі, щоб самі болячки його ротом говорили без жодної контролі розуму…

І, звернувшися до Бруса, він почав, ніби для того, щоб переконатися, чи він добре все чув, чи ні:

— Я тобі не вірю… Ми тут домучимо тебе до останньої ниточки твого єства… Ми доб'ємося, де початок правди тому, що ти говориш, а де її кінець. Ти мусиш знати, що ти лазитимеш навколішки і проситимеш,

щоб тебе убили і не мучили довше… І будеш каятися кожним твоїм скривавленим кроком у тім, що ти, не довідавшися, з ким маєш до діла, почав розмову про жидів… отут у камері… Ну скажи, хто я?..

— Жид.

— А це хто?

Спитався Сіямський, показуючи пальцем на закам'янілого свого товариша так, як робив раніше це саме і Парцюня.

— Мені здається, що він переодягнений жид.

І Сіямський нагнувся до його, неначе та жінка, що розмовляє з чужою, але цікавою дитиною:

— Та ж яка різниця між переодягненим жидом і справжнім?.. І з чого ти узнаєш таку різницю?..

Брус мовчав і дивився понуро собі під ноги…

І допитувач перебив Брусові мовчання:

— А я ось тобі кажу, що це зі мною ніякий переодягнений жид… а є справжній українець і має прізвище Парцюня… От і помилився ти…

І Брус підвів голову і уважно подивився на Парцюню і, впізнавши його, супокійно і зрівноважено, ніби відкидаючи повідомлення Сіямського, запевнив:

— Це є слуга жидівський.

— Ну, ось бачите!..

Стріпонувся Сіямський до Парцюні:

— З ним немає чого говорити… Щось неймовірне!..

І підвівши, і повернувши свою начальницьку голову до дверей камери, і піднісши голос до металевого бриніння, яке з'являється в людей і при крайній небезпеці, і тоді, коли вони говорять останню і найсправедливішу волю для розподілу милосердя і кари між небезпечними полоненими, гукнув:

— Стрілок!

І чекіст, той, що стояв за порогом камери, тримаючи у руці ключі, гукнув теж:

— Стрілок!

Та й пішли далі й далі перегуки по коридорах, неначе луна від якогось голосного крику:

— Стрі…ло…о…

І нарешті почулася швидка і рівномірна військова хода, аж гуп підкованих підборів по дерев'янім помості стрясав понурі стіни чекістської цитаделі. Та й зупинився поруч з ключарем озброєний вартовий, віддаючи шану Сіамському завченим та обездушеним вигуком:

— Єсть, товаришу начальник.

— Візьміть арештованого і посадіть у першу кабінку, та й наглядайте її, аж доки вас там не змінить другий вартовий.

Звелів Сіямський.

— Єсть, товаришу начальник!

Вигукнув підлеглий і негайно запропонував Брусові таким самим голосом, яким подавав згоду й начальникові:

— Давай за мною… Швидше…є…!

Брус устав з нар, а Сіямський з Парцюнею відступили назад і дали йому прохід. І потім мовчки дивилися на його розстебнутого і в синяках, похожих на звичайні плями бруду, що в'ївся в обличчя поміж неголеним волоссям. Брус себе почував під час свого проходу проз їх так, неначе сподівався удару з якогось боку. Шкіра і все його єство нащетинювалося супроти притаєних загроз. І тільки аж за порогом камери, коли він ішов по коридору, то у його єстві стала свідомо відчутима та приємність, що він те сказав своїм катам, чого, він певний, ніхто не насмілився б і подумати на всіх просторах "есесерії". Та ще так він сказав, неначе з–за якогось незримого щита, де всім своїм життям він був майже недосяжним. Дарма, що його могли бити, але ж раптово убити не могли. А він добре знав, що значить моральна правота навіть перед піднятою рукою смерті. Він знав, що рука смерті не раз перед такою силою охлявала і безсило опадала. Він логіки не шукав, він ішов полапки, інтуїтивно і дуже добре знав відчутимістю, як своєю поведінкою б'є свідомих катів разюче і мстиво, а несвідомих він розслаблює і робить їх удари не такими–то вже й певними. Він почував, що не вони зі зброєю в руках є герої, але він є герой, бо не боїться всіх мілійонів смертей, прихованих і на видноті, і в затінках, і в одиночках, і у землищах, і в револьверах, і в кулаках звірино безжальної сторожі… Він не боявся смерті ні в окремій тюрмі, ні серед тисячі тисяч задротованих в'язниць на тлі просторів усієї "есесерії", зануреної у тьму стогонів всіх маленьких націй і в розпуку обманутої і закатованої України!..

І враз Брус помітив, що вони дуже довго ідуть коридором і дуже часто переходять сині купи світла. Та й глянув на стелю. І те, що він побачив, його дуже вразило. Через кожну однакову відстань вгорі на стіні під самою стелею виднілася вкручена лампа у скляній та синій сурмі форми конвалії. І кожна сурма була завдовжки метрів з півтора. Одна з одного боку стіни, а друга з другого так, що були націлені відтвір у відтвір… І синє світло їх зліталося одно в одно. А в просторі поміж наставленими сурмами і долі внизу, і на стелі вгорі купчилися страшно густі плями синьості і своїми пригаслими краями сходилися з задніми плямами і передніми, утворюючи з'єднані і подовгасті кола синього світла уподовж стелі і вподовж коридора. І внизу була стежка синя, і на стелі була стежка синя. А по обох боках стежок під самими стінами була темрява. Вся ця сполука світла робила враження на Бруса дивно тривожне і нашорошене до зустрічі страшних несподіванок.

Вартовий ішов у його з правого боку у тій смузі світла, що давало шкло сурем пригвинченими хвостами до стіни. І він чекіста не бачив, бо синє світло зливалося з утомою Брусовою і тягло не в сон, але в густоту моторошності душі, що теж випромінювалася з нервів, здавалося, синім полум'ям. Тільки ліворвер чекістів, ґудзики, пряжка на паску і бляшка на картузі поблискували спотвореними цяточками світла. І від утоми вони подвоювалися і потроювалися. І темрява, що була під самими стінами, здавалося, має в собі вишикуваних чекістів з обох боків Іванового проходу. І в їх всі бляшки на мундирах і метал ліворверів іскрили теж згаданими цяточками. У Івана ішов мороз по шкірі, і щелепи його рота почали здригатися, напружуючи зусилля не відліпитися від верхніх зубів. І м'язи всього тіла ослабли. І, може, він би тепер і впав, якби в цю мить перед ним не загриміли залізні двері. З обох боків дверей були і стіни такі самі. Вони були із штаб завгрубшки в качалку, якою селянки качають на варениці… Штаби стіни вгонилися у підлогу і в стелю.

І коли загриміли ключі, то всі сурми із синього шкла на протязі всього коридора повернулися до дверей в одну місцину, і вдарило світло із їх звичайної електричної ясноти, тільки що страшно разюче своєю силою. І пройшовши крізь ґрати, зустріло велике кругле дзеркало на

стіні, яке повернуло світло усіх ламп просто в обличчя Брусові, і він зупинився… І тут два чекісти у окулярах взяли його під руки і повели униз по східцях. І Бруса як не було. Замість його жила одна, одна фраза: "Навіщо все це?" І, ніби у відповідь, почувся гук:

— Стій!..

Обидва чекісти зупинилися і пустили його стояти самого. Брус розставив руки для того, щоб обмацати простір навколо себе. І налапав правою рукою наставлений на нього ліворвер. І відхилив руку. І відтіля почувся голос: "Ти бачиш?" Брус мовчав. Він нічого не бачив. І зараз же засвітили електрику. Перед Брусом були великі червоні двері. Вони були відчинені у довгий коридор. Збоку коло одвірка стояв чекіст. І Бруса два чекісти упхнули в коридор через поріг. І двері зараз же за ним зачинилися. Два чекісти лишилися по той бік дверей, а цей, що тримав двері, сказав:

— Стій…

І взяв його руку. І так, його тримаючи, стояв і сам, даючи роздивлятися ув'язненому.

З правого боку у стіні, чисто вимазаній білою глиною, вирізнялися великі однопільні двері, замкнені на засув, але без скобля і клямки. А просто цих дверей на сліпій стіні була намальована червона велетенська пляма такої форми і такої величини, як і двері. Від дверей під червону пляму стіни, у дучку під нею, затулену червоним кружечком, сходила долинка, мабуть, для спускання крові та води. А над серединою цього стоку горіла електрична лампа між двома червоними бляхами, що висіли рівнобіжно з долинкою внизу, що була від дверей до червоної плями на стіні. І через те головна сила освітлення поміж цими бляхами, неначе поміж стінами корита, ударяла головним чином у червону пляму на стіні, в червоні двері і у водосток чи в кровосток внизу… А далі, в глиб коридора, за цим освітленим місцем було страшно темно, хоч очі

повиколюй. І Іван Брус пригадав, що це той калідор, яким він проходив у день свого арешту до канцелярії. Тільки що тоді він не помітив блях, між якими була кожна електрична лампочка. І вже в Бруса в голові не було думок, що божевілля його врятує. Ні… Він лише почував, що треба свій засіб використати тоді, коли пастушок відкручує запашну його квітку. Бо все це є не що інше, як оголення його психіки, після чого вже людина вмирає, хоч тільки морально, а хоч геть уся з усіма своїми здобутками і відбутками.

Та й відчинив чекіст перші червоні двері. І спочатку були сінці, а за ними ще одні такі самі двері, як тільки що відчинені. І зараз з правого боку стояла вузенька та височенька шафочка у зріст чоловіка. І чекіст її відчинив і, ставши поруч неї, звелів:

— Ану заходь…

Та Брус не заходив, а тільки дивився на шафочку. Тоді чекіст раптово кинувся на нього і на кулаках упер Бруса всередину і хрьопнув за ним дверцятами. Брус, утративши рівновагу, гуркнув головою у протилежну стінку шафочки… Та й так затримався обома руками. І почав усвідомлювати собі, де він опинився. Ніг рушити йому ніяк не можна було наперед, а тільки можна було трошки це зробити на боки. І він присів і спробував дістати рукою те, що йому заважає. І виявилося, що то стояв унизу стілець, обіпершись спинкою об стінку кабінки. І Брус повернувся до дверцят, щоб сісти. Але йому не вдалося, бо коли він почав осідати, то коліна, обпершися об двері, а спина об стіну кабінки, не допустили тулубові досягти стільця… У Бруса встав на всім тілі холодний піт. І напнувся Брус, щоб устати, але тіло так утяглося у тісні скутки кабінки, що він за першим разом не здолав витягтися до тієї волі, яку він мав у стоянні… І ззаді, саме над крижами, він почув, як давить верхня частина стільцевої спинки. І повернув він туди обидві свої руки і, нащупавши там дві частини стільця, що давили, обіперся об їх руками з усією тією силою, на яку він був тоді здатний. І в цей час його чоло, торкаючися дверцят, підсунулося трошечки вгору. Тоді він повернув ступню правої ноги праворуч, і стало вільніше обом ногам… І Брус

підвівся, важко дихаючи… І пройшла мить одна й друга. І Брус так, як ото роблять люди ті, що впадуть глупої ночі у глибоку яму і перелякаються, та й починають напівсвідомо і напівінстинктивно мацати навколо себе руками, щоб з'ясувати своє становище, — почав обмацувати стінки жахливої пастки. І пальці його тепер з побільшеною чутливістю запевнили, що його замкнено у металеву посудину. І Брус уперся однією рукою у дверцята, а другою у задню стіну, напнувся і спробував похитнути свою клітку. Але дарма. Тоді він, тримаючися руками за стінки, осів, скільки було можливо, і почав пробувати підсунути праву ногу під стілець. Стілець не ворушився, але зате він почув ногою під стільцем якусь непорушну ґулю. І носком правої ноги почав довідуватися, що воно за ґуля. Він торкав її і по найпростішій лінії від себе, і пробував з лівого і з правого боку, лишаючи задню частину і верх її, бо туди не міг запхнути ноги… І рішив, що зісподу, десь аж із–під підлоги всунутий у кабінку грубезний гвинт і тут примоцьований так само величезною гайкою… І витяг нещасний чоловік свою ногу з–під стільця, і випростався на всю кабінку… Тепер йому було душно, і він був мокрий уже не холодним потом, а гарячим. Він знесилений і отупілий. Він мав у голові, що його навмисне вкинули в цю кабінку, щоб задушити. І через якусь хвилину закам'яніння він знов підняв обидві руки на стінки, та й почав по їх шарудіти долонями, чи не натрапить він часом на якусь продухвину. І після довгого і гарячкового шукання Брус наткнувся пальцями правої руки на дірку, таку завбільшки, як дірка в колесі для дерев'яної осі у малім селянськім возі. Вона була перед самим його носом. І підвів він трошки голову і радісно припав ротом і задихав глибоко грудьми. Повітря було свіжіше, як у кабінці, від якого він уже був мокрий і гарячий.

І побачив він у знайдену дірку, що в сінях праві двері і ліві щільно зачинені. Тільки із–під лівих дверей пробивається коридорне світло тоненькою смугою через усе те місце, де бувають пороги. А простір поміж ними обома сповнений моторошною порожнечею. І жаль невимовний стис замкненого. За яку пам'ять чи провину він пішов на такі муки?..

І хоч він ще за студентських часів сподівався початку винищування української інтелігенції, але ж тепер, уже опинившись у російському мішку погибелі, він не міг заспокоїтися тим, що сам собі накинувши ролю, нею викручується від раптової смерті. Бо ж раптова смерть, як і вибух блискавки, не має сліду… а повільна, неначе пожежа лісова, що іде повільно і гонить попереду себе звірят, птахів, людей і ґвалт невгасимого болю і розпуки на просторі велетенської околиці. І він згадав, як батько ховав у високій бляшанці синів твір, а син над ним стояв і дивився. Колись у залізяці твір його ховали, а тепер його самого сховали у залізяку… І він себе почув мішком глини, що висить на стінці кабінки, причепленим його руками до дірки для дихання. І глина тягне, щоб розігнулися пальці, і впасти вниз та й зрівнятися з землею, по можливості найщільніше і найєднальніше… А голова тільки те й розуміє, що треба найдужче триматися, щоб не відірватися і не з'єднатися з тим жахом, що там унизу… І якби не Оленка, то він би з батьком був би втік із цього охопленого пекельним полум'ям краю. Бо ж він Оленки не любить, бо ж батько був для нього дорожчий від її випадкового життя, що прилипло до його теж випадково. І листок з осокору, що восени спадає у ставок, буває підкидається хвилями вище рівня води і причеплюється коло якоїсь дошки на вітрі і на сонці, аж поки знов не впаде назад… Бо тепер… Ох, він ще ніколи так не хотів спати, як оце зараз! І ще ніколи у його так не боліли м'язи рук, як зараз! І ще ніколи так не розм'якала сила його пальців, як зараз… І йому треба тепер ввесь час підсувати руки, щоб пальці краще бралися і трималися за рубці дірки… І похилив він уже свою бездумну голову на руки. І пальці розпачливіше зсудомилися на рубцях дірки. І чи йому стало ввижатися, чи снитися, хто це може сказати? Але він побачив себе у тім коридорі, де повно величезних червоних плям на стінах і таких дверей, як плями. І буцім одні двері зняті з петельок і лежать коло тієї дучки, що була раніше накрита чавунною накривкою. А він на знятих дверях лежить, простягнений на всю свою довжину, горілиць. І не може рухнути ні рукою, ні ногою. А брат його Мадес тримає йому голову обома руками, щоб не ворушився. А той кацап, що танцював у камері і приспівував:

Топор, рукавіци,

рукавіци і топор…

тепер у Бруса в ногах із сокирою перескакує сюди й туди відкриту дучку і теж приспівує, але вже іншої:

Топор навострьонний

да стальная кришка,

да стальная кришка.

А з дучки так і пре синє полум'я трьома язиками. І тільки кацап помітив полум'я, так зараз же і став над Брусом із своєю сокирою… Та як махне з усієї сили нею, так і відлетіла у Бруса права нога… А потім другий раз — і відлетіла ліва нога. І Брус був здивований, що кукси в його не болять, а тільки щемлять. І кров не йде з їх і з відрубаних шматків так само, як на базарі у неживих обскубаних курей, коли їм теж обрубують шматки тіла. І взяв кацап Івана за кукси, а Мадес за голову, та й застромили його в дучку з синім полум'ям по самі пахви. І почув Брус, що в тих місцях, від яких було поодрубувано ноги, почало дуже пекти. І що руки його лежать над дучкою і не пускають всього шурхнути всередину. І кацап, це побачивши, узяв обидва шматки ніг і повстромляв у дучку перед самим Брусовим лицем ступнями, взутими у черевики, вгору. І руки зомліли у Івана і почали сунутися разом з його тулубом у дірку… І в цю саме мить густий дим почав рватися проз вуха, проз потилицю і вгору проз ніс… І Брус учадів і впав.

І чути було, як у кабінці, а не в дучці, гуркнула дуже об металеву стінку голова. А потім без ворушіння і без вовтузіння, і без стогону там затихло і страшно нашорошилося тишею між обома червоними дверима в сінцях…

І ось погожого ранку, години о дев'ятій дня, відчинилися двері із коридора у присінок до кабінки. І увійшло два озброєні вартові і один

чоловік у білім халаті з течкою під пахвою. І він підійшов до кабінки і почав дивитися у ту дірку, якою дихав Брус. А один вартовий став збоку коло неї, а другий відімкнув ключем дверцята кабінки. І вони швидко і раптово відхитнулися від своїх чавунних одвірочків. А зсередини кабінки висунулися коліна і взуті в черевики обидві ступні ніг… А тулуб важко, осунувшись поміж стінками, сів на стілець, а з стільця похилився на чавун лівої стінки та й так затримався. І зараз же права нога трошки піднялася над лівою, яка підбором черевика придавила поріг. А чоловік у білім халаті звелів:

— Витягніть його відтіля і покладіть на підлозі…

І вартові за руки і за ноги виволокли з кабінки заклякле людське тіло та й поклали перед відчиненими дверцятами. А чоловік у білім халаті зупинився над виволоченим і, дивлячися на його, спитався:

— Коли його садовили сюди?

Та й хитнув головою до розчинених дверей кабінки… І вартовий сквапливо повідомив:

— Його посадили не цієї ночі, що минула, а аж тієї.

Виволочений лежав на правім боці, підігнувши обидва коліна. Поли його пальта лежали ззаду, і через те ввесь його перед був видний. Але сірий піджачок був застебнутий на всі ґудзики, тільки сорочка відкривала шию і підборіддя, заросле бородою. Штани під животом були мокрі. І чоловік у білім халаті подивився у кабінку. Там була калюжа, що тепер почала стікати через край чавуна на долівку. І нагнувся чоловік у білім халаті, і взяв нерухому людину за руку, і почав слухати… А потім підвів голову до вартових:

— А поверніть його горілиць.

І перевернули його. І чоловік у білім халаті, поклавши свою течку додолу і витягши із неї шприц, устромив його у жилу коло шиї і щось туди упорснув. А положивши шприц назад, він знов почав слухати живчик на руці лежачого. Нарешті нагнувся, придавив обоє плечей нечувственному і звелів:

— Ану один тягни праву ногу, а другий помалу на неї натискуй саме на коліні.

І виправили ногу. Це саме зробили і з іншою. Руки лікар розділив, примостивши їх коло відповідних боків. І звівся і знов звелів:

— Віднесіть його у ту камеру, з якої його сюди і припровадили. Живчик у його живий, і до вечора у його відійдуть зашпари… А те, що в його позаклякали ноги й руки, то це через те, що він дуже рано відірвався від дірки. Я зразу навіть думав, що він уже мертвий… Чи ноші тут?

Та й кивнув головою на заперті червоні двері. Вартовий зауважив, що треба піти у сусідню камеру по них. Лікар вийшов, залишилися тільки вартові. І той, що відчиняв дверцята кабінки, показав пальцями на лежачого:

— Дивися, у його вже й соплі почали текти.

Та той, глянувши, тільки й промовив:

— В тебе ключі. Піди візьми, та віднесем його.

І той вийшов.

Розділ дев'ятнадцятий

У тюрму

У вікні камери відбивалися із протилежної цегляної стіни такі кольори вечора, як ото бувають від сонця береги чорних дощових хмар, які виступають із темноти, коли не можна розібрати, чи ті хмари злилися з вечором і вже без його буде ніч, чи то сьогодні ніч межує не з вечором, а з завмираючим днем. В камері було тихо й понуро. Іван Брус лежав на тім самім місці, де лежав і першого дня, але тепер був повернений обличчям до стіни. І ті складки пальта, що переписували спину, лежачу впоперек, говорили про те, як він у кабінці, скоцюрбившись, кам'янів. Тіні складок на пальті були ширші, ніж складки, і зливалися з темністю нар. Здавалось, що Брус ними прив'язаний до свого місця. У цій камері вже нікого не було, крім нього. Навіть кацапа кудись перевели. І тиша була однією суттю невеселих сутінків цього приміщення. Іван почував потребу їсти і вів боротьбу з цією потребою. Скраю нар, якраз напроти його ніг, стояла дерев'яна миска з двома котлетами, з купою смаженої капусти, перемішаної з присмаглими вишкварками, і з дерев'яною ложкою зверху спокусливої напоготови. З півгодини тому чекіст йому вніс оту їжу. Брус тоді лежав спиною до стіни… Чекіст поставив під самий ніс тарілку, повернувся, скочив з нар і вийшов з камери. Ув'язнений, полежавши кілька часу, дивлячись на гріх перед душею і поковтавши трохи непокірної слини, з великими болями в ногах і в спині підвівся та й відсунув усе це добро собі аж під ноги. І вже ліг лицем до стіни, а спиною до камери. Він боявся не того, що він почав би їсти. Ні. Він би цього не зробив. Він того боявся, що увесь час мучився б, тримаючи себе на певнім рішенні. Та, правду кажучи, і ті, що хотять страшно їсти, або бояться, що в їжі є отрута, то теж не їдять. Значить, його страшна гра спадається із згаданою можливістю. Та ось де жах. У його від бажання їсти і ноги почали дошкульніше боліти. Навіть та думка, що проскакувала запереченням до їжі, не зменшувала його загальної і болючої мізерії всього тіла і духу. Він себе не врятував від бажання їсти тим, що відсунув їжу аж у ноги. Він знав, що їжі й не торкнеться, але знав і те, що він буде нездатний думати ні про що інше, а тільки про їжу. Значить, буде прив'язаний тільки до неї, тільки вона буде в свідомості. І він буде тільки манісінькою тварючкою, ще меншою,

ніж маленьке телятко, прив'язане в лузі мотузком до прикорня, яке може збавитися від мотузка тільки за допомогою хазяйки. І він тепер з усією своєю свідомістю є прив'язаний їжею до волі чекістів, до волі своїх наглядачів, катів… Ну й що ж?.. Нехай навіть так. Нехай його уява і почуття стають у допомогу чекістам, нехай вони за спільників катам, але його воля поведе його душу до незалежності, навіть і на смерть… І чекісти із сучасного його стану не матимуть задоволення, бо не знатимуть про дійсне становище його духу, а тільки догадуватимуться. Догадка ж і певність все–таки вороги між собою. І яка б людина не була маленька своєю свідомістю та інстинктом, вона все ж таки хоче, щоб хоч краплинка її психіки була таємницею для зовнішнього світу. І завдяки їй вона буде наймогутнішою серед тієї голоти, що ділиться кожною рештою своєї душі з такими, як і сама.

І затих, і мовчки став частиною мороку в камері. Він був дуже ослаблений. І думкою своєю шукав серед тих душ, що втеряв, найдорожчого образу, аби з ним стати поруч і разом з ним гинути. І не мав сили і цього зробити. Йому страшно не хотілося умирати самотою, яка похожа на смерть і за наймолодшого віку людини. Ось бляшана коробка з рукописами, і батько, що закопує її, неначе якесь золото… І образ Оленки, і чекіст над нею з ліворвером. І йому так тяжко вибирати між ними обома собі товариша у путь до небуття… І чого в людей у такий час немає можливості тримати своєю уявою разом всі милі серцю образи у одному світлі своєї прихильності?..

І враз сяйнуло світло тієї лампочки, що була вкручена над вхідними дверима в камеру. Ув'язнений здригнув і перемінив лежаче становище своїх ніг, і зігнув голову до грудей, і став дивитися, ждучи. І цьовкнув ключ, і гуркнув засув, і відчинилися двері. І ввійшли Сіамський і Парцюня, а з ними ще й два рядові чекісти. Вони заступили парашу. Сіямський, не змигуючи погляду, дивився на їжу, що стояла скраю на нарах. А Парцюня щупав очима лежачого. Брус звівся і руками потяг себе далі в куток і там сів. Він був заросли́й бородою і очі мав глибоко западені. Під ними стояли чорні дуги, неначе навмисне змальовані, аби були очі більшими. Із–під заростей волосся на обличчі над скивицями

блищали чорні плями шкіри від пилюги, поту і від сліз. Чуб розділявся по проділу на два боки. Але від того, що був непричесаний, він стирчав збитими ковтками різної грубизни. Розстебнуте пальто відкривало піджак і штани, зведені охайно кругом тіла на всі ґудзики. Тільки права холоша від самого коліна аж до черевика, із халявок якого видніла нога у білій шкарпетці, червоніла засохлою іржею, неначе бляха. І розведені ноги, не потягнені у згин колін — все це робило з Бруса страшно жалюгідну постать. І Парцюня, чи навмисне, чи від справжнього почуття, скривив обличчя і спитався:

— Чого це ти відсовуєшся?.. Не впізнаєш?..

А Брус поважно, ніби оскаржуючи, йому зазначив:

— Я не хочу, щоб ви мене смикали за ногу…

— Коли ж я тебе смикав?..

— Учора.

— А ти хіба й досі слабуєш?..

І відповіді не чути було з нар. Парцюня швидко і значуще скинув очима на Сіямського, якого лапідарна Брусова відповідь, видно, дуже здивувала, що й він розуміючим поглядом відповів на погляд Парцюні, та й почав слухати і слідкувати за розмовою їх обох. І, ніби доказавши свою правду, Парцюня тепер став певнішим:

— Мені не подобається, що в тебе з голови повискакували всі події останніх днів. А нам дуже, аж он як, потрібно, щоб ти все те пам'ятав, що ми з тобою робимо. Бо без цього в тебе не буде розуму, щоб триматися за те, що лякає твою шкуру. Ми тут з тобою забавок не робимо. Комуністи з кожної окремої людини творять собі державу і кожну маленьку перепону, що виникає від найменшої людини, нищать,

аби кожний крок своєї держави творити легшим… Отож прохаю тебе пригадати, що після того, як я тебе крутнув за ногу, тебе повели в коридор. А в йому ти ішов, освітлений синім і звичайним світлом, у світляне коло… А з його тебе повели в кабінку… Пригадуєш?..

Брус, який дивився на його непорушними очима у такий спосіб, який говорив, що добре розуміє своїх катів, а особливо його, висловив жаль:

— Мені ви робите кривду, що гадаєте, що зі мною щось сталося… Ні… Я все пригадую. У мене ще глузду є досить, щоб дошкулитися у вашій поведінці своєї вини… Я перед державою нічого не завинив, бо розуму ще не втратив.

— А чого ж ти не їси, якщо ти розумний?.. Якщо ти безвинний?.. Не проведеш. Я добре знаю, що ти перелякався за свою більшу провину, ніж та, за яку я тебе арештував… І зараз ти крутиш, бо боїшся справедливого закону за сподіяне, яке ти приховав… Хіба не так?.. Чого ти не їси?..

— Не хочу, щоб отруїли мене жиди… От і все…

І Парцюня, неначе з раптово увігнаним шилом у бік, крутнувся до Сіямського:

— Ач, що меле, гадюча падлина!.. Як на мене, то з ним тільки одна мова… Мова останнього слова, останнього аргументу, яким володіє непереможна Чека… Я не можу допустити, щоб інтелігентна людина… Та що інтелігентна?!.. Замурзаний куркуль з порепаними пальцями, які смердять гноєм своїх діл, не посміє на такі алюри!..

Сіямський, здавалося, не чув обурення Парцюниного. Він ввесь час дивився враженим поглядом на Бруса і удавав, що не знає, на яку ступити, аби вийти на ясний висновок і діяти по звичці, що утворилася

від поділу: або ворог, або ні, або ліквідувати, або нехай живе, і спитався лагідно, ніби обвинувачуючи різкість свого колеги:

— А справді, чого ви не їсте?.. Їжа свіжа і смачна. Я вважаю, що ви недужий і дуже інтелігентна людина, і тому всі ваші грубіянства складаю на рахунок вашої недуги. Вас треба врятувати, бо у нас так мало інтелігентних робітників на селах. Ви ж можете бути добрим учителем, їжте. Я хочу вас бачити дужим, і для цього ми вам будемо давати щодня таку їжу.

І як перед цим Сіямський не дуже зважав на Парцюню, так само і Брус зараз дивився тільки на Парцюню, а не на Сіямського, а Парцюня не спускав очей з Бруса. І тепер, коли начальник Гепеви замовк, Брус мовчки і таємничо почав кликати пальцем правої руки до себе Парцюню. І той просто отетерів від несподіванки та й гукнув:

— А це ще чого тобі схотілося? Що це ще за штуки ти починаєш сотати очима?.. Гіпноз?..

— Ідіть сюди, я щось вам скажу…

Притишено і конфіденціально запрохав Брус Парцюню до себе на нари. Слова його прогомоніли б фальшиво, якби не мав такого страшного вигляду. І хоч говорено було тільки що про інтелігентність і про нормальність, але після слів ув'язненого у камері повіяло холодом жаху, який не торкався реальності ніяким боком. А якщо і мав з ним десь якийсь дотик, то тільки в тім місці, де людське серце здригається від відчутимої, але не усвідомленої смертельної небезпеки. Слова Брусові в камері просто прогриміли і, відповідно, сподіяли і на тих двох чекістів, які стоянням заступали парашу, і на двох чекістських начальників. І коли після Брусового запрошення Парцюня ошелешено тільки витріщив очі, то Брус знов почав:

— Не треба вже… Не йдіть… Я вже ніколи не скажу вам, не бійтеся. Так і видно, що ви жидівський слуга, бо якби я жида покликав…

І Брус показав очима на Сіамського:

… — то він би зразу підійшов. І я знаю, що якби його тут не було, то й ви б не боялися підійти… Я хотів так сказати, щоб він не почув… Та вже не треба… Вже нам доля однакова судилася. Вони мене у камері отруять, як пацюка, а потім вас, свого слугу… не в камері. Я тільки це й хотів вам на вухо сказати, а тепер нехай і він чує.

Розмова в камері наелектризувала навіть повітря. Це можна було бачити і по тому, як чекістські обличчя мінялися, і по тому, що чекісти не перебивали говорити Брусові. Та він хоч і говорив, але після кожного речення облизував губи. В роті було сухо. І він силкувався викликати слину, щоб притишити спрагу. Це помітив і Сіамський і знов обізвався:

— Хто б я не був, але я вам не ворог. Я стою тільки на своїм посту і справедливо виконую кару над тими, що провинилися перед робітничо–селянською владою… І якщо є десь найбільший вам ворог, то це ви самі: ви кажете, що вас хотять отруїти, а самі не їсте саме тут, де найпильніше забезпечено від усяких злочинних дій і намірів робити злочинні дії… Я ручаюся, що ось ця їжа є свіжа і чудова. Дивітеся.

І він узяв у руку тарілку і ложкою із неї підняв котлету над нарами, кажучи:

— Хто може відмовитися від такої страви? Тільки якийсь маніяк, що дивиться у свіжовикопану яму… Або ось капуста. Гарна, смачна і перемішана з вишкварками… Їжте, бо вам на волі потрібне здоров'я, а не роззявлена холодом землі пащека смерті.

І Брус підтяг ліву ногу, зігнув її і, злігши на правий лікоть, облизнувся між сухими губами. І пройшла судома по всьому обличчі,

неначе він ковтнув слину. Сіамський швидко поставив на нари тарілку, обернувся назад до чекіста і схвильовано наказав:

— Швидше підіть та принесіть їм води. Вони води хотять.

Вода вмить з'явилася. Чекіст виліз на нари з бачком, в якому жовніри носять собі їжу, підійшов до Бруса і простяг до його бачок, кажучи:

— Пийте...

Але Брус, глянувши на прислужливого тюремщика, сказав йому:

— Дайте своєму начальникові, нехай нап'ється...

Та й схилив підперту голову до нар. А Сіамський на пропозицію Бруса зреагував такою стриманою мовою:

— Мені дуже шкода, що ви себе так повели, що я не зміг вашу долю тут у Чеці розв'язати... І дуже шкода, що я вас мушу відіслати зараз в Лук'янівку, де уже повнісінько людей... куди із сіл та хуторів іще везуть і везуть... І там уже немає де дівати нових арештантів, і їх розміщують у коридорі. І, здається, арештантів будуть тримати і надворі в дворі... Це тих, яких треба відправити у поправні табори... У Лук'янівці за ці три дні уже вибухло було два бунти... І в коридорах збунтованих розстрілювали з автоматів... І багато невинних інтелігентів полягло, з яких теж були б ще корисні робітники для селянських шкіл. Шкода. Але зате стало багато вільних місць для інших, що зараз же заповнили звільнену від убитих площу... Ви хворий, а доведеться вас відправляти у таку гарячу тісноту. А там ні полежати, ні посидіти і можна діждатися кожної хвилини ще й третього бунту і дочекатися розстрілу нізащо... Шкода!..

І зітхнувши важко, повернувся до обох чекістів і звелів:

— Зараз заберіть арештованого і "чорним вороном" відвезіть у Лук'янівку!..

І ні на кого не дивлячись і ні з ким не прощаючись, вийшов військовим кроком із камери, а за ним і Парцюня вийшов. А рядові чекісти рушили з місця. Один став коло нар, а другий виліз на нари і став коло Бруса та звелів:

— Ану вставай, поїдемо на друге помешкання.

Брус узявся обома руками за нари і почав силкуватися встати, але не міг, бо дуже ноги боліли. А чекіст, спостерігаючи Брусове силкування, не утримався, щоб не сказати:

— Погано, браток. Я бачу, тобі й ходити не можна. Не знаю, як то доведеться тобі там бути. Там страхіття робиться. Такий тиск, що нема де й курці клюнути…Там убили в коридорі, як був бунт, двісті душ. А з тих, що розстрілювали, ні один не був навіть удряпнутий. А місце після вбитих зараз же зайняли ті, що були в дворі. І стіни, заляпані кров'ю, і досі не пообмивали, бо страшна сила арештованих і нема де поміститися з віхтями та з відрами води. А люду пруть і пруть. І я думаю, що доведеться гасити ще й третій бунт, щоб дати місце тим арештованим, які надворі у дворі тюремнім… А йди та поможеш чоловікові встати.

Нарешті він звернувся до товариша. І той діловито вискочив на нари та й поміг підвести Бруса, і почали його вести по нарах до проходу. І балакучий чекіст знов звернувся до Бруса:

— З якої області, земляче?..

Брус мовчав. Але зацікавлений не губив настрою і допевнювався свого:

— Що це таке з тобою, що й ходити не можеш?..

Брус мовчав, бо так був ошелешений чекістськими інформаціями, що навіть не помітив, як вийшли з камери в коридор і як опинилися у дворі Гепеви, де стиха "чорний ворон" гуркотів мотором. Чекісти відчинили двері арештантського авта, і туди свінуло світло від ліхтаря, який світив посеред двору Гепеви. У авті було з кожного боку по одній лавці. Туди всередину конвоїри і Бруса втаскали. І він сів з лівого боку, а сторожа сіла один з одного боку арештованого, а другий з другого. Дверцята за ними зачинилися, і в авті настала тьма. І голос одного вимовив:

— Оце ви цією машиною ідете туди самі, а назад нею буде їхати двадцять душ. І всю ніч возитимемо по стільки з Лук'янівки у нашу Гепеву.

Брус мовчав. І машина ще трошки постояла і нарешті рушила. І, мабуть, з десять хвилин "чорний ворон" здригався від свого руху та скакав на вибоїнах. І арештований, і його сторожа підлітали та хапалися за лавки… Аж ось машина дала гудок і зупинилася… І відчинилися двері, і Бруса вивели з авта. І те, що він побачив, було над усякі людські сподівання. Від самого того скверу, що коло церкви Федора, поволі посувався величезний розтягнений натовп людей. З обох боків натовпу ішли знервовані червоноармійці з рушницями… Вони перегукувались і свистіли у сюрки. Вели селян у свитках, у піджачках, у брилях і в картузах червоноармійських, і у будьоновках. І всі були з клунками. А на пішоходах вулиці теж з обох боків цієї самої процесії стояли цепом вартові і, коли тут якийсь проходящий траплявся, то вони йому й гукали:

— Абхаді!.. Абхаді!..

Та проходящий не обходив, а з переляку вертався назад. І будинки над всією вулицею, набитою народом і його тюремщиками, були у вікнах мертво темні і мовчазно занімілі. А коло самих тюремних воріт світило

два ліхтарі і освітлювало дві купки червоноармійців з одного боку входу у двір і з другого. І їх начальник стояв у їх спереду і гукав переднім арештованим:

— Давай, давай жівєй!.. Не астанавлівайся!..

І народ біг у тюремний двір так, що деякі аж падали. І зараз же після вигуку начальника чувся один голос із глибу тюремного двору, а другий від воріт з червоноармійського натовпу:

— Смотрі!

— Є–є–сть!..

І народ арештований біг і біг туди, десь у протилежний бік двору. А там ходили чекісти з ліхтарями і освітлювали напрямок людського руху. Там теж у стіні була відчинена брама, а перед нею стояв поїзд товарових вагонів. І кожний вагон був відчинений тим боком, що від тюремних воріт. І до кожної діри у вагон, коли він рівнявся з тюремними ворітьми, приставлявся дерев'яний, збитий з дощок поміст, щоб входити по йому у вагон. І з обох боків кожного приставленого помосту стояло по одному чекістові, які підганяли людей у вагони:

— Жівєй, жівєй!.. Не астанавлівайся!

І люди лізли по схилених помостах і, нахилившись, бігли туди. І вже аж там коло передніх вагонів, ближче до паровика, гриміли сокири і молотки, забиваючи вагони з людьми. І проходив контроль з трьох червоноармійців і гупав ложжям рушниць уже в забиті двері, переконуючись у міцності забоїв і запорів. І один поїзд відходив, а йому вслід другий приходив.

Тільки із–за церкви Федора люди повільно виринали і повільно вливалися в Дорогожицьку вулицю та й простували, оточені москалями,

до тюрми. Вони ішли, обтяжені клунками, неначе та хмара важкою чорнотою, з якої ніхто не знає, що впаде — чи зливний дощ, чи град? І чи лишиться нива поляглою, чи витовченою з покаліченими колосками?.. І цей чорний рух народу за півкілометра перед тюрмою чотири чекісти уповільнювали. І один, тримаючи перед собою список, начитував імена арештантів, а другий йому ззаді присвітлював кишеньковим ліхтариком. А третій, крайній з правого боку, тримав великі собаки на шворках. Одну в лівій руці, а другу в правій. І собаки рвалися з рук і аж гавкали і вищали на невільників з якимсь неспокійним, звіриним залассям. І коли Брус почув його, то здригнув аж до тих глибин, де прокидається містичне почуття приреченості. Таке гавкання і вищання він чув колись у звіринці, коли сторожі розносили свіже м'ясо вовкам, гієнам і лисицям. І ті звірі, що ждали, трималися гопки за дроти і несамовитились. І Брус помітив, що ні одна людська голова не минала байдуже собачого неспокою, а поверталася до його і, мабуть, з тим самим настроєм, який утворився і в Бруса. Бо якби ця звірина не була муштрована призначеним для неї живим людським тілом, то так би не виявила своєї хижості і не рвалася б так із припонів…

А люди ішли та й ішли. І не відгукувалися на чекістські виклики по списку. Тільки, може, через сотню або й дві хтось обзивався із арештованого натовпу. Тоді той чекіст, що був без собак, забирав того, що відгукнувся, і вів у будинок тюрми, у крайні двері, над якими світився ліхтар…

Так. Прийшов слушний час для москаля, і він всіх погнав на смерть, аби самому жити. Погнав усіх в одно місце, тільки різними шляхами. І то так, щоб ніхто ніде не почув по всіх чужих землях і найболючішого зітхання того народу, якого нищить… І Брус зрозумів, що він потрібен серед цього всенаціонального знищення. Він не дурно себе рятує. Його правдиве слово у прийдешньому мусить стати свідком і оборонцем поваленої нації.

І нарешті чекісти взяли під руки Бруса і повели в тюрму. На дверях вартовий тільки спитався:

— З першого корпусу?..

Йому відповіли:

— Від начальника.

— Проходьте.

І ввели арештованого в коридор, а потім повели попід руки наліво східцями на другий поверх. Перед ними знов стали зачинені двері, і чекіст гуркнув у їх двічі кулаком. І відчинилися вони, і знов зачинилися. І всередині Брусові здалося, що і двері, і стіни розм'якли від густої парні. І гаряча теплінь давила йому груди і плечі могутнім, слизьким, задушливим та незграбним тягарем. Брус дихав кислою та густою парою чобіт, онуч, немитих борід, некупаних і брудних, у лету знеможених людських тіл. Попід стелею аж до другої перед ними стіни, яка мигтіла далеко крізь ґрати, висів густий туман. А з–під його по стінах струмочіли вниз патьоки рідини. А тут перед ґратами, де був Брус, посередині стелі блищало електричне світло крізь затемнене парою шкло. Під ним на отакому помості, що був похожий на ті, по яких людей гонили у вагони, лежав черевом до дощок у одній сорочці, але в картузі, в штанах і в чоботях, чекіст. Він пильнував крізь ґрати у величезну залу–клітку, повно набиту людьми. Перед ним лежав машиновий кріс. З лівого ж боку від його, при самій стіні, стояли в дерев'яних станках ще чотири машинових кріси. Їх стеріг навстоячки з такою самою зброєю в руках другий чекіст, теж напівголий. У присінку і в залі–клітці за ґратами ішов здавлений гук. А понурий вигляд присінку надавав йому зловісного і дикого вигляду. Зігнані у стовпища арештовані збуджували душу до того тремтіння, яке переживає у забої шахтар, коли навколо його позавалюються нори і затихнуть удари кайл його товаришів і починає нити у вухах і в крові підземна космічна тиша… Око скрізь сприймало речі і тло до їх, неначе велетенську, забруднену і задимлену кузню, яку хазяїн покинув, а вороги живого життя загнали в неї людей на муки.

І впустили їх у залу–клітку, у мокрий натовп. Зала була завдовжки метрів з двадцять. А посеред натовпу був вузенький прохід просто до намальованого на стіні мазутою трьохкутника гостряком угору. У йому червоніло і блищало мокротою велике коло завбільшки, як ті кружки, якими в селах накривають кадоби з квашеною капустою або з борщем. У центрі блискучого кола горіла електрика, тепер затуманена людськими випарами. Навколо світла кублилася коло стіни світляна куля такого кольору, який має те водяне місце на дні моря, куди спуститься водолаз і засвітить свій електричний ліхтар. Центр кола височів на рівні голови людини середнього зросту. І Брус зрозумів, що коло було метою для машинового кріса на той випадок, коли б повстало між арештованими якесь безладдя, похоже на початок бунту, то щоб зразу кулями збити світло в червонім колі і стріляти в натовп, який був би переляканий і здурілий до безсилості сліпих маленьких тварин…

Проходу гляділи голі до поясів люди. Вони стояли з обох боків у таких вистатях, які мають полісмени, коли, утворивши ланцюг з власних рук, не пускають важкого і многолюдного натовпу на дорогу проїзду якогось героя. Арештанти опиралися ногами об мокру цементову підлогу і плечима об тіла власних своїх товаришів, таких мокрих і голих, як і вони. У всіх, і в тих, що здержувалися, і в тих, які здержували, чуби і бороди разом з вусами прилипали до голови, і патьоки поту котилися з чол на очі, на вії, на брови, на носи і звідти звисали краплинками, і рвалися додолу відти краплинками. А струмочки і патьоки страшної мокріні переписували їх спини і животи. І, збігаючи до штанів, робили їх мокрими… Страх було дивитися. Понурої розпуки додавали високі гори лахміття, що піднімалися над тюремним натовпом попід стінами зали… і ті непритомні люди, що сиділи попід лахміттям, ніби для умирання… Мабуть, вони стояли теж спереді і стримували пертя натовпу і потім попадали, і їх товариші якось спровадили під гори мокрої одежі. У натовпі ні одна людина не могла рушитися сама, а тільки тоді ставала рухомою, коли стихійно розгойдувався натовп. І Брус подумав, що непритомних товаришів, мабуть, люди подавали до одежі горою, через голови мокрих тіл.

У всій залі менше не було, як тисяч дві з половиною людей, а тільки двоє вікон світило під стелею з правого боку помешкання. Та й ті були розміром не більші від тих, які робили в конюшнях панських. У вікнах шибок не було. І Брус рішив, що саме в цій залі убили 200 арештованих, але не за бунт, а за те, що натовп не в силі був зберегти простору для проходу. І відчув він, що в нього все тіло мокре і запливають очі потом, і капають із стелі йому на голову брудні краплі так само, як і на стиски голих людських тіл. То там, то там блискала рідина краплями на стелі і пролітала, і згасала у гарячім тумані зали, освітленім понурим світлом пригаслої електрики…

І нарешті підійшли вони до грубезних дверей, що були в кінці зали, під стіною ліворуч. І чекіст так само, як і в присінкові двері, гуркнув двічі кулаком. І відсунулося віконце, і показалося у "очко" око і шматочок носа. А потім зразу ж воно й зачинилося, але відчинилися двері. І ввели Бруса. Це була невеличка кімнатка для проходу у наступну камеру. І чекісти обережно увели Бруса у камеру. І самі негайно вийшли, уже ним не цікавлячись. Брус похитнувся і, ловлячи рівновагу, ухопився за праву стіну. У його крутилася голова, але тілом він відчував прохолоду… За якусь хвилину йому стало легше, і він повернувся лицем до камери, не пускаючи стіни. Камера була величенька і з нарами, які ідуть від лівої стіни до правої, не доходили до неї метрів на два. І тут же, у цій самій стіні, позначалася глибока ніша, із якої визирали жовті двері. Перед нішею стояв голий тапчан. На нарах лежало тільки двоє людей. Мабуть, недужі. А посеред камери, перед нарами стояла величезна діжка з водою… Кадіб… і навколо його купчилися всі арештанти з кухликами, з маленькими бочечками, з котелками. І один був з залізним ополоником на довгій дерев'яній ручці. Арештантів було не більше десяти. І всі вони хаотично і без черги нагиналися в кадіб і діставали воду, розхлюпуючи її по підлозі і обливаючи нею себе. Через те навколо кадоба стояла калюжа води і у всіх арештантів були мокрі черева. Вони безперервно пили воду із своїх посудин, але потягнувши один або два ковтки, знов лізли з посудиною до діжки, виливаючи туди рештки води назад. Вони не розмовляли і не кричали. Мабуть, у їх не було сили на це, бо кожного тіло було роздуте і розпите. Сорочки в них були чорні від непрання. А від

чухання були подерті і висіли шмаття ганчір'я з їх спин і з їх черев. Штани так само світили передками і задками і спускали брудні пацьорки теліпатися донизу. І кожна одірвана латка і брудний пацьорок був мокрий і приставав до некупаного тіла, засіяного лепом. Тільки спереді гниття одежі не приставало до тіла, бо по них збігала вода, неначе отрута із гадючих голів. Цей страшний люд був зарослий бородами і босий. У камері чувся тільки стукіт посудом об діжку і плескіт води, неначе від коліс маленького пароплава або від водяного млина. І оскільки у великій залі була спека, остільки тут була помірність у температурі повітря. І оскільки там був стиск і давотня, остільки тут було просторо.

Аж ось підійшов до Бруса той, що пив довгим ополоником, тримаючи свою посудину у правій руці, і сказав:

— Я староста камери і маю вам дати місце на нарах, але раніше ви мусите мені сказати, чи ви питимете воду?

— Зараз не буду, але трошки згодом буду.

Здивований і стривожений таким питанням, відповів Брус. Та староста знов наполегливо почав говорити. І вимова слів у його була важка і страшно повільна, неначе для його ті слова, що він вимовляв, і той реальний їх зміст, який мав правити за життєву вимогу і за саме життя, — йому вже такі байдужі, як і кості тих людей, що вмерли мільйон років тому. Він був присадкуватий і мав обличчя у лепу. А може, воно було таке синє, аж чорне? Цього Брус не міг розібрати, бо староста стояв спиною до електричного світла. Але ясно було тільки те, що обличчя його було непомірно набрякле і світилося сірими очима, повними зупиненої, омертвілої невиразності. І здавалося, що в їх розпливлися чоловічки очей. І кола, де видніють чоловічки, здавалося, наближалися до того стану, щоб стати білими такими, як очне яблуко. Під очима цієї людини висіли два мішечки з рідиною. Вони на тлі чорної бороди біліли так, як у утопленого пацюка або в кота дуже вимочений язик чи кишки. На старості не було сорочки, а тільки був піджак,

старий–старий… Та ще з таким пахом, який має шкіра скотини, що спочатку засхне, а потім розмокне та й висить у сирому місці. І видно було, що якби він схотів застібнути піджак, то на животі не зійшлися б ґудзики, бо так потворно черево роздувалося. А на грудях над тією кісткою, де сходяться ребра, стирчав кущик чорного волосся, який робив враження, що він тільки через те там, що ще не встиг випасти. І штани в старости були з однією холошею на лівій нозі, бо на правій холоша сягала тільки до коліна. І ноги всю свою пухлятину оголено показували на світ, маючи поміж пальцями чорноту набитого туди бруду. І він говорив:

— Треба зараз пити. А як ви не хочете, то я вас покладу он на тім топчані. І ви вже будете не з нашої компанії. Ми тримаємо голодовку на одну їжу, а воду п'ємо. Ми всі ждали суду на смерть і голодували перед вироком, і нас перевезли сюди. І ми мусимо тримати голодовку тридцять суток. Хто витримає, то того начальник Гепеви випустить без суда і слідства… Спочатку ми так голодували, як і всі… Тільки тоді стали так голодувати, як оце зараз, коли нас перевели сюди. Я зараз вам подам ополоник води… коли…

І пішов. На Бруса ця розмова зробила враження нелюдського жаху. У розмові було щось недоговорене і божевільно фальшиве. Всі ці люди, вода у діжці, камера з мокрою підлогою були далеко моторошніші, ніж ота зала, через яку він сюди проходив. Там видно було разом з усіма страшними зарисами драматичну долю зігнаних людей. А тут про віщо було думати і чого сподіватися оцим людям?.. Що за голодовка?.. І що за чудний термін голодування?.. І чого ці люди повірили у спасенність його, що так бовтаються у воді і пухнуть, і ждуть тридцятого дня?..

І приніс староста, шкандибаючи, води. І Брус лизнув пересохлим язиком губи і відмовився:

— Я не хочу зараз… Покажіть мені моє місце.

І староста вилив додолу свою воду з ополоника і показав буйдужою рукою на тапчан під нішею:

— Ото ваше місце… ідіть і лягайте.

І вернувся до своєї діжки. Брус думав, що йому поможе йти, думав, що він йому запропонує допомогу, бо йому було дуже сутужно в колінах. Але тепер він уже рішив до цих людей не звертатися. І почав братися за стіну і рухатися до тапчана. І скільки часу він отак простував — чи п'ять хвилин, чи півгодини, але таки дійшов сам. І ліг на тапчані, і відвернувся від камери, щоб хоч трохи відвести свою змучену увагу від того жаху, що плескався у воді посеред камери. І диво дивне. Не встиг він полежати й хвилинку, як погасло світло у камері, і люди почали шамотіти й розлазитися по нарах. Плескіт затих, і тиша, неначе заворожена, заніміла у камері. Але тепер уже Брус не міг заснути і не міг уже й думати. Він лежав, неначе закоценілий, і в його уяві помимо його волі зринали картини страшної дійсності і знов занепадали десь за свідомість, аби дати новим картинам з'явитися. І він уже не чув, як сон крізь якісь щілини і відкриті ходи тюрми увійшов і ліг страшним своїм тягарем на скатованих людей…

Аж враз він здригнувся. Щось гуркнуло у ніші за дверима. Він нашорошився. І відчинилися широко двері, і відти блиснуло світло. Брус хотів підвестися і глянути, що таке? Але із–за спини у нього високий чоловік у білім халаті простяг руки і припинив Бруса вставати, промовивши тихо:

— Не ворушися.

І пильнуючи, щоб лежачий не ворушився, ждав другого у білім халаті, який виходив східцями до ліжка. Він був нижчий і грубілий від першого. І ставши на останній східець перед Брусовим ліжком і помітивши, що він не спить, швидко витяг із–під халата від лівого боку величезну приколку з жовтою, гранчастою головкою круглої форми.

Такими приколками колись дами у себе на головах припинали зимові шапочки і брилі. Але ця була велика для такої мети. Вона мала у довжину більше як дві чвертки і була солідніша своїм жалом. І цей чоловік, притиснувши до свойого живота таку модерну зброю, затиснувши у кулак її головку, став з останнього східця над Брусовими грудьми коло ліжка так, щоб він бачив зброю, спитався гостро:

— Ти чого не схотів пити води?..

Як тільки Брус побачив і почув отаке, то зараз же рішив, що прийшла його остання година, і він на питання людини у білому халаті відповів тим, що взяв своєю лівою рукою на грудях своїх за пілку пальта і відвернув її набік, оголивши груди, бо його піджак і сорочка вже були розхристані. Цим рухом ніби присоглашаючи чоловіка у білім халаті бити зброєю у вже відкрите і готове на все серце. І чоловік з приколкою це зрозумів на млі ока і зараз же звелів високому:

— Беріть його і давайте в нішу…

І свого "шпичака" зараз же сховав. Високий поміг Брусові встати і почав його зводити вниз по східцях туди, звідки видно було відблиск світла. А нижчий за ними обома зачинив двері перед покинутим тапчаном. І в камері на якийсь час стало смутно, мовчазно. А потім хтось з "водяників" повернувся на другий бік і, важко застогнавши, затих. Видко, і він був свідком події, яка йому, мабуть, щось більше промовляла, ніж тому, якого повели в нішу.

Розділ двадцятий

Консиліум

Бруса звели вниз. Перед ним були двері, і вони їх відчинили і ввійшли в кімнатку. Вона була без стільців, без столика і без вікон. Тільки на стелі блищала маленька електрична лампочка. Від неї було

напівтемно, але світла було досить, щоб побачити двері у наступну кімнату. На кожному одвірку цих дверей висіло по одній газовій машкарі. І нижчий, лишивши Бруса, зараз же надів собі одну, а другу надів високому, який не випускав арештанта із своєї правої руки. Після цього нижчий узяв за ручку дверей, став і промовив:

— Ідіть...

І відчинив двері, і швидко зачинив їх, коли Брус і високий увійшли в кімнату. І вхопив він під руки знов Бруса і зупинив ходу всім. Вони стояли посеред кімнати, маленької теж. Вся кімната освітлювалася синім світлом, яке невідомо звідкіля ішло. Брус був без машкари і зараз же охляв і осів у руках двох своїх поводаторів, які тримали його тут на однім місці непорушно, мабуть, із хвилину. А потім вгорі, у кожнім кутку стелі відчинилося по вентилятору. Це саме сталося і внизу. Із кожного кутка зашумів дужий холодний струм повітря і своїм рухом заворушив на поводатарях халати і волосся на голові Бруса. І тільки аж тоді, коли зачинилися всі вентилятори, витягли Бруса із синьої кімнатки у наступну. Він був непритомний і в нього тяглися ноги, неначе у мертвого, по підлозі. У новій кімнаті з лівого боку стояло ліжко, а з правого була ванна і поруч з нею маленька кухонна плитка, прироблена, видно, недавно до стіни, бо ще не були позамазувані і щілини бляшаного вивода. А між ліжком і ванною жовтіли двері до виходу. Коло кухонних плиток порядкувала молода і гарна жінка у лікарському халаті. Вона була повненька, невеличкого зросту і чорнява. А в головах ліжка, з метр відстані, сиділи Парцюня і Сіамський. Поводатори, приволікши Бруса до ліжка, поклали його там ниць у такий станок, який затримував обличчя на скивиці, ніс і вуста були вільні для дихання. І кожну Брусову руку помістили на довгу круглу палицю, яка була притисла одним кінцем до задньої частини ліжка, а другим до передньої. І кожна рука зіперлася на цю палицю так, що охоплювала її, але не стискала. І коли вже Брус лежав на ліжку, то ті, що його увели, поскидали машкари і повісили обидві на один нікельований гачок, увігнаний посеред тих дверей, із яких повиходили. Нарешті вони поставили електричну машинку на столик біля Брусової голови і, прилаштувавши йому до

потилиці там, де саме мозжечок, дві пластинки — одну з одного боку, а другу з другого боку, — наклавши на їх дугу, примоцьовану до машинки шнуром. І нижчий поводатор сполучив шнур із електрикою у стіні. І машинка зараз же почала гуркотіти огидним гурчанням, похожим на те, яке видає із себе "чорний ворон", що стоїть напоготові. Сіямський і Парцюня слідкували за всіма маніпуляціями мовчки. Жінка теж вряди–годи від своєї кухні кидала уважними поглядами на непритомного Бруса. Нарешті він заворушив обома ступнями ніг. І жінка же підійшла до його і взяла за живчик. І через якусь мить звеліла:

— Годі.

І нижчий чоловік у лікарському одязі вилучив машинку з електрики, зняв пластинки з потилиці, і все це жужмом підсунув Брусові під ліжко. І вдвох разом з високим перевернули хворого горілиць та й роздягли його донага. Жінка ж пішла до ванни і почала заточувати в неї води. Вода парувала. І принесли Бруса до ванни і впустили його туди. І молода жінка його там мила милом, мабуть, хвилин п'ятнадцять. Обидва чоловіки їй помагали. А потім, двічі напустивши води і двічі випустивши, витягли його з ванни і понесли на ліжко. Воно було застелене двома простирадлами і ковдрою. Станка для голови вже не видно було, бо на нім лежала подушка. На ліжку Бруса витерли двома рушниками, але сорочок не наділи. Так і вмостили лежати. Він був непорушний.

І всі чоловіки тепер з цікавістю пружили свою увагу у бік жінки. І вона не роздягаючись улізла до голого Бруса у постіль під ковдру. І там, посилкувавшися, пригорнулася до його щільно і почала його цілувати та шепотіти:

— Івасику, мій любий… ти, мабуть, дуже їсти хочеш?.. Ось я тобі зараз подам сюди в ліжко…

Це вона сказала разів кілька, супроводжуючи свої слова поцілунками і гладячи Брусові спину правою рукою. А потім узяла його повіки і

розтулила їх на лівім оці. Але Брус зараз же їх сплющив. При цім видно було, що це він зробив з певним підсвідомим зусиллям. І жінка знов почала до його шептати на вухо так, що її подих ворушив волосинки коло Брусового вуха:

— Бідний мій Івасику… Ти недужий… Ось ми тебе зведемо, і я тобі в ліжко принесу котлеток.

І ніби на прощання, знов поцілувала його і встала. І принесла з плиток до ліжка на гарячій сковороді дві котлетки, зготовлені з печеною цибулею та бараболею. А два чоловіки у лікарських халатах, посадивши Бруса в ліжко і накинувши на його ковдру, почали підтримувати його в сидячім становищі. Жінка, піднісши до Брусового носа близенько запахущу сковорідку, зупинилася, тримаючи їжу у повітрі. Котлети ще шкварчали і приємно парували. Всі присутні з напруженням дивилися на сплющені Брусові очі… І враз вії очей почали здригатись і розплющуватися. І праве око стало цілком розтуленим, а ліве розвиднилося тільки до половини. І обоє разом дивилися на жінку перед собою, що тримала сковороду з їжею. І ніхто ані шешерхнув. Була тиша. Та й почали із непорушних очей скачуватися на зарослі щоки окремі, важкі, поодинчі сльози. Здавалося, що це напружена тиша плаче. І разом з цим з уст правого куточка потекла на бороду слина. І Брус промовив:

— Ї…сти.

Але і голос у його був неначе не його. Похожий на людський, але неначе десь із якоїсь глибочіні, що була захована під його м'язами та кістками у невідому нам тишу. І щойно жінка його почула, то в ту ж мить передала котлети у сковорідці високому, а сама нагнулася і, взявши Брусову праву руку у свої обидві долоні, почала ласкаво питати:

— Де ті золоті гроші, що ти привіз із дому?.. Треба купити котлеток, бо тобі нема чого їсти.

І так вона сказала кілька разів та й замовкла, не випускаючи його руки із своїх долонь. Вона чекала і дивилася йому у вічі. І Брус мовчки дивився своїми півтора очима на жінку. Сльози в його непомітно перестали текти, і слина захолонула у куточку вуст. Тільки здригались повіки біля напівприплющеного ока та зморшки біля обох очей. І на цьому тлі ліве око розтулилося до тієї міри, в якій стояло вже й праве. Жінка сквапно сіла на ліжко і, так само тримаючи Брусову руку, як і раніше, і так само вдивляючися у його очі, заговорила знов. І в її голосі була і ніжність, і вразливість солодкої гадини:

— Любий мій Івасику… ти дуже недужий. І тобі не можна виходити з дому нікуди… Я буду сама тобі приносити все, що тільки тобі буде потрібно. А в нас немає засобів до життя… Скажи мені, куди ти заховав оті золоті гроші, що ти привіз від батька? Я куплю тобі їсти… Говори, не мовчи. Мені дуже боляче, що ти став такий мовчазний…

І ніжно–ніжно гладила руку і чекала. А Брус, уставившись на неї непорушними очима, які не кліпали і не мали у собі ніякого блиску свідомості, дивився поглядом, похожим на шкла у пташиних опудал. Нарешті він щось мукнув, і в його знов заблищали сльози із–під білих частин очей і, перекотившись через повіки, почали текти між волосинки бороди і там зникати, і затримуватися. І він вимовив дуже ясно:

— Ї…сти.

Тут і Парцюня хотів теж вимовити щось, але Сіямський гостро його штовхнув тихо правою рукою, і він зупинився, віддавшись мовчазній увазі… Але жінка жодним поглядом, жодним рухом голови не зраджувала своєму наставлению бути пробудницею Брусових зацікавлень. І в цім її настрої напруження були всі разом з обома чекістами, які сиділи трохи ззаду Бруса і трохи збоку від тих двох, що були у білих халатах і підтримували хворого. Жінка гладила і гладила Брусову руку, і в його сльози котилися і котилися. І раптом спиталася, неначе зробивши стрибок:

— Що в тій шкатулці було, що ти з батьком закопував?..

І Брус відповів:

— Тво. ррр…и.

— Чиї?

Після останнього питання в його зараз же зупинилися бігти сльози, і він проказав таким глухим голосом, який западається у непритомність тії людини, що переходить від наглого пробудження у нагле засипання:

— Я…спати…

І в його знов здригаюче ліве око звузилося, а праве, згубивши недавні свої блиски, так і лишилося у всій своїй величині не сплющеним. Жінка випустила Брусову руку і перевела погляд на Сіямського. І той, неначе зрозумівши якусь ознаку в йому, устав негайно і, звернувшись до Парцюні, кинув слова, повні байдужості, яким він не сховав здавленого обурення.

— Ходім… Справа ясна. Він здурів. Немає чого з ним нам возитися. Треба віддати психіатрам.

Парцюня теж устав і відповів Сіямському фразою, яка швидше свідчила про Парцюнине спантеличеня, а не про правдивість душевного його стану:

— Якби у його була жінка, то я б його віддав їй таким, як він зараз є. Нехай би забавлялася. А так, то нехай іде в Кирилівку таким.

— Про мене. Що хоч, те й роби… Моя хата скраю…

Закінчив Сіямський, не глянувши ні на кого. Парцюня і він попростували в тюрму тією стежкою, якою увели були й Бруса. І для переходу кімнати із зеленим світлом вони не надівали газових машкар. І коли за ними причинилися двері, жінка звелася з ліжка, а два чоловіки у білих халатах положили Бруса на ліжко і вкрили ковдрою. А потім узяли сковорідку з котлетами та й пішли до кухонних плиток і мовчки почали там їсти. Жінка, випроставшись проти них передом, поправляла в себе на голові косинку, а поправивши, спиталася:

— Чи там ще хтось є для перевірки?..

І високий запевнив:

— Нема. І вже на цім тижні й не буде. Вони самі умирають без допомоги.

І вона відвернула від його голову і, трошки затримавши на Брусові погляд, звеліла:

— А цьому все–таки впорсніть допомогу. У такім вигляді не можна посилати у психіатричку.

— А хіба ви не чули, що говорив про його отой чорненький?..

Знов обізвався високий, струшуючи з грудей кришки їжі. І жінка пояснила:

— То не наш начальник. А наш говорив, ви ж чули, не про те. Я йду. Бувайте здорові.

І вийшла тими дверима, що бовваніли між кухонними плитками і ліжком.

Колись у розмові Сталіна і Єжова не було й мови про тортурування Бруса, а що вийшло?.. Ні Парцюня, ні Сіямський не були із Сталіним з приводу цього на мові. І в дію пустив Парцюню Єжов, який тоді був у Сталіна особистим секретарем. Значить, Сталін був такий диктатор, щоб говорити про речі. А його слухачі були тим, щоб речі, які цікавили диктатора, обробляти по своєму індивідуальному уподобанню і по своїх освічених зацікавленнях до Московщини. Сталін був вікном, у яке дивилися малі нації на той світ. А ті, що оточували Сталіна, були стінами, що підпирали те криваве вікно. Але це були живі стіни. Вони кожної хвилини могли розсунутися, щоб вікно провалилося у те місце землі, над яким воно трималося до пори, до часу…

Московщина діяла так, як діє звірота, а не як люди, що можуть зрозуміти прив'язаність інших людей до своєї батьківщини. Сталін хотів крові, хотіло її і його оточення… Сталін показував на ті місця, звідкіля він мав жадобу свою утамовувати, і не входив у деталі здобуття собі бажаного. Для нього досить було і того, що він чув носом парування пролитої людської крові якраз із того місця, яке його цікавило. І чи там ріки її лилося так, як він хотів, чи моря, яких він не передбачав, справи не міняло, а тільки давало йому потужніший присмак здобутого… Сталін і Московщина найшли одно в однім свою звірячу стихію і своє звіряче доповнення. І через те дивуватися не треба тій долі, яка спіткала Україну і зустріла Бруса. Чого не доказував Сталін, те закругляв його секретар Єжов. А коло чого тупцював Сталінів секретар, то те його шеф збивав з ніг, щоб воно, упавши, повік не встало…

Та коли різанина і масове убивання людей відбувається, тоді стоять у повітрі стогони, крики, сморід і червоні тумани від пролитої людської сили. І в душогубців тоді не буває ясної голови і ясних очей, бо шлунки в їх обтяжуються непережованою їжею і очі наливаються розгаряченою кров'ю. І через те, коли у такім різницькім хаосі натискалися вони один на другого, то не впізнавали самі себе і кидалися згарячу на самих себе… І кладовища закатованих людей оглашалися ще й ревом та ревищем і тих катів, що самі себе убивали… і земля позначалася і їхніми могилами. І тільки аж тоді, коли душогубці супокійніше напостолювали

собі черева і коли вже обгризене костомашшя убитих і поламана та поіржавлена зброя прибиралася із поля кривавої оргії… Тільки тоді починалося у катів прояснюватися в головах і починалося упізнавання самих себе. І починалося знов скликання своїх, аби вибирати нові місця для душогубств, злодійств, ошуканства і грабунків… І через те три місяці тому, після останнього випадку з Брусом у Лук'янівці, Парцюню викликали до Москви, а Сіямський так і лишився начальником Київської Чеки. І Брус за ці три місяці у Кирилівській лікарні почав вихожуватися, але тримав себе відлюдком і мало що з людьми говорив.

Він був в арештантському дослідчім відділі. Тут вікна мали залізні рами, які служили і за ґрати. А двері у палату завжди були замкнені, і коло дверей усередині палати завжди сидів санітар із ключами. Тільки й того, що кожний недужий мав чисте ліжко з простирадлами та ковдрою і щотижня конче всіх недужих купали у парні. І це було для всіх хворих виняткове добро, бо всі вони тут опинилися з Лук'янівки або з Чеки. І через те всі страшно відчували наближення останнього висновку лікарів: чи їх переведуть у цивільні палати хворих, чи відвезуть у тюрму. Перше було рятунком, а друге було поверненням до засуду на смерть або до відправки на Північ у лагері. І хоч Брус про це ні з ким не говорив, але добре бачив настрої тих недужих, яких приїздили чекісти забирати у тюрму. І це загальне лихо не робило Бруса запобігливим перед темним прийдешнім. Він був дезорієнтований своїми панами і їх зустріччю з чекістською дійсністю. Він добре зрозумів те, як він своєю голодовкою став у допомозі чекістам робити над ним експерименти. Про це говорив красномовно останній випадок з дамською приколкою і газовими машкарами для синьої кімнати, після якої він уже нічого не міг пригадати, навіть того, як він опинився в лікарні. І тепер уже йому було байдуже. Україні не було рятунку, не було його і йому. Від України лишилися тільки жінки, щоб бути рабинями для робіт у комуністичній державі і невільницями чекістам у ліжка та допомогачами їм поза ліжком зміцнювати неволю для своєї Батьківщини. Останнього висновку він не міг поставити у рівність із своїми помилками, на рахунку яких стояла і його голодовка. Він занадто був ослаблений морально. І розпач його занадто був великий, а його душа була в нім занадто затята… Ну,

що ж, що йому, може, хочеться когось побачити із–за тюремних стін?.. А приреченим, яких він бачив коло Лук'янівської тюрми і в тюрмі, хіба цього самого не хочеться? І увага його зупинилася перед смертю. Йому було байдуже, бо кожним кроком свого життя він попадав на ту стежку, що підсувала йому Москва до швидшої зустрічі з його погибеллю… І він живився, здавлював бажання свого серця і ждав погибелі. І він не помічав того, що його утома керує його міркуваннями. Вона ж і нашіптувала про те, що вилучення його із відділу арештованих у звичайну психічну лікарню означатиме волю для відпочинку і волю від тюрми, бо він не герой і не божевільний, який хоче умерти конче не так, як ті, що умирають смертю, приписаною Москвою. А як щось у його раніше і було похоже на таке божевілля, то тепер у його…

І він не міг сказати, що "тепер у його"… Він був недужий, бо якби ні, то дійшов би думкою до того, що Москва все наше життя увігнала у потайні хідники душі, і воно рухається там повільно. І думи в українських головах рояться тільки на покручених стежках, де немає простих зустрічей з ворогом і з приятелем… Де стираються тями про духовний героїзм і про духовний маразм…

Та що б там не було, але начальник Гепеви, Борис Мосєйович Сіамський, завдяки своїм особливим планам щодо Бруса, зробив шах і мат його міркуванням і його втомі. За три місяці Сіямський двічі був у Кирилівці у психіатричного лікаря і цікавився Брусовим станом здоров'я. Не можна припускати, щоб начальника Гепеви спонукали до цього ті чаші, про які він колись у розмові з Парцюнею робив здогади. І не можна думати, щоб такі турботи були наслідком людолюбних аспірацій товариша чекіста.

Це трапилося в останніх числах жовтня.

Вранці дві санітарки дуже охайно прибрали судову палату хворих, чого ніколи не було, бо прибирала завжди тільки одна жінка. А сьогодні навіть коло палатних дверей була зміна. Замість одного санітара гляділи вхідних дверей два. Один ізсередини, а другий з коридора. Брус

цю зміну зразу помітив і споважнів. Він, не вилазячи із–під ковдри в ліжку, дивився на всю палату і ждав. Вона мала шістнадцять ліжок, які стояли по парі вздовж одно за другим від першої стіни аж до останньої. Недужі переважно сиділи на застелених постелях. Лежали тільки дуже ослаблені. Палата мала двоє вікон на схід. І перед першим вікном, до якого Брусове ліжко підходило подушкою, надворі з–за стіни визирали окреси довгої гілляки якогось дерева, бо шкло у вікнах було дуже грубе і непрозоре. Воно пропускало світло і розпливчасті форми речей.

У палаті було тихо і затишно, мабуть, від того, що протилежна вікнами стіна вся світилася сонячним світлом, хоч і пригашеним грубим шклом вікон. І між першим вікном і освітленою стіною стояв у повітрі рожевий стовп пилинок, пересічений посередині тінню тієї гілляки, що надворі витягалася із–за стіни до вікна. І здавалося, що і за вікном там, у дворі, так само затишно. І що опале листя тополь і каштанів, лежачи на корінні свого дерева, дає блиском свого омертвілого червіньку смуток осінньої тиші і безшелесного супокою.

У Бруса нило серце. Але настрій був похожий на блиск опалого листя, освітленого осіннім ранком. І йому хотілося, щоб дійсність теперішня не зникала так довго, аж поки добачить устатковані речі серед ранкового світла. Але ба… Відчинилися двері, і увійшла з фершалом судова лікарка, а до їх приєднався і той санітар, що всередині палати глядів дверей. А його місце заступив той, що стояв у коридорі. І цей гурт медиків пішов оглядати хворих під протилежний бік від Бруса. Це був ранній лікарський огляд. Всі хворі стали напружені. Лікарка була худенька і чорненька. Брус раніше чув від фершала, що вона жидівка. Але і санітари, і хворі її шанували. Аж ось лікарський обхід підійшов до Бруса. І лікарка стала коло його ліжка спиною до вікна, а всі інші — навколо ліжка. І вона побачила посеред кімнати світляний стовп золотих пилинок та й звернулася до фершала:

— Я не розумію, як можна тримати так палату, щоб у їй світилася стовпами пилюга. Чого ви не провітрили її?

І хоч це питання вже було знайоме фершалові своїм трафаретом ще з передніх сонячних ранків, і він на його завжди однаково відповідав, але сьогодні його зачепило воно, і він оскальнувся:

— Та ж ви знаєте, товаришу лікарю, що ми провітрюємо палату тільки ввечері… І то з коридора, бо ж вікна не мають кватирок і вікон не можна відчинити, а тільки можна весною витягти тоді, коли ми мажемо палату.

Його підтримав і санітар:

— Товаришу лікарю, ви придивіться, що у палаті дуже чисто і повітря таке свіже, як і в церкві. І там теж, як заметете, то світляні стовпи пилинок конче стоять від підлоги аж до вікон у бані.

Але лікарка зреагувала однаковою формою поведінки на сьогоднішню виняткову і фершалову, і санітарову. Вона подивилася на їх обох і, зітхнувши докірливо, сіла коло Бруса на ліжко, поклала свою ліву долоню на коліно та й спиталася:

— Ну, як ви себе почуваєте, товаришу Брусе?

— Добре.

— І ніхто вас не переслідує?

— Наче ніхто.

— А як у вас справи із жидами?

— Товаришу лікарю, лишім ми про це говорити.

— Значить, добре?

Брус мовчав. Тоді лікарка, соваючи своєю долонею по його коліні, почала ласкаво:

— Ви людина інтелігентна. Це ми всі знаємо і знаємо, що у вас немає ніяких злочинних чи бандитських нахилів. Через те у вас є багато прихильників. Навіть начальник Чеки Київської округи ваш прихильник. І він сьогодні до нас приїде. Хоче з вами побачитись. Я вже все говорила йому про вас. І він, шкодуючи вас, мені сказав, що треба вас виписати і влаштувати десь учителем чи в селі, чи в місті. Де схочете. Але для цього треба, щоб ви з ним поговорили. Він приїде, і ми вас викличем до його, якщо він не схоче сюди заходити. А ви маєте сили і настрій з ним говорити?..

Брус мовчав, неначе прислухаючись, як летить цеглина у бездонну яму. А може, й не цеглина, а його доля шумить у безодню, бажаючи зустрінути далеке чорне плесо і гучно бовтнути туди. Лікарка, бачачи Брусову зосередженість, сказала знов:

— Не гайте нагоди себе рятувати… Будьте мужні і поговоріть з ним.

Брус зауважив:

— Я дуже ослаб і говорити не зможу.

— Тоді ви напишіть на папір, що вам треба, і прочитайте йому… Тільки, будь ласка, скажіть мені, що ви напишете. Бо, ви знаєте, я вашого письма прочитати не можу і перевірити його змісту не здолаю.

Брус мовчав. І лікарка, помовчавши теж трошки і прийнявши руку від його коліна, попрохала:

— Напишіть йому. Це вас урятує від повільного духовного загибання… Напишете?

І Брус, одвернувши голову до вікна, прогомонів:

— Напишу.

— Скажіть же мені тепер, що ви писатимете?..

— Я буду прохати, щоб мені дозволили учителювати.

— І більше нічого?

— Нічого.

— Ну, то добре. Ось вам папір і олівець… Я вам вірю і не буду перевіряти вашого писання.

І дала Брусові папір і олівець і, вставши, проказала:

— Він мені телефонував… Через півгодини він буде тут. Лікпом зайде по вас, і ви з ним прийдете до мене в кабінет. Начальник і я будемо ждати вас… До доброї зустрічі…

І всі вийшли, крім санітара, що знов став на своє місце, а той другий вийшов у коридор і теж став на своє місце. Брус, якусь хвилинку полежавши після відходу лікаря, надів капці, накинув на плечі ковдру, взяв папір і олівець, що поклала лікарка йому на подушку, і сів коло столика. Серце його билося повільно, але дуже міцно. Він чув, як до чола і до обличчя бухала кров.

Її ритм нагадав йому початок руху паровика з вагонами: гух, гух, гух… І Брус подумав:

"На яку ж це станцію гонить мене моє серце?.." І далі вже не думаючи, почав швидко писати. Під цей час він двічі передихав і

зупинявся. А написавши, прочитав, склав у четвертушку і всунув у пазуху. І олівець відсунув по столику далі від себе. І саме в цей час увійшов дуже сквапно фершал у палату і заклопотано підійшов до Бруса:

— Що, написали? — спитався.

Брус на його подивився і показав рукою за пазуху, лапнувши її. Фершал, усміхаючися, спитався знов:

— Можна й мені прочитати?

Та Брус йому понуро зазначив:

— Я писав не для вас.

Тоді фершал йому рішуче звелів:

— Ходім, там вас уже чекають.

І в одну мить він у якогось недужого стяг халат, а в Бруса ковдру з плечей і надів замість неї стягнену одежину. І, поглянувши на столик, довідався:

— Це лікарчин олівець?

І, не чекаючи відповіді, узяв його собі в кишеню. Брус помаленьку рушив до дверей. Фершал підхопив його під руку і поміг йому іти певніше.

У кабінеті судової лікарки уже сиділо за столом три душі передом до дверей. Посередині був Сіямський, з лівого боку в його судова лікарка. А з правого сиділа повненька чорненька жінка з дуже уважними карими

очима. Це була та сама, що давала Брусові нюхати свіжі смажені котлети. А через те, що він цього не знав, то він тільки їй і поклонився, і витягши своє писання з пазухи, подав своїй судовій лікарці. Та вона відсунула його назад до краю і сказала:

— Як прочитаєте, то тоді ми візьмемо ваш папір. А зараз нас усіх цікавить і ваше читання... Сідайте.

І фершал підсунув йому стілець. Брус сів. З правого боку у його було зачинене вікно, крізь яке виднілася акація, вся в пожовклім листі. Воно, опавши, трималося купками у кожнім загині гілляк і в рівчаках старої порепаної кори. Ззаді у Бруса стояв фершал. Брус повільно розгорнув свій папір. І чогось довго силкувався розтулити його не з того боку, і викликав за столом мовчазний рух і значущі перегляди слухачів.

У Бруса борода, вуса і чуб на голові були підстрижені машинкою на один рівень, і стерня його волосся робила все обличчя округленим. Очі сиділи дуже глибоко і здавалися ще глибшими від того, що темні густі брови межували з блідим, аж синім, чолом. І тільки чоло, брови та очі підкреслювали велику худість Брусової постаті, що була у білих підштанях, в білій сорочці і в рудім полатанім халаті. Незнайома жінка дуже пильно слідкувала за Брусом, її ліва рука лежала на столі, і безим'яний палець її здригався. Що вона думала?.. Чи згадувала?

Нарешті Брус розклав і взяв у обидві руки папір... І глянув мимохіть на Сіамського. Той, ніби від доторку електрики, здригнувся і підхопив:

— Читайте, читайте. Ми зацікавлені...

І Брусів голос, сповнений того почуття, що переходить у виснажених і самотніх людей у плач, загомонів:

"До начальника Київської Гепеви

Прохання

І доки ти, розсобачої душі жидяра, триматимеш мене?.. Та я ж би..."

І Сіамський не витримав і вдарив правою рукою по столі та й гукнув:

— Годі!..

І, повернувшись до судової лікарки, закінчив:

— Ну, дякую!.. Повірте мені, що я не прийшов би слухати твір, написаний чи дужим, чи недужим автором, якби ви не були майстром робити такі несподіванки!..

І з грюкотом устав і, ні на кого не дивлячись, рушив із–за стола. Але, коли обійшов стіл і треба було іти у двері з кабінету, він наткнувся на Бруса, що сидів йому на дорозі. І фершал, бувши страшно збентежений читанням і цим новим випадком, щоб дати дорогу начальникові Чеки, з усієї сили шарпнув за спинку Брусового стільця і вирвав його із–під хворого. Брус так і простятся боком на підлозі, аж його ноги опинилися під столом, за яким сиділи лікарі. І Сіамський важко і розгнівано переступив долі недужого і швидко, і розмірено військовою ходою залишив страшно стурбоване зборище. І аж коли за Сіамським у коридорі затих хрьоп дверей, то судова лікарка тремтячим голосом звеліла фершалу:

— Відведіть його в палату і дайте заштрик. А як заштрик пройде, замкніть його у буйну...

І фершал поміг Брусові встати і помалу повів назад. Тільки що, коли заштрик у хворого пройшов, то його не замкнули у буйну палату, а з новим санітарним листком відпровадили у цивільний відділ Кирилівської психіатричної клініки.

Почато 27 травня 1955 року

Кончено 27 березня 1956 року

Примітки

1 Машиновий кріс — пістолет.

2 Сліпи — очі.